

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKİ - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

Jurnal İMPAKT FAKTORLUDUR

SCIENTIFIC WORK

international scientific journal

Journal has IMPACT FACTOR

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

журнал имеет ИМПАКТ ФАКТОР

№10/59

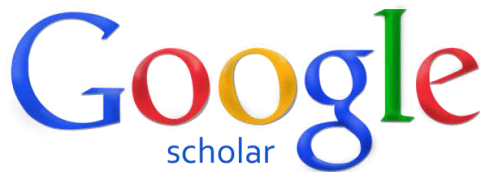
Вакı – Вакu –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi / journal indexing

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

BAŞ REDAKTOR: **Mübariz Binnətoğlu**
REDAKTOR: **Dürdanə Hübətli** - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CHIEF EDITOR: **Mubariz Binnetoglu**
EDITOR: **Durdana Humbatli** - phd in philology

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Möhsün Nağısoylu – akademik
Vaqif Abbasov – akademik
İbrahim Cəfərov – AMEA-nın müxbir üzvü
Qəzənfər Kazımov – filologiya elmləri doktoru, professor
İzzət Rüstəmov – fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Qasımlı – filologiya elmləri doktoru, professor
Şirindil Alışanov – filologiya elmləri doktoru, professor
Əmir Əliyev – hüquq elmləri doktoru, professor
İradə Hüseynova – tarix elmləri doktoru, professor
Rüfət Rüstəmov – filologiya elmləri doktoru, professor
Firuzə Abbasova – hüquq elmləri doktoru, professor
Anar İsgəndərov – tarix elmləri doktoru, professor
Şəhla Səmədova – hüquq elmləri doktoru, professor
Şikar Qasımov – tarix elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Hüseynov – filologiya elmləri doktoru, professor
Müseyyib İlyasov – pedaqogika elmləri doktoru, professor
Abbas Abbasov – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Dürdanə Məmmədova – hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Georgi Duka – akademik (Moldova)
Nadir İlhan – prof. dr. (Türkiyə)
Coanna Marşalek-Kava – siyasi elmlər doktoru, professor (Polşa)
Mehmet Karataş – prof. dr. (Türkiyə)
Natalya Mişina – hüquq elmləri doktoru, professor (Ukrayna)
Funda Toprak – prof.dr. (Türkiyə)
Uljen Musabekova – filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)
Vidas Kavaliauskas – humanitar elmlər doktoru, professor (Litva)
Saodat Muxamedova – filologiya elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)
Masumə Daei – tarix elmləri doktoru, professor (İran İslam Respublikası)
Flera Seyfullina – filologiya elmləri doktoru, professor (Rusiya, Tatarıstan Respublikası)
İya Zumbuladze – filologiya elmləri doktoru, professor (Gürcüstan)
Andrey Raqulin – hüquq elmləri doktoru, dosent (Rusiya)
Lyudmila Cavadova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya, Dağıstan Respublikası)
Gülnoz Sattorova – filologiya elmləri namizədi (Özbəkistan)
Rövşən Ramizoglu – doktor təhsil üzvü (Türkiyə)
Ramis Həşimov – tarix elmləri namizədi (Rusiya, Dağıstan Respublikası)

EDITORIAL STAFF:

Mohsun Nagisoylu – academic
Vaqif Abbasov – academician
İbrahim Jafarov – correspondent member of ANAS
Gazanfar Kazımov – doctor of philology sciences, professor
İzzət Rüstəmov – doctor of philosophy sciences, professor
Maharram Gasimli – doctor of philology sciences, professor
Şirindil Alishanov – doctor of philology sciences, professor
Amir Aliyev – doctor of law sciences, professor
İradə Hüseynova – doctor of historical sciences, professor
Rufat Rüstəmov – doctor of philology sciences, professor
Firuzə Abbasova – doctor of law sciences, professor
Anar İsgəndərov – doctor of historical sciences, professor
Şahla Samədova – doctor of law sciences, professor
Şikar Gasimov – doctor of historical sciences, professor
Maharram Hüseynov – doctor of philology sciences, professor
Müseyyib İlyasov – doctor of pedagogy sciences, professor
Abbas Abbasov – phd in philology, professor
Durdana Məmmədova – phd in law, docent

Georgi Duka – academician (Moldova)
Nadir İlhan – prof.dr. (Turkey)
Joanna Marshalek-Kawa – doctor of political sciences, professor (Poland)
Mehmet Karataş – prof.dr. (Turkey)
Nataliya Mishyna – doctor of law sciences, professor (Ukraina)
Funda Toprak – prof.dr. (Turkey)
Ulgen Musabekova – doctor of philology sciences, professor (Kazakhstan)
Vidas Kavaliauskas – doctor of Humanities, professor
Saodat Muhamedova – doctor of philology sciences, professor (Uzbekistan)
Masuma Daei – doctor of historical sciences, professor (The Islamic Republic of Iran)
Flera Sagitovna – doctor of philology sciences, professor (Russia, Republic of Tatarstan)
İya Zumbulidze – doctor of philology sciences, professor (Georgia)
Andrey Ragulin – doctor of Juridical Sciences, associate professor (Russia)
Lyudmila Javadova – phd in philology (Russia, Republic of Dagestan)
Gulnoz Sattorova – phd in philology (Uzbekistan)
Rovshan Ramizoglu – doctor of philology sciences, docent (Turkey)
Ramis Hashimov – candidate of historical sciences (Russia, Republic of Dagestan)

DOI: 10.36719/2663-4619/59/4-13

Zəhra Abbas qızı Allahverdiyeva
zahra.allahverdiyeva@mail.ru
AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat institutu

MÜASİR AZƏRBAYCAN NİZAMİŞÜNASLIĞININ PRİORİTET VƏZİFƏLƏRİ

Xülasə

Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir.

Məlumdur ki, hələ XX əsrdə Azərbaycan nizamişünaslığı öz monumental töhfələri ilə dünya elmi tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Bu dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, nəşri, tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsində görülən uğurlu işlər dünya miqyasında əzəmətli bir məktəbin – Azərbaycan nizamişünaslıq məktəbinin varlığını bir daha təsdiq etmişdir.

Göstərilən bütün səylərə baxmayaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və mənşəyi haqqında bir sıra ciddi təhriflərin veb saytlarda yerləşdirilməsi və yanlış informasiyaların yayılması dünya şərqşünaslıq elminin səviyyəsinə və nailiyyətlərinə kölgə salmaqla yanaşı, Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafına da əngəllər törədir.

Bu qüvvələr Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətini saxtalaşdırır, erməni havadarlarının dəstəyi ilə ərsəyə gətirdikləri ziyanlı kitab və məqalələrini nəşr etdirir, Azərbaycan alimlərinin obyektiv elmi tədqiqatlarını şübhə altına alaraq onları “etnik millətçi” adlandırır, tariximizə, mədəniyyətimizə iftiralər atmağa cəhd edirlər. Lakin bu cəhdlərin heç bir elmi əsası olmadığı üçün uğursuzluğa düşər olurlar.

Qeyri-peşəkar və qərəzli yazılardan bəlli olur ki, bu şəxslərin Nizami Gəncəvi yaradıcılığında heç xəbərləri yoxdur. Çünki bütün yaradıcılığı boyu öz türklüyü ilə fəxr edən Nizami Gəncəvi, Şərqi tarixindən aldığı əsrarəngiz mövzularda türkün cəsur qəhrəmanlarını və nazənin türk gözəllərini, ana yurdu Azərbaycanı, onun vilayət və şəhərlərini, dünyaya göz açdığı doğma Gəncəsini böyük bir məhəbbətlə vəsf etmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, vikipediya, təhrif, mətnşünaslıq, dil

Priority tasks of the modern Azerbaijani Nizami study

Summary

The heritage of Nizami Ganjavi is the spiritual wealth of the Azerbaijani people, and the protection and research of this heritage are in the spotlight as a part of the political action of Azerbaijan's government.

Unfortunately, the recent publication of the series of articles with distortions about the life and origin of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on websites, as well as the dissemination of false information, not only compromise the level and achievements of world orientologists, but also impede the development of Azerbaijani Nizami studying.

Executors of Armenian interests falsify Nizami Ganjavi's nationality, publish motiveless books and articles, consider Azerbaijani scientists as “ethnic nationalists,” and reinterpret our history and culture. However, these attempts are doomed to failure due to the absence of scientific justification.

The purpose of this article is not to list the distortions, but to study the sources and causes of these aberrations.

Key words: Nizami Ganjavi, wikipedia, distortion, textology, language

Giriş

Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir.

Məlumdur ki, hələ XX əsrdə Azərbaycan nizamişünaslığı öz monumental töhfələri ilə dünya elmi tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Bu dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, nəşri, tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsində görülən uğurlu işlər dünya miqyasında əzəmətli bir məktəbin – Azərbaycan nizamişünaslıq məktəbinin varlığını bir daha təsdiq etmişdir.

XX əsrdə Azərbaycanın fədakar alimlərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir ki, bu gün Azərbaycan Respublikası Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği işində dünya üzrə əsas koordinat mərkəzə çevrilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Dövləti müasir dövrdə də nizamişünaslığın inkişafına xüsusi diqqət yetirir və Nizami Gəncəvi irsinin dünya miqyasında təbliğində mühüm işlər görür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 23 dekabr 2011-ci ildə “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin

870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” imzaladığı sərəncamla nizamişünaslığın məqsədyönlü və uğurlu fəaliyyəti daha da genişlənməmişdir.[10]

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunmuş silsilə tədbirlər görülmüş, Nizami əsərlərinin nəşri və təbliği işi davam etdirilmişdir.

Bu sahədə 2013-cü ildə İngiltərədə Oksford Universiteti nəzdində yaradılmış “Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi” nin uğurlu fəaliyyətini göstərmək lazımdır. Məlumdur ki, bu Elmi Mərkəz Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin dəstəyi və himayəsi sayəsində, M.V.Lomonsov adına Moskva Dövlət Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nərgiz Paşayevanın və Oksford və Nyu-York Universitetinin Şərqsünaslıq sahəsi üzrə professoru Robert Hoylandın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Elmi Mərkəz Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya tanınması, o cümlədən Nizami Gəncəvi irsi haqqında dəqiq məlumatların elmi ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində bir sıra mühüm işlər görmüşdür. Belə ki, görkəmli şərqsünas və nizamişünas - alim Y.E.Bertelsin 1940-cı ildə yazdığı “Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Həyatı, yaradıcılığı və dövrü” monumental monoqrafiyası ingilis dilinə tərcümə olunaraq, 2017-ci ildə “Gilqamış” nəşriyyatı tərəfindən Londonda çap edilmişdir. [4]

Bundan əlavə, “Nizami Gəncəvi” adına Elmi Mərkəzin təşəbbüsü ilə Bakıda 2018-ci ildə 14-15 mart tarixində “Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası” Beynəlxalq Elmi konfransın keçirilməsi təqdirəlayiqdir. Bu konfransa bir sıra məşhur dünya şərqsünasları cəlb olunmuşdur. Hətta o Qərb alimləri ki, vaxtı ilə Nizamini fars şairi kimi təqdim etmişdilər, onlar da regionla tanış olduqdan sonra məsələnin əsl mahiyyətini anlayaraq, Nizami Gəncəvinin Azərbaycanın böyük şairi olduğunu etiraf etməli olmuşlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın elmi potensialı qüvvələri nizamişünaslığın aktual problemləri sahəsinə yönəldilmişdir və hal-hazırda akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yenidən Nizamişünaslıq şöbəsi yaradılmışdır. Şöbənin rəhbəri AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının başçılığı ilə dahi şairin həyatının və ədəbi irsinin tədqiqi monoqrafiya və məqalələrdə davam etdirilir. İnstitutun rəhbərliyinin təşəbbüsü və Nizamişünaslıq şöbəsinin fəaliyyəti sayəsində “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın nəşri bərpa olunmuşdur. 2019-cu ildə Bakıda çap olunan “Nizami Gəncəvi almanaxı”nın birinci sayı Azərbaycanın görkəmli şərqsünas alimi, akademik Həmid Araslının xatirəsinə ithaf olunmuşdur.

Hal-hazırda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı” adlı irihəcmli elmi monoqrafiya çapa hazırlanmaqdadır.

Yuxarıda sadalanan bütün bu uğurlara baxmayaraq, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı və mənşəyi haqqında bir sıra ciddi təhriflərin veb saytlarda yerləşdirilməsi və yanlış informasiyaların yayılması dünya şərqsünaslıq elminin səviyyəsinə və nailiyyətlərinə kölgə salmaqda yanaşı, Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafına da əngəllər törədir.

İlk öncə, son dövrlərdə Nizaminin bioqrafiyası ətrafında kobud səhvlər və ziddiyyətlər rus və ingilis dilində yaradılmış vikipediya yer alır. Bu vikipediyanın elmi mənbələrini əsasən köhnə ensiklopediyalar, həmçinin bəzi İran, Rusiya və Avropa alimlərinin artıq müasir dünya elminin tələblərinə cavab verməyən əsərləri və bir neçə qərəzli işlər, o cümlədən İran müəllifləri S.Lornejad və Əli Dostzadənin erməni havadarlarının dəstəyi ilə İrəvanda 2012-ci ildə nəşr olunan “Fars şairi Nizami Gəncəvinin modern siyasiləşdirilməsi haqqında” (On the Modern Politicization of the Persian Poet Nezami Ganjavi) adlı həqiqətə zidd kitab və sair bu kimi işlər təşkil edir. Bu vikipediya hətta erməni müəllifinin qərəzli təhrifinə də yer verilmişdir. Lakin təəssüf ki, burada XX əsrin görkəmli nizamişünasları - Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Ə.Rəsulzadə, M.Mübariz, M.Rəfili, M.S.Ordubadı, M.Quluzadə, M.Cəfər, Z.Bünyadov, R.Əliyev, R.Azadə, X.Yusifli, Ə.Səfərli, N.Araslı, Ç.Sasani, T.Kərimli və başqa alimlərin doğru elmi tədqiqatlarına istinadlar yoxdur. Görkəmli şərqsünas Y.E.Bertelsin tədqiqatlarına istinadlar obyektiv şəkildə deyil, böyük Azərbaycan şairini farslaşdırmağa cəhd edən qüvvələrin maraqlarına uyğun surətdə əks olunmuşdur.

Vikipediyanın ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan alimlərindən yalnız Məmməd Əmin Rəsulzadə və Adil Bağirovun əsərlərindən istinadlar verilmişdir. Burada da M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Nizaminin türklüyünü sübut edən fikirlər göstərilirsə də, lakin bu araşdırmalar Nizaminin bioqrafiyası haqqında məlumatda əks olunmur və şairin milliyyəti kobud şəkildə təhrif olunaraq, atasının əsləli yanlış olaraq İranlı, anası isə kürd olaraq göstərilir.

Bu kimi kobud təhriflər son dövrlərdə bəzi araşdırıcıların Amsterdam, Kemberc Universitetləri tərəfindən nəşr olunan əsərlərində də yer alır. Təqdim etdiyim bu məqalədə məqsədim təhrifləri sadalamaq deyil, bu səhvlərin istinad mənbələrini və səbəblərini araşdırmaqdır.

Təhriflərin ilkin səbəblərindən biri əldə olan mətnlərin naqisliyi üzündən baş vermişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində görkəmli şərqşünas - alim R.Azadə mətnşünaslığın o zamankı vəziyyəti ilə bağlı yazırdı: “Nizami əsərlərinin dünya kitab evi və muzeylərində yüzlərlə əlyazma nüsxələri saxlanılır. Lakin onların çoxu təhriflərlə doludur. Müxtəlif əsrlərdə katiblər tərəfindən üzü köçürülmüş mətnlərdə Nizami qələmindən çıxmayan artırma beytlər, yaxud ixtisarlar istənilən qədərdir. Bu əyintilər tədqiqlərə də keçir və nəticədə yanlış elmi konsepsiyalar yaranırdı.” [3, s. 503]

Bu gün Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin Avropada, İran və Türkiyədə mövcud əlyazma nüsxələrinin müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Nizami əlyazmalarını köçürən katiblərin milliyyətindən, zövq və istəklərindən, hansı dövlət sarayına xidmət etmələrindən asılı olaraq, bir sıra dəyişikliklər, artırmalar və azaltmalar etdikləri artıq elm aləminə məlumdur.

Vikipediya Nizami Gəncəvinin mənşəyinin yanlış olaraq Qumla bağlanması fikri kökündən səhvdir. Vəhid Dəstgirdi, Əbdülhüseyn Zərrinkub, Məhəmməd Moin, Y.E.Bertels, Xəlil Yusifli kimi görkəmli şərqşünasların tədqiqatları göstərir ki, Nizaminin “İskəndərnamə” əsərinin “İqbalnamə” hissəsində şairin əslini Qumla bağlayan aşağıdakı beyt, yəni:

ولی از قهستان شهر قمم

چو در گرچه در بحر گنجہ گم

– misraları Nizami əlyazmalarını köçürən katiblər tərəfindən uydurularaq, əlavə misralarla mətnə ilhaq olunmuşdur və Nizami Gəncəvi əsərinin qədim nüsxələrində bu beytlər yoxdur. Görkəmli şərqşünas Y.E.Bertelsin yazdığına görə, Parisdə Milli kitabxanada saxlanılan miladi 1360-cı il (hicri 736) tarixi ilə qeyd edilən ən qədim və səhih əlyazma nüsxəsində bu sətirlər yoxdur. [5, s. 26]

İran alimi Vəhid Dəstgirdi də məşhur “Gəncineye-Gəncəvi”sində təsdiq etmişdir ki, bu beytlər əvvəlki nüsxələrdə yoxdur. [9, s. 40]

Eləcə də, anasının kürd olması zorla Nizamiyə sınırmış bir məsələdir. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin “Dünyadan köçənlərin bəzisinin zikri haqqında” hissəsinə şairin anası haqqında “qord” sözü artırılmış və bu söz “kürd” kimi oxunaraq dolaşılıq yaratmışdır. XX əsrin 80-ci illərində bir sıra şərqşünaslar bu sözün “qord” - yəni “igid” mənasında olduğunu söyləmişlər. Görkəmli Azərbaycan nizamişünası Xəlil Yusifli yazır: “Nizami dövründə, ondan bir neçə əsr sonra da kord və qord sözləri eyni şəkildə, kafi-ərəbi ilə “kord” şəklində yazılırdı. Daha sonra gələn katiblər isə bu sözün Nizami tərəfindən kord, yaxud qord anlamında yazıldığı üzərində düşünməmiş, onu kord, yəni kürd tərzində yazmışlar. Biz isə hesab edirik ki, bu sözü kafi-farsi ilə qord şəklində oxumaq daha düzdür. Bu şəkildə beytin mənası daha məntiqi və poetikdir. Əks halda “anam kürd idi, qarşımda ana kimi öldü” deyimi məntiqsizdir.”[19,s.58]

Son dövrlərdə problemin çözülməsində meydana çıxan yeni fakt məsələyə yanaşmanı kökündən dəyişir. Belə ki, gənc tədqiqatçılardan Hürnisə Bəşirova Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin Türkiyədə Topqarı sarayında saxlanılan qədim əlyazması üzərində araşdırma aparmış və bu nüsxədə “Mənim anam kürd Rəisə qarşımda ana kimi öldü” beytlərinin olmadığı faktını aşkar etmişdir.[6,s.61-62]

Beləliklə, müasir nizamişünaslığın qarşısında duran çətin məsələ ilk növbədə Nizami Gəncəvi əsərlərinin orijinalını dürüst əks etdirən “Xəmsə” mətnlərinin səhih nüsxələr əsasında nəşri problemidir. Bu bir danılmaz faktıdır ki, keçmiş sovet elminin milli məsələlərə qoyduğu kriteriyalar mətnşünaslıq problemlərinin həllinə də təsirsiz ötürməmişdir. Nəticədə hazırlanan mətnlər müəyyən tarixi əhəmiyyətə malik olsalar da, bu işlərdə tələyüklü nöqsanlar mövcuddur və günümüzə qədər bir çox bu kimi məsələlər həll olunmamış qalmaqdadır.

Təəssüflə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin milli mənşəyi haqqında yanlış fikirlərin mənbəyi təkcə naqis əlyazma nüsxələrində mövcud olan təhriflər deyildir. Bu yanlışlıqlar həmçinin vaxtilə Çar Rusiyası və İran İmperiyalarının Qafqazda siyasi maraqlarına uyğun olaraq, bu siyasətdə katalizator rolunu oynayan ermənilərin və onların havadarlarının qərəzli uydurmalarından qaynaqlanır.

Bu qüvvələr Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətini saxtalaşdırır, erməni havadarlarının dəstəyi ilə ərsəyə gətirdikləri ziyanlı kitab və məqalələrini nəşr etdirir, Azərbaycan alimlərinin obyektiv elmi tədqiqatlarını şübhə altına alaraq onları “etnik millətçi” adlandırır, tariximizə, mədəniyyətimizə iftiralər atmağa cəhd edirlər. Lakin bu cəhdlərin heç bir elmi əsası olmadığı üçün uğursuzluğa düşər olurlar.

Qeyri-peşəkar və qərəzli yazılardan bəlli olur ki, bu şəxslərin Nizami Gəncəvi yaradıcılığından heç xəbərləri yoxdur. Çünki bütün yaradıcılığı boyu öz türklüyü ilə fəxr edən Nizami Gəncəvi, Şərqi tarixindən aldığı əsrarəngiz mövzularda türkün cəsur qəhrəmanlarını və nazənin türk gözəllərini, ana yurdu Azərbaycanı, onun vilayət və şəhərlərini, dünyaya göz açdığı doğma Gəncəsini böyük bir məhəbbətlə vəsf etmişdir. Nizami Gəncəvinin poemalarını mütaliə edən hər bir şəxs aydın görər ki, şairin ilhamı türkün

gözəllik və ədalətindən nurlanmış, qəlbi türk gözəllərinin eşqi ilə döyünmüşdür. Şair hələ gəncliyindən ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə bu alovlu məhəbbəti tərənnüm etmişdir:

تنگ دل از خنده ترکان شکر
سر مه بر از چشم غزالان نظر
ترک قصب پوش من آنجا چو ماه
کرده دلم را چو قصب رخنه گاه

[13,s.75]

Türk (gözəllərinin) gülüşündən şəkər xəcalət çəkirdi,
Baxışları ceyranların gözündən sürməni aparırdı.
Mənim kətan geymiş ayabənzər Türk gözəlim,
Ürəyimə kətan kimi rəxnə salmışdı.¹

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti, ədəbi mühiti və bioqrafiyası ətrafında araşdırmalar üzrə uğurlu elmi nəticələr əldə etmək üçün XII əsrə qədər mövcud dil və yazı faktoruna nəzər salmaq lazım gəlir. Əvvəla, məlumdur ki, ərəblərin işğalına qədər türklərin özlərinin kitabələri, yazısı, əlifbası mövcud idi. Xəzər, alban, itil, uyğur, xotən və sair əlifbalar məşhur idi. Xotən türklərinin xətti mərkəzi Asiyada hələ də qədim türk runi yazılarının incə atributlarını özündə saxlayırdı və türklərin arasında ən gözəl xətti əlifba hesab olunurdu.

Ərəblərin işğalından sonra xilafət mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq və onu möhkəmləndirmək məqsədi ilə vahid əlifbaya - ərəb qrafikasına keçdi və yerli xalqların əlifbaları sıradan çıxarıldı. Ərəblərin işğalından kənarda qalan türk tayfaları hələ də öz qədim əlifbalarında yazıb - yaradırdılar.

Məlumdur ki, IX əsrin sonlarında Mərkəzi Asiyada paytaxtı Buxara olmaqla türk Samanilər sülaləsi (875-999) hakimiyyətə gəldi. Bu dövlətin coğrafi ərazilərinə Mavərnəhr, Xorasan və şimal-şərqi İran daxil idi. Xarəzm, Sistan, Qorqan, Rəşt, Qəznə, Təbəristan və sair ərazilər Samanilərin hakimiyyəti altında idi. Bu dövrdən başlayaraq, fars dilinin rəsmi dairələrdə işlənməsi və farsdilli ədəbiyyatın çiçəklənməsi Samanilərin mərkəzləşdirilmiş dövlət siyasətinin nəticəsi idi. Samanilər dövründə Buxara, Səmərqənd, Bəlx və Mərvdə yaşayan türk əsilli alim, filosof və şairlərin fars dilində mühüm əsərləri yarandı. Poeziyada Rudəkinin məsnəvi və rübai janrında yaratdığı klassik nümunələr vasitəsi ilə fars şeirinin gözəlliyi və şöhrəti ətraf regionlara da sirayət etdi. Şərqsünas-alim İ.S.Braqinskinin göstərdiyi kimi, “Рудаки и его последователи обычно не обращались к религиозным мотивам, к мистическим образам. В их стихах воплощена народная мудрость, ощущается живое восприятие природы, радостей бытия. В их произведениях немало свежих образов, они просты по форме, остроумны; стихи не скованы условностью формы и выпречностью». [7, s. 259]

Beləliklə, farsdilli ədəbiyyatın İran, Hindistan, Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə və başqa ərazilərdə yayılması prosesi baş verdi.

Məlumdur ki, Samanilər dövləti çəvrildikdən sonra, 840-1032-ci illərdə Mərkəzi Asiyada hakimiyyətdə olan türk-islam dövləti Qaraxanilər öz milli dil ənənələrini qoruyub saxlamağa üstünlük verdilər. Yusif Xas Hacibin “Kutadqu-bilik”, Mahmud Kaşqarının “Divani-lüğət it-Türk”, Əhməd Yüknəginin “Ətəbat əl-həqayiq” əsərləri buna parlaq sübutdur.

Səlcuqilər hakimiyyətə gələrkən, dövlət idarəçiliyində vahid İslam mədəniyyəti siyasətinə üstünlük verdilər və milli dil siyasəti aparmadılar. Onlar çiçəklənmiş İslam mədəniyyətinin dəyərlərinə yüksək qiymət verir, sufi filosof və şairləri himayə edirdilər. Bununla belə, Qaraxanilər dövrünün ənənələri - türk dilində yazılmış nəfis nümunələrdə davam etdirilirdi. Səlcuq dövrünün böyük övliyası Yusif Həmədaninin müridi Əhməd Yəsəvinin türkcə yazılmış “Divani-hikmət” əsəri belə nümunələrdəndir.

Nisbətən sonrakı dövrdə xaqanların çoxusu türk yazı dili və əlifbalarının sıradan çıxarılmasından narahat olmuşlar. Bu səbəbdən, milli dəyərləri qoruyub saxlamağı, türk dili və əlifbasında yazılmış abidələri və sənədləri mühafizə etməyi tələb edirdilər. Məsələn, orta əsr tarixçisi Mirxond “Çingizxan-namə” salnaməsində belə yazmışdır: “Xətaylar... itil və ari xəttində (əlifbasında) yazdıqlarından Çingiz xan fərman verdi ki, onların övladlarından bəziləri uyğur xəttini öyrənsinlər, yasalarını və qanunlarını bir dəftərdə yazıb xəzinədə gizlətsinlər və sübut olaraq saxlasınlar.” [11,s.82]

Dövrün böyük sənətkarları da məsələnin mahiyyətini dərk edirdilər və türk ədəbi dilinin sıxışdırılmasından narazılıqlarını bildirirdilər. XII əsrdə Nizami Gəncəvinin Şirvanşah Axsitandan “Leyli və Məcnun” əsərinin fars dilində yazılması sifarişini alarkən düşüüyü vəziyyət, keçirdiyi pərişanlıq hissləri danılmaz faktdır. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli şərqsünas-alim

¹ Filoloji tərc.Rüstəm Əliyevindir. Bax: Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, Bakı, 2014, s.92.

Ə.Tahircanov məsələ ətrafında tədqiqat apararkən qeyd edirdi ki, Nizami Gəncəvi ilk öncə özünün Türkcə Divanını Şirvanşah Axistana göndərmiş və onu “öz Divanının hökmdarı” adlandırmışdır. Bundan sonra Şirvanşah Nizamiyə “Leyli və Məcnun” əsərini farsca yazması sifarişi ilə məktub göndərmiş və şair türkcə şeirlərinin qiymətləndirilməməsi səbəbindən məyus olmuşdur. [18,s.27-28]

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıc - “Allaha minacat” hissəsində obrazlı şəkildə öz dərdini izah edir və sətraltı mənalarda ürək ağrısı ilə dil, lüğət və əlifba məsələsini qarşıya qoyaraq, bu müşkül məsələnin həllində Allahdan yardım diləyir:

گر بنده نظامی از سر درد
در نظم دعا دلیری کرد
از بحر تو بینم ابر خیزش
گر قطره برون دهد مریزش
گر صد لغت از زبان گشاید
در هر لغتی ترا ستاید
هم در تو به صد هزار تشویر
دارد رقم هزار تقصیر
ور دم نزنم چو تنگ حالان
دانی که لغت زبان لالان
گر تن حبشی سرشته تست
ور خط ختنی نبشته تست
گر هر چه نبشته ای بشوئی
شویم دهن از زیاده گوئی
ور باز به داورم نشانی
ای داور داوران تو دانی

[15,s.10-11]

Əgər bəndə Nizami dərd ucundan,
Sənə dua nəzmində cəsarət etdisə,
Sənin dəryandan qalxan buluddan görürəm
Əgər titrəyib bir damla düşsə.
Əgər dildən yüz lüğət açılsa,
Hər bir lüğətdə sənə sitayiş var.
Həm sənin qarşında yüz min həyəcan (ki)
Vardır yazıda min nöqsan.

Əgər zəiflər kimi söz danışa bilmirsə,
Lallar dilinin lüğətini sən bilirsən.
Əgər bədən Həbəşidir, sən yaratmışan,
Və gər xətt Xötənidirsə, sən yaratmışan.
Əgər yazdıqlarını pozsan,
Mən də çox danışmağı kəsərəm.
Əgər yenə hökmümə nişan versən,
Ey hakimlər hakimi, sən bilərsən!

Nizami Gəncəvi özünün türk mənşəyinə mənsub olması haqqında açıq-aşkar beytlər söyləmişdir. Problemə həsr olunmuş silsilə tədqiqatlarında şairin “türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərzi, türk təfəkkürünün açıq - aydın göründüyünü” söyləyən Azərbaycan alimi Nüşabə Araslı türk ədəbiyyatşünası Əli Gəncəliyə istinad edərək yazır: “Əli Gəncəli türk şairi M.F.Gürtüncanın “Leyli və Məcnun” tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Nizami əsərlərinin Ayasofiyada rast gəldiyi qədim bir əlyazmasında belə bir beytə təsadüf etdiyini bildirir:

پدر بر پدر مر مرا ترک بود
به فرزانگی هر یکی گرگ بود

Atam, atamın atası türk idi,
Fərzanəlikdə hər biri bir qurd idi.

[2,s.5]

Bəzi İran tədqiqatçıları bu beytlərə əsasən belə bir iddia irəli sürürlər ki, Nizami ata-babasını qurda bənzədə bilməzdi, çünki farslarda qurd obrazı qanıçənlik, zalımlıq simvoludur. Lakin fars tədqiqatçıları bunu unudurlar ki, qurd obrazı – türklüyün rəmzidir. Qurd azad, cəsur və zirək olur, onu özünə tabe eyləyə bilməzsən. Azərbaycan-türk mifologiyasında “Qurd türkün anasıdır”², “qurd-türklərdə başçı, bələdçi, yol göstərən”³ deməkdir. Bununla belə, İranda da Nizami Gəncəvinin öz əsərlərindəki faktlara söykənərək obyektiv tədqiqatlar aparən alimlər də az deyildir. Təsadüfi deyildir ki, İran alimi Bəhrüz Sərvətian Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən aşağıdakı:

دلش را برده بود آن هندوی چست
به ترکی رخت هندو را همی چست

Könlünü o zirək hindu aparmışdı,
Türk sayağı hindunun yerini axtarırdı,

– beytini nümunə gətirərək yazmışdır: “Nizaminin əsli fars olsaydı, bu sözləri deməzdi.” [20,s.45]

Görkəmli şərqşünas-alim Y.E.Bertels öz tədqiqatlarında islamın gəlişi ilə əlaqədar VII əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda mühüm rol oynamış ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, Azərbaycan ədəbi məktəbinin Şərq poetik məktəbləri içərisində mövqe və rolu, Qətran Təbrizdən başlayaraq, Azərbaycan şairlərinin əsas xarakterik cəhəti - üslub ümumiliyi haqqında geniş məlumat verir, Xorasan, Buxara və Azərbaycan ədəbi məktəblərinin yerli şəraitdən asılı olaraq bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişafını, janr formaları, xüsusən şeirin struktur-linqvistik əlamətlərinə görə Azərbaycan şairlərinin fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edirdi.[5]

Nizami Gəncəvi öz Azərbaycan üslubunun fərqləndiyini, hətta türklərin içində olsa belə, Gəncə möhürünün tanınmasını aşağıdakı tərzdə ifadə etmişdir: “Mənim gizlinlərimi aşkar aparırlar, Buxaraya aparsalar belə - Gəncəyədir”.

H.Araslı Azərbaycan şeirinin, Xaqani və Nizami poeziyasının, fərqli cəhətlərini və üstünlüklərini izah edərkən yazırdı ki, bu sənətkarlar özündən əvvəlki fars dilində yazıb-yaratmış şairlərdən fərqli olaraq, Qətran Təbrizi və Əbül - ıla Gəncəvi kimi sənətkarların şeir üslubunu davam etdirmişlər və öz yaradıcılıqlarında çoxlu sayda türk (Azərbaycan) sözləri işlətməşlər: ətmək(çörək), su,tanrı, yalavac, ağ sunqur, təkin, daş, xan, atabəy, tutmac, tutuk və sair. [1,s.111]

Əbdülhüseyn Zərrinkub, Məhəmməd Moin, Bəhrüz Sərvətian və başqa İran tədqiqatçıları da Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin şeir üslubunun oxşarlığını, onların öz dəst-xətti ilə İraq şairlərindən fərqlənmələrini, poeziyada Azərbaycan üslubunun mövcudluğunu və fars poeziyasında mühüm təsir gücünə malik olmasını qeyd etmişlər.

Bununla belə, Azərbaycan poeziya məktəbi türk - Xorasan məktəbi ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Nizami Gəncəvi özü “Divan”ında XII əsr şairi Həsən bin Məhəmməd Hüseyni Qəznəvi Kamalın (h.535-565) bir misrasını təxmis edərək belə yazmışdır:

ای نظامی، ره تو به که هم اخر بشتاب
پای در دایرة رحمت رحمان آرد
این بدان و زن و قوافیست که گفتست کمال:
" هر نسیمی که بمن بوی خراسان آرد"

[12, s. 228]

Ey Nizami, tövbə yoluna tələs ki, axırda
Rəhmanın rəhmət dairəsinə ayaq qoyasan.
Bu, həmin vəzn və qafiyəyəndir ki, söyləmiş Kamal:
“Hər bir nəsim ki, mənə Xorasanın ətrini gətirər”.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi bir türk olaraq, həm öz mənşeyini, həm də bütün türk xalqlarının tarixini gözəl bilmişdir. Oğuzların tarix kitablarında və yazılı mənbələrində olduğu kimi, Nizami də əsərlərində türklərin yurd və dövlətlərinin coğrafi konturunu: Günəşin doğduğu yerdən batdığı yerə qədər - yəni Şərqdən Qərbə qədər nəhəng bir ərazini əhatə etdiyini dənə-dənə xatırlatmışdır:

² Короглы X. Огузский героический эпос. Москва, 1976, стр.17.

³ Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s.37.

ز کوه خزر تا به دریای چین
همه ترک بر ترک بینم زمین

[17, s. 409]

Xəzər dağından Çin dəryasına qədər,
Hamısı türkdür, yer üzünü türklə dolu görürəm.

Beytdə qeyd olunan Xəzər dağı - bu, məlumdur ki, Qafqaz dağıdır; Çin dənizi isə Şərqi Asiyada Çinin sahililə Yaponiya adaları arasında Sakit okean ərazisində yerləşir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan haqqında, onun bölgələri - Aran, Muğan, Şirvan haqqında məlumatlar vardır. “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovin taxtı qoyub Azərbaycanda sığınacaq tapmasını əks etdirən aşağıdakı beytdə diqqət yetirək:

بصد نیرنگ و دستان راه بیراه
بآذربایگان آورد بنگاه

[14,s.209]

Yüz cürə hiylə və dastanla (bəhanə), yolla-yolsuz,
Özünü Azərbaycana çatdırdı.
Həmçinin “İskəndərnamə”də:

بریدی در آمد آدادگان
ز فرمانده آ ذرآبادگان

[17,s.244]

Azərbaycan hökmdarından.
Azadə bir qasid gəldi.

Qeyd olunmalıdır ki, İskəndərin Azərbaycana yürüşünü şair böyük bir ilhamla tərənnüm etmişdir. İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Azərbaycan hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsinin təsviri yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə işlənmişdir. Bu görüş sjeti yüksək milli-əxlaqi dəyərləri, əsil Azərbaycan mənəviyyatını əks etdirir. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli Azərbaycan alimi Həmid Araslı yazırdı: “Böyük sənətkar xüsusən vətənin tarixindən aldığı Nüşabə surətini, daha yüksək bir zirvəyə qaldırır. Dünyaları titrədən İskəndər bu bacarıqlı hökmdarın qarşısında aciz qalır. Nüşabə onunla əhd-peyman bağlayıb, öz ölkəsinə zərər yetirməyəcəyinə söz alır...İskəndər bu mərd qadının ağıl, fərasət və düşüncəsinə heyran olur” [1,s.229].

Nizami bütün ömrü boyu doğulduğu Gəncəyə bağlı olmuş, ondan ayrılı bilməmişdir:

گنجه گره کرده گریبان من
بی گرهی گنج عراق آن من

[14,s.267]

Gəncə mənim qollarımı bağlayıbdir,
Yoxsa (şərtsiz) İraq xəzinələri mənimdir.

Yaxud:

بابل من گنجه هاروت سوز
زهرة من خاطر انجم فروز

[13,s.48]

Mənim Babilim Harutu yandıran Gəncəmdir,
Mənim Zöhrəm ulduzları işıqlandıran ruhumdur.

Şair bu misralarla aydın söyləmişdir ki, əgər bəşəriyyətin beşiyi Babildirsə, mənim də Babilim - Gəncəmdir.

Nizami özünün türklüyü ilə yanaşı, türkcə şeirlər yazdığını açıq-aşkar söyləmişdir. “Yeddi gözəl” əsərinin “Sözə sitayiş, hikmət və nəsihət” hissəsində şair belə yazmışdır:

من که مشکل گشای صد گره
دهخدای ده و برون دهم
گر درآید ز راه مهمانی
کیست کو در میان نهه خوانی
عقل داند که من چه می گویم

زین اشارت که شد چه می جویم
نیست از نیستی شکست مرا
گلّه زانکس که هست هست مرا
ترکیم را در این حبش نخرند
لاجرم دوغبای خوش نخورند

[16,s.76]

Mən ki, yüz çətin düyünü açanam,
Kəndin kəndxudasıyam və kənddən kənaram.
Əgər yoldan bir qonaq gəlsə,
Kimdir ortaya süfrəni qoyan?
Ağıl bilir ki, mən nə deyirəm,
Bu işarətdən nə axtarıram.
Məni yoxluqla sındırmaq olmaz,
Giley o kəsdəndir ki, mənim varlığımdır.
Mənim türkcələrimi bu Həbəşdə (cəhalətdə) almırlar,
Naçaram, xoş dovğanı yemirlər.

Bu sətirələr istər-istəməz alimləri Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərinin taleyi haqqında düşünməyə vadar edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin Türk Divanı haqqında indiyədək bir sıra şərqşünas alimlər bəhs etmişlər. Hələ 1983-cü ildə görkəmli şərqşünas professor Rüstəm Əliyevin rəhbərliyi və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Bakıda “Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı” mövzusunda Ümumittifaq elmi konfrans keçirildi. Bu konfransda Sankt-Peterburq Universitetindən gəlmiş, Universitetin İran filologiyası şöbəsində uzun müddət tədqiqatlar aparmış görkəmli şərqşünas alim Əbdürrəhman Tahircanov da iştirak edirdi və həmin konfransda “Nizami Gəncəvinin türkcə şeirləri haqqında bəzi mülahizələr” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Alimin məruzəsinin tezislərində qoyulan bir sıra məsələlər bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Ə.Tahircanov Nizami Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» poemasının məzmununda öz doğma türk təfəkkürünü təcəssüm etdirdiyini göstərərək yazırdı: “Низами вырос и жил в городе Гяндже, в его поэме получила отражение любовь к родному народу. Не случайно в отдельных стихах поэмы Лейли фигурирует как тюрчанка. Не случаен также совет Низами, данный им ширваншаху – «будь тюрком» (надо, видимо, понимать по контексту – будь человечным, как тюрком). [18, s.26]

Alim Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərinin dövrümüzə qədər tam gəlib çatmaması və başqa şairlərin şeirlərinə qarışdırılması faktına xüsusi diqqət yetirirdi. Nizami Divanının əlyazmalarının “Nizami” və “Nizam” təxəllüsləri ilə yazan digər şairlərin şeirləri ilə eyni bir siyahıya daxil edildiyini qeyd edən Əbdürrəhman Tahircanov haqlı olaraq yazırdı: «Этот список переписан далеко от родины Низами, в Индии, где, естественно, тюркские стихи не вызывали интереса. Сборники, переписанные на родине Низами и содержащие, надо полагать, и тюркские стихи, погибли в городах Азербайджана, разрушенных завоевателями». [18,s.27]

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Nizami Gəncəvinin Türk “Divanı”nın əlyazma nüsxəsinin Misirin Xədiviyə kitabxanasında Şəms Vaizi tərəfindən tapılaraq surətinin əldə edilməsi və “Divan”ın cənubi Azərbaycanlı tədqiqatçı-alim Sədyar Vəzifə Eloğlunun tərtibi və d-r Hüseyin Şərqi Soytürk tərəfindən hazırlanmaqla İranda və Bakıda nəşr olunması Azərbaycanda da bir çox alimlərin ciddi marağına səbəb olmuşdur. [8]

Bu nəşrlərdə Nizami Gəncəvinin türkcə və farsca oxşar tərkibləri tutuşdurulur və şeirlərin Nizamiyə məxsus olduğu sübuta yetirilir. Sairin məmduhları haqqında fikirlərinin “Divan”da əks olunması da mühüm faktlardan biridir.

Divan üzərində araşdırmalar aparan Sədyar Vəzifə-Eloğlu daha sonralar belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Nizami Gəncəvinin şeirləri həqiqətən də Qaramanlı Nizaminin şeirlərinə qarışdırılmışdır və onu 2014-cü ildə yenidən “Divan-e Nizami-ye Gəncəvi Qaramanlı Nizaminin şeirləri ilə birgə” başlığı adı altında Tehranda çap etdirmişdir.⁴

Tədqiqat göstərir ki, Nizami Gəncəvinin türkcə lirikası, həqiqətən də, Nizami Qaramanlı şeirlərinə qarışdırılmışdır. Belə ki, “Divan”dakı şeirlərdə mövcud olan bir sıra poetik obrazlar Nizami Gəncəvinin farsca şeirləri ilə tam şəkildə üst-üst düşür.

⁴ Divan-e Nizami-ye Gəncəvi Qaramanlı Nizaminin şeirləri ilə birgə. Misir ölkəsində olan Xədiviyə nüsxəsinin üzərindən tədqiq və açıqlayan: Sədyar Vəzifə-Eloğlu, Redaktə və hazırlayan: Səid Muğanlı. İkinci çap, Tehran, 2014.

Doğrudur, türk alimlərinin “Nizami Qaramanlı “Divan”ı” adı altında nəşr etdikləri kitablarda sırf Nizami Qaramanlıya aid şeirlər də vardır. Məsələn, Nizami Qaramanlı şeirlərinin birində Salman Cavəci və Xacu Kirmani kimi XIV əsr şairlərinin adını çəkir.

Bununla belə, “Divan”da elə obrazlar vardır ki, Nizami qələmindən çıxmasına şəkk-şübhə yoxdur. Məsələn, Qaramanlı Nizaminin türkcə “Divan”dan bir beyt:

Pərilər yeri dərər çeşmə olur,
Gözümdən getmə bir dəm, ey pərizad!

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindən aşağıdakı beytlə üst-üstə düşür:

و گر بود او پری دشوار باشد
پری بر چشمه‌ها بسیار باشد

[14,s.162]

Və gər pəri olsa, o – iş çətin,
Çeşmələr başında pəri çox olur.

Türkcə “Divan”da:

Yüzün xəyali gözümdə əcəbmi ağlar isəm
Ki bürc-i abiyə gəlsə qəmər, mətər⁵ görünür.

Ayın Su bürcünə gəlməsi ilə yağışın yağmasını, yəni göz yaşının tökülməsini bildirən bu bədii obraz Nizaminin farsca şeirindəki mənalandırma ilə üst-üstə düşür:

فشانده از دیده باران سحابی
که طالع شد قمر در برج آبی

[14, s. 153]

Gözündən bulud kimi yaş saçıldı
Ki, Ay su bürcündə doğmuşdu.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin Türk “Divanı”nın dəqiq elmi araşdırmalara ehtiyacı var. Bu sahədə araşdırmaların genişləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Nəticə

Dünya mədəniyyətinin nadir incisi və Azərbaycanın xalqının iftixarı olan Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi üzərində araşdırmaları doğru və dəqiq elmi faktlar əsasında aparmaq müasir nizamişünaslığın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Nizamişünaslığın inkişafı tarixində zaman-zaman ağır zəhmət hesabına qazanılmış uğurları nəzərə almadan, 100 il öncə buraxılmış səhvləri yenidən təkrarlamaq olmaz. Xüsusən şairin həyatına dair araşdırmalarda diqqətli olmaq vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. - Bakı: “Gənclik”. -1998. -732 s.
2. Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı. -Bakı: “Elm”. -1980. -206 s.
3. Azadə R.Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Y.E. Bertelsin tədqiqatında. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında, Bakı: “Elm”. -2011. - 593 səh.
4. Berthels E. Evgenii. The Great Azerbaijani Poet, Nizami. Life, works, time // Published by Gilgamesh Publishing. - London: 2017.
5. Бертельс Е.Э. Низами и Фузули. -Москва: Изд-во Восточ. лит. - 1962. - 554 с.
6. Bəşirova Hürnisə. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halından. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil.- 2019.- №1.- s. 57-63.
7. Брагинский И.С. Литература Ирана и Средней Азии. В книге: История всемирной литературы: В 9-ти т. Москва, 1984, т.2, с.248-277.
8. Divani-Nizami [Gəncəli] Türkcə (Azərbaycanca) qəsidələr-qəzəllər, Xədviiyə nüsxəsi-Tehran nəşri əsasında. Tərtibçi: Eloğlu, Hazırlayan və köçürən: D-ı Hüseyin Şərqi Soytürk. - Bakı. -2006. -64 s.
9. Dəstgirdi Vəhid. Dəftər-e həftom Gəncineyi-Gəncəvi. Tehran, 1318, 259 s.
10. İlham Əliyev. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 23 dekabr 2011, 19:10. www.president.az.

⁵ Mətər- ərəbcə:yağış

11. Mirkhond, Vie de Djenghiz-khan. -Paris. -1841.
12. Nezami Gəncəvi. Divan-e qəsaid o ǧəzəliyyat. Ostad Səid Nefisi, Entəşarat-e Foruǧi, 1365.
13. Nezami Gəncəvi. Məxzənül-əsrar. Mətn-e elmi vo enteǧadi besəy-e və ehtemam-e Əbdülkərim Əli-zade. -Baku. -1960. -252 s.
14. Nezami Gəncəvi. Xosrov-o Şirin. Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi vo enteǧadi: L.A.Xetaqurof. -Baku.-1960.
15. Nezami Gəncəvi. “Leyli vo Məcnun”, Mətn-e elmi vo enteǧadi be səy-e vo ehtemam Əjdər Əli oǧlu Əliəsǧərzade və F.Babayev. -Mosku: “Edare-ye Entəşarat-e Daneş”. -1965. -588 s.
16. Nezami Gəncəvi. Həft Peykər. Mətn-e elmi vo enteǧadi, moqəddeme və həvəşi be qələm-e Tahir Əhməd oǧlu Məhərrəmov. Mosku: “Edare-ye Entəşarat-e Daneş. -1987. -687 s.
17. Nizami Gəncəvi. İskəndərname. Mətn-e elmi vo enteǧadi Ə.Əlizade. -Baku. -1947.
18. Тагирджанов А.А.Некоторые соображения о тюркских стихах Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной проблеме «Низами и мировая литература. -Баку: 17 январь, 1983, стр. 26-30.
19. Yusifli Xəlil. Amerikan alimi Maykl Barinin “Nizaminin “Yeddi gözəl”inə şərh” kitabı haqqında bəzi mülahizələr. “Nizami Gəncəvi almanaxı” I, -Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC. -2019. -272 səh.
20. Riyazi M.S. “Nizami Gəncəvi müasir İran ədəbiyyatşünaslığında” dissertasiya (əlyazması şəklində) Bakı. -2019.

Rəyçi: akademik İ.Həbibbəyli

Göndərilib: 04.10.2020

Qəbul edilib: 06.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/14-17

Namaz Rizvan oğlu Manafov
manafov49@mail.ru
Mingəçevir Dövlət Universiteti

ŞƏRQŞÜNAS ALİM – MƏHƏMMƏD SADIQ BƏY AĞABƏYZADƏ

Xülasə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkəni tərk edən dəyərli ziyalılardan biri də Cümhuriyyət dövründə Daxili İşlər nazirinin müavini işləmiş (23 oktyabr 1918 - 23 dekabr 1919) Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadədir.

M.S.Ağabəyzadə 15 mart 1865-ci ildə Göyçay rayonunda anadan olmuş, 1883-cü ildə Bakı realni məktəbini, 1886-cı ildə Peterburqda Mixaylov Topçular məktəbini və 1896-cı ildə Şərq dilləri fakültəsini bitirmişdir.

Türkistanda hərbi xidmətdə olan Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə general-mayor rütbəsinə yüksəlmiş və 1904-cü ildə Aşqabadda Türkmən dilinin qrammatikasına dair dərs vəsaiti çap etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Daxili İşlər nazirinin müavini işləmiş Məhəmməd Sadiq bəy Demokratik Respublikanın polis orqanlarında islahat konsepsiyasını hazırlamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyədə, Fransada ağır mühacir həyatı yaşamış M.S.Ağabəyzadə 1926-cı ildə Lvov Universitetinə dəvət olunur.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə 1927-ci ildən ömrünün sonuna qədər burada türk, fars, ərəb dillərini tədris etmiş, Polyak dilində türk, ərəb və fars dillərinin qrammatikasına aid dərsliklər yazmışdır. M.S.Ağabəyzadə Lvov Universitetində Şərqşünaslığın əsasını qoymuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, şərqşünas alim, general-mayor, nazir müavini, Lvov Universiteti*

Orientalist scientist - Mahammad Sadig bay Aghabayzada

Summary

Collapse of Azerbaijan Democratic Republic meant to lose valuable personalities, outstanding intelligents' leaving the country, condemned to live expatriation life. One of the outstanding intelligents is Mahammad Sadig bay Aghabayzada who had worked as deputy minister of Internal Affairs (October 23, 1918 – December 23, 1919) in APR.

M.S.Aghabayzada who was born in Goychay county in Baku province on March 15, 1865, finished Baku realni school in 1883, Mikhaylov Topchular school in Petersburg in 1886. He entered education department on Oriental languages of Russia ministry of foreign affairs in 1896 and finished with excellent marks.

During the period of czar Russia M.S.Aghabayzada, who served in Turkustan was known as outstanding general, as well as orientalist scientist. His manual on grammar of Turkman language written in Russian language was published in Ashgabad in 1904.

General-major Mahammad Sadig bay Aghabayzada was appointed as deputy minister of Internal Affairs after establishment of first democratic republic in muslim East on May 28, 1918. M.Aghabayzada tried unwearingly for activity and development of Azerbaijani national independent police. He prepared reform conception in police of the Republic of Azerbaijan.

Mahammad Sadig bay left Istanbul and went to France, lived in Paris and Nice. M.S.Aghabayzada passed oppressive life in France, he stayed unemployed for long time. In 1926 professor of Lvov University in Poland Zigmund Smogorjevski invited M.Aghabayzada to Lvov University to give lecture on turkish and persian languages. Mahammad Sadig bay Aghabayzada taught turkish, arabian, persian languages from 1927 till the end of his life here. He wrote manuals on grammar of turkish, arabic and persian languages in Poland language. He founded Oriental languages studying in Lvov University.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republik, orientalist scientist, general-mayor, deputy minister, Lvov University*

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu dəyərli şəxsiyyətlərin itirilməsi, görkəmli ziyalıların ölkədən getməsi, mühacir həyatı yaşamağa məhkum edilməsi demək idi. Belə görkəmli ziyalılardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Daxili İşlər Nazirinin müavini işləmiş Məhəmməd Sadiq İsmayıl bəy oğlu Ağabəyzadədir.

“İsmayıl bəy Ağabəyov Əli bəy Hüseynzadənin əmisidir. Məkkədə dünyasını dəyişmiş İsmayıl bəyin övladları, yəni Əli bəyin əmisi uşaqları - Sadiqpaşa, Həzrət bəy, Badam xanım və Rəhim bəydir...

Əli bəyin ən yaxın dost və silahdaşlarından olan Sadıqpaşa məşhur general-şərqşünas Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadədir (Azər Turan. "Əli bəy Hüseynzadə", səh. 210).

Məhəmməd Sadıq bəy (bəzi sənədlərdə Sadıq bəy, Sadıqpaşa, Məmmədsadiq) Ağabəyzadə (Ağabəyov) 1865-ci il mart ayının 15-də Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında anadan olmuşdur. Əslən Salyanın məşhur Ağabəylilər nəslindəndir.

Türküstanın son dərəcə çətin və mürəkkəb şəraitində hərbi xidmətdə olan Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadə öz vəzifə borcunu şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirir və eyni zamanda yerli xalqın yaşayış tərzini, məişəti, adət-ənənəsi ilə maraqlanır, atalar sözlərini və məsəlləri toplayır, türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənirdi.

Türkmən atalar sözləri və məsəllərini toplayan M.S. Ağabəyzadə 1904-cü ildə Zakaspi vilayəti türkmənlərinin ləhcəsinə dair "Учебник тюркменского наречия с приложением сборника пословиц и поговорок тюркмен Закаспийской области" dərsliyini yazır. Rus dilində yazılmış, 135 səhifədən ibarət olan bu dərslik 1904-cü ildə Asxabadda (o vaxtlar Aşqabada belə deyirdilər).

K.M. Fedorov mətbəəsində çap edilir. Bu əsər şərqşünas P. Şimkeviçin kitabından (1892) sonra Türkmən dilinə dair ikinci dərslikdir.

M. Ağabəyzadənin dərsliyi diqqət mərkəzinə düşdü. Sonradan görkəmli şərqşünas kimi məşhur olan, tarix elmləri doktoru, professor, Orta Asiya (Daşkənd) Dövlət Universitetinin yaradıcılarından biri, Tacikistan SSR Dövlət Akademiyasının akademiki (1951), Özbəkistan SSR Dövlət Akademiyasının müxbir üzvü (1943), Tacikistan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix, Arxeologiya, Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru (1954-cü ildən) Aleksandr Aleksandrovich Semenov (1873-1958) Moskva Universitetinin "Этнографическое обозрение" (Moskva, 1904, №4, c. 169-172) jurnalında Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadənin dərsliyi haqqında müsbət fikir söylədi. İstedadlı şərqşünas, sonradan Petroqrada Şərq dilləri Universitetinin rektoru (1922-1925), SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki (1925-1929) Aleksandr Nikolayevich Samoylovich (1880-1938) də Məhəmməd Sadıq bəyin kitabını yüksək qiymətləndirdi.

P. Şimkeviçin kitabından fərqli olaraq M.S. Ağabəyzadə öz əsərində təqdim etdiyi nümunələrin transkripsiyasını və ərəb əlifbası ilə yazılışını da göstərmişdir. Bu, dərslikdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırırdı. Mətnlərdə işlənmiş sözlərin rus dilinə tərcüməsi də müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Kitabın sonundakı əlavələr onun dəyərini daha da artırır. Türkmən dilini və onun folklorunu diqqətlə araşdıran M.S. Ağabəyzadə zəngin materiallar toplayıb, kitabın sonunda ayrıca bir başlıq vermişdi. Burada müəllifin topladığı 160 atalar sözü və məsəllər oxucuya təqdim olunur, atalar sözü və məsəllərin rus dilinə tərcüməsi verilir. Bu əsər Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadənin gərgin əməyinin, yorulmaz fəaliyyətinin məhsulu idi. Folklor nümunələrinin ustalıqla, dəqiqliklə tərcüməsi, onların qarşılığının tapılması, hətta ən istedadlı tərcüməçiləri də razı salır. Bəzən rus şərqşünasları hansı sözdə, mənə incəliyində müəlliflə mübahisə etsə də, Ağabəyovun türkmən dilini, türkmən məişətini, adət-ənənəsini, yaşayış tərzini, "səhra cəngavərləri"nin xarakterini ustalıqla öyrəndiyini qeyd edirlər.

Məhəmməd Sadıq bəy əsərə böyük məsuliyyətlə, bu sahədə təcrübəsi olan əsl şərqşünas alim kimi yanaşmışdı. Bu illərdə Türkmənistanda 30-a yaxın dialekt və şivə var idi. Türkmənistanın mərkəzində teke dialektində, qərb və şimal vilayətlərində yomud dialektində, şərqdə, Amudərya ətrafında ərəp dialektində, İran və Özbəkistanla sərhəd rayonlarda noxur, jevli, xasartlı, eski, çandır, bayat və s. dialektlərdə danışdılar. Türkmən dilində tədqiq edəndə bu dialektləri fərqləndirə bilmək, konkret bir dialektə, ləhcəyə əsaslanmaq, onutəsvir etmək lazım idi. Birinci dərsliyin müəllifi P. Şimkeviç konkret bir dialektə əsaslanmırdı, onun gətirdiyi nümunələrin yeri, "ünvanı" göstərilirdi. P. Şimkeviçdən fərqli olaraq M.S. Ağabəyzadə türkmən ləhcələri ilə yaxından tanış idi və Ağabəyzadə Axal-Teke ləhcəsinin təsvirini əsas götürmüşdü. Sonradan bu ləhcə türkmən ədəbi dilinin əsasını təşkil etdi. Müasir türkmən ədəbi dili 20-ci əsrin əvvəllərində teke dialekti əsasında formalaşdı.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə M. Ağabəyzadənin əsərində türkmən dilinin qrammatikası kifayət qədər dolğun şəkildə verilməmişdir. Bu, aydındır. Məhəmməd Sadıq bəyin kitabı elmi, nəzəri qrammatika deyil, Türküstanda yaşayan və işləyən ruslara türkmən dilini öyrətmək və türkmən folkloru ilə tanışlıq məqsədilə yazılmış dərslikdir.

Məhəmməd Sadıq bəyin türkmən dili və onun folklorunu təsvir edən bu əsəri Buxara əmiri Seyid Mir Əbdül Əhəd xan (1859-1910) və onun vəliəhdi Seyid Alim xanın (1880-1944) nəzərindən yayınmadı. Buxara əmiri Əhəd xan elmi xidmətinə görə Məhəmməd Sadıq bəy Ağabəyzadəni əmirliyin ali mükafatı "Qızıl Ulduz" ordeni ilə təltif etdi. Çar ordusunda xidmət illərində M. Ağabəyzadə Buxara əmirliyinin fars "Şire Xorşid" ordeninə və əmirliyin daha iki ordeninə layiq görüldü.

Bu gün Türkmənistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (akademik) Muradgəldi Söyüqov Türkmənistanda türkologiyanın inkişafından danışanda ("Akademik baxış dergisi", sayı: 37. Temmuz-Ağustos 2013) türkmən dili və onun folklorunun öyrənilməsinə hələ XIX əsrin sonu və XX əsrin

əvvəllərindənbaşlandığını və bu işdəşərqşunaslardan P.Şimkeviç və M.S.Ağabəyzadənin xidmətlərini, onların ilk kövrək addımlarını qeyd etməyi də unutmur. Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyovun bu dərsliyi Moskvada Rusiya Milli Kitabxanasında (Saxlanma yeri - S 60/94 T 1/192) və Aşqabadda Türkmənistan Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

1918-ci il may ayının 28-də müsəlman şərqində ilk parlamentli respublika-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə sevinclə qarşıladı.

F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi milli hökumət general M.S.Ağabəyzadəni Bakıya dəvət etdi və 1918-ci il 23 oktyabr tarixli qərarla Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə AXC-nin Daxili İşlər Nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə mühacirətdə - əvvəl İstanbulda, sonra Paris və Nissada yaşadı, uzun müddət işsiz qaldı.

İyirminci əsrin 20-cı illəri Polşada şərqşunaslığın çiçəklənmə dövrüdür. Krakov, Poznan, Lvov universitetlərində ərəb, türk, fars dillərinə maraq artırdı. Əsasi 1661-ci ildə qoyulmuş Yan Kazimir adına Lvov Universitetinin tədrisplanına 1926-1927-ci ildən ərəb, türk, fars dillərinin öyrənilməsi də daxil edilmiş, bu dillərdə yaranmış ədəbiyyatı, islam sivilizasiya tarixini tədris etmək zərurəti yaranmışdı.

Şərq dilləri müəllimi vəzifəsinə bir neçə namizəd təklif olunsada, bu məsuliyyətli işi öhdəsinə götürən, şərq dillərini yaxşı bilən namizəd tapılmırdı.

Polşanın Lvov Universitetinə yeni dəvət olunmuş, universitetdə Şərqşunaslıq kafedrasını yenidən qurmaq, inkişaf etdirmək, bütün dünyada tanıtmaq tapşırığı almış Ziqmunt Smoqorjevskinin təklifi kafedrada yekdilliklə müdafiə olundu: Şərq dillərinin tədrisi Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadəyə həvalə olunsun. Universitetin Humanitar fənlər şurası fakültənin təklifini bəyənilib təsdiq etdi.

M.S.Ağabəyzadə Polşaya dəvət olundu və 1926/1927-ci tədris ilindən Yan Kazimir adına Lvov Universitetində müəllimlik fəaliyyətinə başladı.

Məhəmməd Sadiq bəyin məşğələləri həftədə 5 saat türk dili, 3 saat fars dili olmaqla ikinci semestrədən başlayıb, 3 semestr üçün nəzərdə tutulmuşdu. Sonradan türk dili həftədə 8 saat, fars dili 5 saat tədris olundu. Türk dili iki səviyyədə öyrənilirdi: Birinci səviyyədə elementar grammatika, ikinci səviyyədə qrammatika və oxu. M.S.Ağabəyov tələbələrə ərəb qrafikalı türk əlifbası və yeni latın qrafikalı türk əlifbası haqqında məlumat verir; sadə mətnlərin oxusunu keçirir və türkcə söhbət aparırdı; tələbələr eyni zamanda polyak dilindən türk dilinə tərcümələr edir; türkcə qəzet materialları oxuyurdular.

Tələbələrin türk dilini daha yaxşı mənimsəməsi üçün Polşanın Yan Kazimir adına Lvov Universiteti türk dilində buraxılan qəzet və jurnallara abunə yazılmışdı. Məhəmməd Sadiq bəyə bu işdə onunla daim əlaqə saxlayan Əli bəy Hüseynzadə kömək edirdi

M.S.Ağabəyzadə tələbələrə fars dilini də yüksək səviyyədə tədris edirdi: Aşağı kurs tələbələrinə qrammatika və oxu; orta kurs tələbələrinə sadə mətnlərin oxusu və müsahibələr; yuxarı kurs tələbələrinə mətn və müsahibələr.

Sonrakı illərdə Məhəmməd Sadiq bəy universitetdə ərəb dilini də tədris etdi.

İlk illər M.S.Ağabəyzadə çox gərgin işləyirdi. Şərq dili müəlliminə olan tələbatı nəzərə alaraq Lvov Ticarət Akademiyasında da şərq dillərini tədris etməyə razılıq vermişdi.

Hər iki ali məktəbdə tələbələrin əksəriyyəti polyak olduğundan, Məhəmməd Sadiq bəy polyak dilini də öyrənirdi.

Tələbələr Avropada nəşr olunmuş dərsliklərdən istifadə edirdilər vəbu, xarici dili bilməyən polyak tələbələr üçün çətinlik yaradırdı. Bütün bunları nəzərə alan M.S.Ağabəyov Lvov Universitetinin tələbələri üçün polyak dilində türk dilinin qrammatikası (Sadyk Bej. Qramatika jezyka tureckiego uzytku studentow Lwowskiego Instytutu Orientalistycznego, rekopis, ANOiP, MMLiİL, KIII-7/101) dərsliyini yazdı (4). Bu, polyak dilində yazılmış türk dilinin qrammatikası haqqında ilk dərslikdir (əlyazma). Polşanın Krakov arxivində bu dərslik 1930-cu ilin sənədləri arasında saxlanılır. Dərslik müxtəlif kağızlarda, müxtəlif illərdə yazılıb. Dərsliyin birinci hissəsi 113 səhifə, ikinci hissəsi 85 səhifədir. Bəzi fəsillər onun 1929-cu ildə yazıldığını göstərir. Bu dərsliyə görə universitet pəhbərliyi müəllifə 500 dollar mükafat verdi.

Bunun ardınca M.S.Ağabəyzadə (1930-cu il) polyak dilində yeni bir dərslik fars dilinin qrammatikasını yazdı (Sadyk Bej, Gramatyka jezyka perskiego dla uzytku studentow Lwowskiego Instytutu Orientalistycznego, rekopis, ANPiP, MMLiİL, sygn. KIII-7/102). Ayri-ayri materiallar məcmusu olan bu kitab (əlyazma) 123 səhifədən ibarətdir (4).

1934-cü ildə Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin polyak dilində üçüncü dərsliyi “Ərəb dilinin ibtidai qrammatikası” kitabı nəşr olundu (M.Sadyk – Bey. Elementarna gramatyka jezyka arabskiego. Lwow, 1934). Müəllif ön sözdə qeyd edir ki, bu kitab ərəb dilini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur və onun yazılışında Avgust Perierin fransız dilində yazdığı yeni ərəb dili qrammatikası (1928-ci il) əsas götürmüşdür” (4).

M.S.Ağabəyzadənin ən böyük üstünlüyü bu kitabın Polyak dilində yazılması idi. Bu əsərə təkcə Lvov Universitetində deyil, Polşanın digər elm və mədəniyyət ocaqlarında da maraq böyük idi. Kitab Varşava

Milli Kitabxanasına, Krakov kitabxanasına, Vilnus Universitet kitabxanasına (ovaxt Vilnus Polşanın tərkibində idi), Lyublina Universitetinə və başqa elmi hissələrə göndərildi.

Bu əsər Məhəmməd Sadiq bəyin hörmətini daha da artırdı. Polşa Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Vladislav Lyudviqoviç Kotviç 8 sentyabr 1934-cü il tarixli məktubunda Məhəmməd Sadiq bəyin əməyini yüksək qiymətləndirir, polyak dilində ərəb dili qrammatikasını yazmağın çətin və ağır iş olduğunu deyir. V.Kotviç yazır: “Çətin və ağır işi başa çatdırdığınıza görə özünüzdü təbrik edə bilərsiniz”.

Yan Kazimir adına Lvov Universiteti o illər Avropada həqiqətən şərqsünaslığın mərkəzinə cevrilmişdi. Burada V.Kotviç (monqol, mancur dillərini tədris edir və tədqiqatlar aparırdı), Z.Smoqojevski (ərəb dili və islamşünaslığı tədris edirdi, 1931-ci ildə vəfat etdi), M.S.Ağabəyzadə (türk, fars, ərəb dillərini tədris edirdi) kimi istedadlı professor və müəllimlər çalışırdı. “V.Kotviç, Z.Smoqojevski və M.S.Ağabəyzadə Lvov – Peterburq Şərqsünaslıq məktəbinin özəyini təşkil edirdilər” (2).

Məhəmməd Sadiq bəy əsil poliqlot idi. O, sevdiyi ana dilindən-Azərbaycan dilindən başqa, 10 dil bilirdi - türk, ərəb, fars, türkmən, rus, ingilis, fransız, polyak, son illərdə isə Alman və ukrayna dillərini də öyrənmişdi.

Tələbələr, müəllim yoldaşları ona sadəcə “Sadiq bəy” deyər müraciət edirdilər (dərslərlərini də bu imza ilə yazırdı).

“Sadiq bəy” – bu sözün arxasında həqiqət, ədalət, mərifət, məhəbbət, qəhrəmanlıq, mərdlik dayanırdı. Orta boylu, arıqbədənli, səliqəli və şux geyinən bu adam işdə tələbkar, həyatda sadə və son dərəcə təvazökar idi. Məhəmməd Sadiq bəy tələbələrinə şərq dillərini, xüsusən türk dilini və Azərbaycan folklorunu sevirər bilmişdi. Həmin tələbələrdən Teofil Bolodimirski, Maryan Leviski, Omelyan Prisak, Tadeus Leviski, František Maxalski və başqaları sonradan tanınmış şərqsünas kimi məşhur oldular.

1939-cu ildə SSRİ və Almaniya Polşaya təcavüz etdi. Sovet ordusu Lvovu zəbt edib, Qərbi Ukraynanı SSRİ ərazisinə qatdı. Yan Kazimir adına Lvov Universitetinin adı dəyişdirilib, İvano Franko adına Lvov Universiteti oldu.

İndi universitetdə dərslər polyak dilində yox, ukrayn dilində aparılırdı. Məhəmməd Sadiq bəy qısa bir vaxtda ukrayn dilini öyrəndi. 1941-ci ildə M.S.Ağabəyzadəyə dosent adı verdilər.

1941-ci ilin yayında Alman faşistləri Lvovu tutdu. Lvov qapalı şəhərə cevrildi. Universitet fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Qeyri-rəsmi olsa da “gizli fakültələr” fəaliyyətə başladı. Fars və türk dilləri dərsləri Məhəmməd Sadiq bəyin mənzilində (Lvov, Senator küçəsi 6/5) keçirdi.

Universitetin fəaliyyətini dayandırması, səhhəti ilə bağlı ağır vəziyyət yaşı 75-i keçmiş şərqsünas - alimi sıxırdı. M.S.Ağabəyzadənin yeganə gəlir mənbəyi bir-neçə tələbəyə verdiyi özəl dərslər idi.

1942-ci ildə Məhəmməd Sadiq bəyin geniş, işıqlı mənzilini və zəngin kitabxanasını “bəyənen” alman zabitlərindən biri bura köçdü, Məhəmməd Sadiq bəyin bəzi qiymətli kitablarını Almaniyağa göndərdi.

Xəstə Məhəmməd Sadiq bəy yaxşı qızdırılmayan, yarıqaranlıq zirzəmi tipli otağa köçməyə məcbur oldu. 1942-ci ilin sonunda onun sağ əli iflic oldu, əlavə köməyə ehtiyacı yarandı. Bu zaman M.S.Ağabəyzadənin qayğısına sevimli tələbələri Olqa Bak və onun həyat yoldaşı, Tadeus Leviski, Severina Vilkoşinskaya, Teodozi Krulyova qalırdılar.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə son ürək sözlərini tələbələrinə dedi, vəsiyyətini tələbəsi Tadeus Leviskiyə etdi: “Qardaşlarım gəlməsə... nəyim varsa sənə qoyub gedirəm... Mənə uzun müddət sədaqətli xidmətinə görə pani Severina Vilkoşinskaya 300 zlot, Teodozi Krulyovaya 100 zlot, Olqa Voşçakamənim tələbəmə bir kitab və istədiyini üç val verərsiniz.”

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə 1944-cü il noyabr ayının 9-da vəfat etdi. Dostları onu Lvov şəhərinin Liçakovski qəbiristanlığında müsəlman adət ilə dəfn etdilər. Üzü Kəbəyə sarı...

Ədəbiyyat

1. Abbasov İlham. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə polis orqanlarının təşkili və fəaliyyəti. “Xalq qəzeti”. 2014. 6 iyul, N 142. S.4
2. Абдуллабекова Г.Азербайджанско-польские литературные контакты в девятнадцатом и начале двадцатого веков. Баку, 2012
3. Səmədli Əli İki ömür yaşayan adam (sənədli povest), Bakı-1999, Hərbi nəşriyyat, səh. 107.
4. Grzegorz Gilewski. Działalność dydaktyczno-naukowa Mohameda Sadyka beja Agabeyzadze na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. “Przegląd Orientali+styczny nr3-4, 2016.

Rəyçi: dos. M.İsmayilov

Göndərilib: 05.11.2020

Qəbul edilib: 07.11.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/18-21

Məlik Şıxbala oğlu Məlikov
melikmelikov1960@mail.ru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TİPİK DAVRANIŞ POZULMALARI VƏ ONLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Məqalədə tipik davranış pozulmaları olan hiperaktiv davranış (əsasən uşağın neyrodinamik xüsusiyyətlərinə görə), eyni zamanda nümayişkarana, etirazçı, aqressiv, infantil, konformal və simptomatik davranışlar (bunların meydana gəlməsində müəyyənədi amillərdir öyrənmə və inkişaf şərtləri, böyüklərlə münasibət tərz, ailə tərbiyəsi xüsusiyyətləri) təhlil olunur. Müəllif davranış pozulmaları səbəblərini araşdırır. **Açar sözlər:** *davranış, deviant, şəxsiyyət çatışmazlıqları, hiperaktiv davranış, demonstrativ davranış, etirazedicilə davranış, aqressiv davranış, infantil davranış, konformal davranış, kemptomatik davranış*

On the topic: Typical behavioral disorders and causes and occurrences

Summary

The article analyzes typical behavioral disorders - this is hyperactive behavior (due mainly to the neurodynamic characteristics of the child), as well as demonstrative, protest, aggressive, infantile, conformal and symptomatic behavior (in the occurrence of which the determining factors are the conditions of learning and development, the style of relationships with adults, characteristics family education). The author examines the causes of behavior deviations.

Key words: *behavior, deviance, personality defects, hyperactive behavior. Demonstrative behavior Protestant behavior Aggressive behavior Infantile behavior Conformal behavior Symptomatic behavior*

Dövrümüzdəki cinayətlər kritik vəziyyəti daha da qatılaşdırır, bu da sözsüz ki, cəmiyyətdə narahatlığa səbəb olur. Pedaqogika və psixologiya sahəsindəki araşdırmalar göstərir ki, deviant davranışa sahib olan uşaqlar çox vaxt cinayətkarlıq üçün bir mənbəyə çevrilirlər. Mənfi tendensiyaların köklərini, onları gücləndirən amilləri müəyyənləşdirmək, təzahür etmələrinin səbəblərini aradan qaldırmaq bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının həlli ilə bağlı olan dövlət əhəmiyyətli vəzifələndir. Bu baxımdan, bu gün dövlət qarşısında duran ən vacib vəzifə gənc nəslin təhsili və tərbiyəsi sahəsində sosial proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Davranışında yayımlar olan, zəif oxuyan bir çox uşaq vardır, onlar diqqəti öz üzərinə çəkir və gərgin fərdi iş tələb edirlər. Bəzi hallarda şəxsiyyət çatışmazlıqları kəskinləşir, sabitləşir və ya daha da inkişaf edir, onların tərbiyəsi çətin, çünki kənarından əlavə mənfi təsirlərə məruz qalırlar.

Beləliklə, fərdi şəxsiyyət çatışmazlıqları pedaqoji baxımsızlığa çevrilir və bu da ən təhlükəli forması cinayətkarlıq olan deviant davranışa çevrilir. Deviant davranışa sahib olan uşaqlar anlayışı bir çox fərqli səbəb və amillərə görə çox mürəkkəb bir məhfumdur. Buna görə də deviant davranış problemini aradan qaldırmaq üçün xüsusi vasitələr, texnologiya, tədbirlər bütövlükdə təlim və tərbiyə sisteminə üzvi şəkildə daxil olduqda, bu problemin həllinə məcburi inteqrasiya olunmuş yanaşma ilə xüsusi iş tələb olunur.

Deviant davranış problemi bütövlükdə cəmiyyətin problemidir və onun həlli ictimaiyyətin və dövlətin uğurlu əxlaqi inkişafına kömək edir. Son illərdə Azərbaycanda həyatı məqsədlər, nəyin bahasına olursa olsun maddi rifaha çatmaq, hər hansı bir yolla qazanc əldə etmək üçün "baş sındıran" yeniyetmələrin sayı artmaqdadır. Onlar üçün əmək və təhsil ictimai dəyərini və əhəmiyyətini itirmiş səviyyədedir, "Daha çox fayda, imtiyaz və daha az əmək və təhsil" belə şəxsiyyətlər üçün prioritet olmağa başladı. Yeniyetmələrin belə mövqeyi getdikcə daha açıq formalara çevrilir və davranış sapmalarına səbəb olur. Davranış yayımlarında vəziyyəti ölkədəki iqtisadi vəziyyət ağırlaşdırır. Bir çox şəxslər şəxsi maddi rifaha, onu təmin etmək üçün hərəkətə keçməyə, "istədiyi kimi yaşamağa", nəyin bahasına olursa-olsun və hər hansı bir şəkildə özünü təsdiqləməyə yönəlmə ilə xarakterizə olunur. Bu hallarda, öz mənfəətləri və ehtiyaclarını cinayət yolu ilə təmin etmək istəyi ilə idarə olunurlar, cinayət törətmə prosesinə cəlb edirlər.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin rolu və formalaşma amillərinin təhlili artdıqda, sapma davranış probleminin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu mövzuya maraq həm nəzəri, həm də praktik ehtiyaclardan irəli gəlir. "Gələcəyin şoku" bir elmi fantastika deyil, bizim dövrümüzdə böyüklər, uşaqlar və bütün cəmiyyət yaxşı tanıyır. Deviant davranışa sahib olan yeniyetmələr vaxtlarını necə təşkil edəcəklərini bilmirlər, üstəlik mənada formalaşma və hədəf təyin etmə inkişaf etməmiş, zamana qarşı dəyərli bir münasibət yaratmamışlar. Zamana dəyər münasibətinin formalaşması, uşaqlar və yeniyetmələr tərəfindən öz həyatlarının şüurlu qurulmasına münasibət inkişaf

etdirmə şərtlərinin elmi təhlili də pedaqoji prosesi zənginləşdirə bilər. Fikrimizcə, deviant davranışın qarşısının alınması yeniyetmələrin həyat müddətinin özünütəşkilin konstruktiv formalaşmasına əsaslanmalıdır.

Hiperaktiv davranış. Bəlkə də uşaqların hiperaktiv davranışı, heç kimdə olmadığı kimi, valideynlərin, müəllimlərin və tərbiyəçilərin şikayət və etirazlarına səbəb olur.

Bu cür uşaqlar hərəkətə tələbatın artması ilə xarakterizə olunurlar. Bu ehtiyaclar davranış qaydaları, məktəbdaxili davranış normaları ilə bloklandıqda (yəni mühərrik fəaliyyətini idarə etmə, ixtiyari tənzimləmə tələb olunduğu hallarda) uşağın əzələ gərginliyi artır, diqqət zəifləyir, işgüzarlıq azalır və yorğunluq başlayır. Nəticədə meydana gələn emosional boşalma, bədənin həddindən artıq stresə qarşı qoruyucu fizioloji reaksiyasıdır və intizam pozulmaları kimi qiymətləndirilən nəzarət olunmayan hərəkəti narahatlıqlarla, antitormozlanma ilə ifadə olunur.

Hiperaktiv uşağın əsas əlamətləri fiziki fəallıq, impulsivlik, diqqət yayınması, qeyri-diqqətlilikdir. Uşaq əlləri və ayaqları ilə narahat hərəkətlər edir; kreslodə oturmaq, bükülmək, əyilmək; kənar qıcıqlandırıcılar tərəfindən asanlıqla yayındırılır; oyunlar, dərslər zamanı və digər hallarda növbəsini gözləməkdə çətinlik çəkir; suallara tez-tez tərəddüd etmədən, sonuna qulaq asmadan cavab verir; tapşırıqları yerinə yetirərkən və ya oyun zamanı diqqəti saxlamaqda çətinlik çəkir; tez-tez bitməmiş bir hərəkətdən digərinə keçir; sakit oynaya bilmir, tez-tez digər uşaqların oyunlarına və fəaliyyətlərinə müdaxilə edir.

Demonstrativ davranış. Demonstrativ davranışla, qəbul edilmiş davranış qaydaları və normalarının qəsdən və qəsdən pozulması var. Daxilən və xaricdə bu davranış böyüklərə ünvanlanır. Demonstrativ davranış variantlarından biri də aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik uşaq şiltaqlığıdır: uşaq yalnız böyükələrin hüsurunda və yalnız ona diqqət yetirdikdə ağzını büzür; böyükələr bir uşağa davranışını bəyənədiklərini göstərdikdə, bu hərəkət nəinki azalmır, hətta güclənir, heç bir xüsusi səbəb olmadan ağlamaq, özlərini təsdiqləmək, böyükələri “ələ keçirmək” üçün diqqət çəkmək üçün əsassız qəsdən antika. Şiltaqlıqlara motor həyəcanı, yerə yuvarlanmaq, oyuncaqlar və əşyalar səpələnmək müşayiət olunur. Bəzən şiltaqlıqlar həddindən artıq iş nəticəsində, uşağın sinir sisteminin güclü və müxtəlif təəssüratlarla həddindən artıq həyəcanlanması, həmçinin xəstəliyin başlanğıcının bir əlaməti və ya nəticəsi ola bilər.

Uşağı nümayişkar davranışdan istifadə etməyə sövq edən nədir?

Bu, çox vaxt böyükələrin diqqətini cəlb etmək üçün bir yoldur. Uşaqlar valideynlərin onlarla az və ya rəsmi şəkildə ünsiyyət qurduğu hallarda (uşaq ünsiyyət prosesində o qədər ehtiyac duyduğu sevgini, sevgini, istiyi ala bilmir) və yalnız uşağın pis davrandığı və qınanılmalı olduğu vəziyyətlərdə ünsiyyət qurduqları təqdirdə uşaqlar belə bir seçim edirlər, cəzalandır. Yetkinlərlə qəbul edilə bilən heç bir əlaqə forması olmayan uşaq paradoksaldır, lakin onun üçün mövcud olan yeganə formadan - dərhal cəzalandırılan nümayişkarənə bir hiylədən istifadə edir. Belə ki "Ünsiyyət" reallaşdı. Ancaq valideynlərin uşaqlarla çox ünsiyyət qurduğu ailələrdə antika halları da var. Bu vəziyyətdə çaşqınlıq, uşağın “mən pisəm” qaralmasının özü böyükələrin gücündən çıxmağın, normalarına tabe olmamağın və onlara qınama fürsətinin verilməməsinin bir yoludur (məhkumluq - özünütəhküm etmə artıq baş verib). Bu cür nümayişkarənə davranışlar əsasən uşaqların daim qınandığı tərbiyəçi, avtoritar valideynlər, tərbiyəçi, müəllim üslubunda olan ailələrdə (qruplarda, siniflərdə) yaygındır.

Epizodik şiltaqlıqlardan vərdişli bir davranış formasına çevrilmiş yerləşmiş şiltaqlıqları ayırmaq lazımdır. Bu cür şiltaqlıqların əsas səbəbi düzgün olmayan tərbiyədir (böyükələr tərəfindən laqeydlilik və ya həddən artıq şiddət).

Etirazedicilik davranış. Uşaqların etirazedicilik davranışının formaları negativizm, inad, inaddır. Neqativizm, uşaq yalnız ona xahiş olunduğu üçün bir şey etmək istəmədiyi zaman istifadə olunan davranışdır; uşağın hərəkətin məzmununa deyil, böyükələrdən gələn təklifin özünə reaksiyasıdır.

Uşaq negativizminin tipik təzahürləri səbəbsiz göz yaşları, kobudluq, həyasızlıq və ya özünüqapanma, özünütəcrid, inciklikdir. "Passiv" negativizm, böyükələrin əmr və tələblərini yerinə yetirməkdən səssiz bir imtina ilə ifadə olunur. Uşaqlar “aktiv” neqativliklə tələb olunanların əksinə hərəkətlər edirlər, nəyin bahasına olursa olsun özləri israr etməyə çalışırlar. Hər iki vəziyyətdə də uşaqlar idarəolunmaz hala gəlir: nə təhdidlər, nə də istəklər müsbət nəticə verir. Son vaxtlara qədər sorğu-sualsız yerinə yetirdiklərini qətiyyətlə rədd edirlər. Bu davranışın səbəbi bir çox halda uşağın böyükələrin tələblərinə qarşı emosional olaraq mənfi münasibətin yaranmasıdır ki, bu da uşağın müstəqillik ehtiyacını ödəməyə mane olur. Beləliklə, negativizm çox vaxt düzgün olmayan tərbiyənin nəticəsidir, uşağın ona qarşı edilən şiddətə etirazının nəticəsidir.

“İnadkarlıq uşaq bir şeyə israr edəndə, onu həqiqətən istədiyi üçün deyil, tələb etdiyi üçün verdiyi reaksiyadır ... inadkarlığın motivi, uşağın ilk qərarına bağlı olmasıdır” (L.S.Vıgotski).

İnadkarlığın səbəbləri müxtəlifdir: bu böyükələrin həll olunmayan bir münaqişəsinin nəticəsi ola bilər; inadkarlıq, uşağın böyükələrdən gələn həddən artıq tövsiyə və məhdudiyətlərin qəbul edilməsində tutarlı ola

bilmədiyi zaman ümumi həddindən artıq həyəcanla əlaqəli ola bilər; inadkarlığın, uzun müddətli bir emosional qarşıdurmanın, uşağın təkbaşına həll edə bilmədiyi stresin səbəbi ola bilər. İnadkarlığı negativizmdən və tirpaşlıqdan fərqləndirən şey onun bir şəxsiyyətə yönəlməməsidir, yəni. müəyyən bir aparıcı yaşlı kəsə qarşı deyil, tərbiyə normalarına, uşağa tətbiq olunan həyat tərzinə qarşı yönəldilmişdir.

Aqressiv davranış qəsdən dağıdıcı davranışdır, uşaq cəmiyyətdəki insanların həyat normalarına və qaydalarına etiriz edir, "hücum obyektlərinə" zərər verir (canlı və cansız), insanlara fiziki zərər verir və psixoloji narahatlıq verir (mənfi təcrübələr, psixi gərginlik, depressiya, qorxu). Uşağın aqressiv hərəkətləri aşağıdakı kimi özünü göstərə bilər: əhəmiyyətli bir hədəfə çatmaq vasitəsi kimi; psixoloji rahatlama yolu kimi; bloklanmış, qarşılanmamış ehtiyacın dəyişdirilməsi kimi; özünü reallaşdırma və özünü təsdiq etmə ehtiyacını təmin edən məqsəd kimi.

Aqressiv davranışın səbəbləri müxtəlifdir: dramatik hadisə və ya böyüklərin, digər uşaqların diqqətinə ehtiyacın olması, özünü güclü hiss etmək üçün və ya öz şəxsi incikliklərini hayfını çıxarmaq istəyi ehtiyaclarının lazımı səviyyədə olmaması, uşaqların təlim prosesi və nəticəsində yaşadığı problemlər, şiddətə qarşı duyğusal həssaslığın azalması və düşmənçiliyin, şübhənin, həsədin, paxıllığın, narahatlıq meydana gəlməsi ehtimalının artması - medianın təsiri nəticəsində aqressiv davranışa səbəb olan hisslər (zülm səhnələri olan filmlərə sistemə baxış); avtoritar tərbiyə tərzini; ailə münasibətlərində dəyər sisteminin deformasiyası; valideynlər arasında xoşagəlməz münasibətlər, valideynlərin digər insanlara qarşı aqressiv davranışı.

İnfantil davranışdan o vaxt danışılır ki, uşağın davranışında daha erkən yaşda olan xüsusiyyətlər saxlanılsın. Uşaq bəzi hallarda dərs zamanı tədris prosesindən ayrılır, özü üçün gözü qarpmayan səviyyədə oynamağa başlayır (xəritədə avtomobili sürür, kağızdan təyyarələr düzəldir və uçurur). Belə bir uşaq müstəqil olaraq qərar qəbul etmək, hər hansı bir hərəkəti həyata keçirmək bacarığında deyil, özünə inamsızlıq hissi keçirir, öz şəxsinə daha çox diqqət və başqalarının onun üçün daim qayğı göstərməsini tələb edir; özünə tənqid azalır.

Konformal davranış - bu cür davranış tamamilə xarici şərtlərə, digər insanların tələblərindən asılıdır. Bunlar seçim azadlığından, müstəqillikdən, təşəbbüskarlıqdan, yaradıcılıq qabiliyyətlərindən məhrum olan hədsiz intizamlı uşaqlardır (çünki bir yaşının göstəricisi, təşviqatı ilə hərəkət edir, çünki böyüklər hər zaman uşağın yerinə hər şeyi edirlər), niqativ şəxsiyyət xüsusiyyətləri qazanırlar. Xüsusilə, özünə qiymət və dəyər yönümlərini, maraqlarını, motivlərini daxil olduqları bir şəxs və ya qrup üçün əhəmiyyətli, başqasının təsiri altında dəyişdirmə meyli olurlar. Konformallığın psixoloji əsasını yüksək özünü təsdiqləyən təşkil edir ki, bura da qeyri-ixtiyari təqlid daxildir. Konformal davranış əsasən səhv, xüsusən avtoritar və ya hiper hərəkətli tərbiyə tərzindən qaynaqlanır.

Simptomatik davranış. Simptom - xəstəlik, bəzi ağrılı, acılı (mənfi, həyəcan verici) hadisənin əlamətidir. Bir qayda olaraq, uşağın simptomatik davranışı ailəsindəki problemin əlamətidir, məktəbdə, mövcud vəziyyətin uşaq üçün daha dözülməz olduğunu xəbərdar edən bir növ həyəcan signalıdır.

Yaşlılar uşaqların davranışını şərh etməkdə səhv edərsə, uşağın bu vəziyyətinə laqeyd qalırlarsa, münaqişələr daha da dərinləşir. Uşaq şüursuz olaraq xəstəliyi özündə becərməyə başlayır, çünki bu, ona özünə daha çox diqqət tələb etmək imkanı verir. Uşaq belə bir "xəstəliyə rəvac verməklə" bir qayda olaraq elə davranışı seçir ki, yaşlıların həddindən artıq və ən kəskin reaksiyasına səbəb olsun".

Kiçik məktəbli, böyüklər ilə əvvəlki ünsiyyət formalarını qorumaqla yanaşı, işgüzar əməkdaşlığını və təhsil fəaliyyətində davranışlarının necə idarə edilməsini öyrənir. Beləliklə, insanın öz davranışının idarə edə bilməsi, böyük məktəbəqədər və ibtidai məktəb yaşının ən vacib yeni formalaşmış fəaliyyət formasıdır. Uşağın davranışının ixtiyarılığını əsasən hansı amillər müəyyən edir? Bunlar özünə qiymət, özünə nəzarət, istək səviyyəsi, dəyər yönümləri, motivlər, ideallar, şəxsiyyətin meylləri və s.

Davranış yayınmalarının səbəbləri müxtəlifdir, bununla belə onları 4 qrupa bölmək olar:

1. Bəzi hallarda davranış pozulmaları, ilk növbədə, uşağın neyrodinamik həmçinin, fərdi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir: psixi proseslərin qeyri-sabitliyi ilə, psikomotor tormozlanma və ya əksinə psikomotor əks tormozlanma. Bu və digər neyrodinamik pozulmalar, özünü bu cür davranışa xas olan emosional qeyri-sabitlik, artan aktivlikdən passivliyə və əksinə, tam hərəkətsizlikdən nizamsız fəaliyyətə keçid asanlıqla ilə hiper həyəcanlı davranışlarda göstərir.

2. Digər hallarda, davranış pozulmaları, uşağın məktəb həyatındakı müəyyən çətinliklərə və ya uşağın böyüklər və yaşlıları ilə qeyri-qənaətbəxş münasibət tərzinə adekvat (qoruyucu) reaksiya verməsinin nəticəsidir. Eyni zamanda, uşağın davranışı qətiyyətsizlik, passivlik və ya neqativlik, inadkarlıq, təcavüzkarlıqla fərqlənir. Elə görsənir ki, belə davranışlı uşaqlar özlərini yaxşı aparmaq istəməirlər, qəsdən intizamı pozurlar. Ancaq bu təəssürat səhvdir. Uşaq həqiqətən yaşadıklarının öhdəsindən gələ bilmir. Mənfi

təcrübələrin və təsirlərin olması istər-istəməz davranış pozulmasına səbəb olur, həmyaşdqları və yaşlılarla münaqişələrin səbəbidir.

3. Tez-tez pis davranış, uşağın intizamı pozmaq istədiyi və ya o buna vadar edildiyi üçün deyil, kifayət qədər müxtəlif fəaliyyət növləri ilə dolu olmaması ilə yaranan bekarçılıqdan və cansıxıcılıq üzündən yaranır.

4. Davranış pozulmaları davranış qaydalarını bilməməsi səbəbindən də mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Быков, С.В. Социально-психологические детерминанты девиантного поведения подростков. Тольятти, 2003, 170 с.
2. Вавилова Л.Н. Коррекция девиантного поведения у воспитанников. М., 2003, 154 с.
3. Георгиевская, Ю.В. Девиации в молодежной среде как социальный процесс. М., 2002, 95 с.
4. Гилинский Я.И. Девиантность, преступность, социальный контроль. 2004, 320 с.
5. Липунова О.В. Психология, диагностика и коррекция отклонения поведения. 2002, 66 с.

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Göndərilib: 29.10.2020

Qəbul edilib: 30.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/22-25

Kəmalə İbrahim qızı Əliyeva

k.aliyevaugur@gmail.com

Lənkəran Dövlət Universiteti

KIÇIK MƏKTƏBLİ YAŞLI AUTİZMLİ UŞAQLARA SOSIAL BACARIQLARIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Xülasə

20-ci əsrin əvvəllərində psixi inkişaf baxımından yaşlılarından geri qalan uşaqlara sosial bacarıqların öyrədilməsi inkişaf etməyə başladı. Bunun ardınca bir sıra yanaşmalar yarandı ki uşaqların bu səpgidə inkişafı üçün əvəzsiz rol oynadı. Kiçik məktəbli yaş dövründə autizmlə uşaqlara sosial bacarıqların öyrədilməsi uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunması üçün olduqca vacibdir. Təhsil prosesində akademik biliklərə yiyələnmə ilə yanaşı sosial bacarıqların da öyrədilməsinin yanaşı tədris olunması bu uşaqların cəmiyyətdə asılı olmadan yaşaya bilmələri, sosial normalar çərçivəsində hərəkət edə bilmələri üçün vacibdir. Məqalədə müxtəlif nəzəri istiqamətlərə əsaslanaraq sosial bacarıqların öyrədilməsinin izahı verilmişdir. Bu isə sosial bacarıqların öyrədilməsini asanlaşdırır.

Açar sözlər: *sosial bacarıq, sosial öyrənmə, birbaşa öyrənmə, öyrənmə nəzəriyyələri, sosial performans, autizm, kiçik məktəbli yaş dövrü*

Pedagogical principals of teaching the social skills to little school aged autistic children

Summary

The article called "Pedagogical principals of teaching the social skills to little school aged autistic children" deals with the ways of teaching social skills to the children with Autism Spectrum Disorder. In the beginning of 20th century teaching the social skills to the children who fell behind their peers in terms of psychological development began to improve. Following this, some approaches appeared and played a significant role in the development of children in this regard.

In education process, besides possessing academic knowledge, teaching social skills is important for these children to be able to live independently (without dependence on anyone) in the society and behave in the frame of social norms. The explanation of learning social skills is noted, based on different theoretical aspects in the article and this facilitates teaching process of social skills.

Key words: *social skills, social learning, direct learning, learning theories, autism, little school age period, social performance*

İnsan həyata gəldiyi gündən digər insanlarla bərabərdir və yaşadığı həyatı onlarla bölüşməkdədir. Məşhur amerika psixoloqu S.Sullivan "Şəxsiyyətlərə münasibətlər nəzəriyyəsinə" də qeyd edir ki, insan münasibətlər sistemində yer alır və bu münasibətlər onun şəxsiyyətinin inkişafına təsir edir. Həmçinin bildirir ki, insanı digər insanlar öz münasibəti ilə xəstə edir və onun sağlması üçün münasibətlər sisteminin olması lazımdır. Bu baxımdan sosial mühitin və münasibətlər sisteminin istər uşaqların, istərsə də yaşlıların həyatı üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Cəmiyyətdə insanlar arasında müxtəlif fərqliliklərin olması təbiidir. Belə ki insanlar arasında fiziki, zehni qabiliyyətlərdə fərqlər özünü göstərə bilər. Bu fərqlər bəzən bu insanları etiketləyir və digər insanlar tərəfindən qəbul olunmur. Müəyyən yetərsizliklə doğulmuş və ya bu yetərsizliyi sonradan qazanmış şəxslərin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunması üçün uşaq dövründən düzgün maarifləndirmə işinin aparılması vacibdir. Buna görə də həm məktəbəqədər müəssisələrin, həm də məktəblərin bu işdə rolu əvəzsizdir. İnkluziv təyinatlı siniflərdə təhsil alan müxtəlif yetərsizliyi olan uşaqlardan biz xüsusilə autizmlə uşaqların sosial bacarıq öyrənməsindən bəhs edəcəyik.

Məlumdur ki, təlimin əsas məqsədlərindən biri şagirdləri vətəndaş olaraq yetişdirmək, onları cəmiyyətə hazırlamaq, müstəqil ola bilmələrinə yardım etməkdir.

Müstəqil yaşaya bilmək bacarıqları müxtəlif cür qruplaşdırılır. Əsasən Deverin klasifikasiyasına nəzər salacağıq. O, əsasən aşağıdakı qruplaşmadan bəhs edir. Bunlar şəxsi gigeyinə, şəxsi inkişaf, ev, ictimai həyat, boş vaxtları dəyərləndirmə və səyahət etmə bacarıqlarıdır. Şəxsi gigeyinə və şəxsi inkişaf bacarıqlarında- özünə qulluq bacarıqları, yaşlıları və ailəsi ilə münasibət qura bilməsi üçün olan bacarıqları yer alır. Bu bacarıqları öyrətməyi hədəf olaraq seçmişsə bu zaman autizmlə uşağın yaşı mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu bacarıqları valideyn təkbaşına öyrətməkdə bir o qədər də uğurlu olmaya bilər. Buna görə də yaxşı olar ki, uşaqları 3-6 yaş da məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə yönləndirsinlər. Belə olduqda pedaqoji

heyət bu uşaqları digər yaşlıları ilə qaynaşdıracaq və metodik yollarla onlara təsir edəcəkdir. Bu dövrdə pedaqoq hədəf olaraq tək başına yemək yemə, yaşlıları ilə münasibətə girə bilmə, gözləmə kimi bacarıqları hədəf seçə bilər. Kiçik məktəbli dövründə bunun davamı olaraq pedaqoq səliqəli olma (geyim və məktəb ləvazimatları), sırasını gözləmə və s. bacarıqları əlavə edə bilər. Ev və ictimai həyat alt qrupunda uşağa məktəbəqədər yaş dövründə paylaşma, qaydalara tabe olmaq əsas bacarıq ikən, kiçik məktəbli dövründə bu bacarıqların davam etdirilməsi ilə yanaşı əlavə olaraq oyun qaydalara tabe olma, etiket qaydalarını bilmə və s əsasdır. İş və peşə bacarıqları alt qrupunda məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar peşələri öyrənməli, onlarla bağlı rollu oyunları oynamalı, kiçik məktəbli dövründə artıq mənimsəmiş olduğu rolların qoyduğu qaydalara əməl etməyi, fikrini bildirməyi öyrənməlidir. Boş vaxtlarını idarə etmə bacarıqlarında özü özünü məşğul etməyi, oyunu davam etdirməyi, kiçik məktəbli dövründə isə yarışmağı, uduzmağı və udamağı bacarmalıdır. Səyahət etmə bacarıqlarında isə pedaqoq hədəf olaraq uşaqlara kiçik qruplar halında gəzməyi, müəllimdən uzaqlaşmamağı və s bu kimi bacarıqları, kiçik məktəbli dövründə isə daha böyük qruplarla gəzintini, müxtəli ictimai yerlərdə qaydalara əməl etməyi hədəf olaraq qoymalıdır. Bütün bu bacarıqların öyrədilməsi zamanı pedaqoq xüsusilə uşağın ümumi inkişafını nəzərə almalıdır. Bura nitq, koqnitiv inkişaf, akademik bacarıqlar və s. nin bütünlükdə vəziyyəti daxildir.

Bildiyimiz kimi autizmlə uşaqlar bir çox hallarda təhsil alsalar belə həyatları boyu başqalarından asılı olaraq qalır və cəmiyyətə inteqrasiya ola bilmirlər. Bunun üçün də bu uşaqların təlim proqramları sadəcə akademik bacarıqların öyrədilməsi ilə kifayətlənməməli, sosial bacarıqların öyrədilməsi ön plana çəkilməlidir. Bunun sayəsində bu uşaqlar cəmiyyətə inteqrasiya olunacaq, digər yaşlıları ilə uyum içərisində yaşayacaq. Öyrəndiyi bilgiləri tətbiq etməyi biləcək, bunun nəticəsində də müstəqil olmağı öyrənəcək və cəmiyyətlə qaynaşaraq yaşayacaq.

Əvvəllər dərslilər daha çox akademik bacarıqların öyrədilməsi istiqamətində dizayn olunurdu. Hal hazırda sevindirici haldır ki, dərslilərdə müxtəlif layihələrin hazırlanmasına yer verilir, diyarlılığın artırılması üçün müxtəlif mətnlər və şəkillərlə ədəbiyyatlar zənginləşdirilib. Layihələr aktiv fəaliyyətə təşviq etdiyi üçün pedaqoq uşaqlara ümumi tapşırıq verir və onların birgə fəaliyyətini təmin edir. Bu həm müxtəlif yetərsizliyi olan uşaqlar üçün, həm də tipik uşaqlar üçün olduqca vacib addımdır. Bunun sayəsində onlar müxtəlif yetərsizliyi olan digər uşaqları qəbul edir, onlarda empatiya qurma bacarığı formalaşır, yardım etməyi, paylaşmağı öyrənir və beləliklə cəmiyyətə yararlı, diyarlı şəxsiyyətlər yetişir. Dərslər bu səpgidə qurulmadıqda isə akademik bacarıqlara yiyələnən müxtəlif yetərsizlikli uşaqlar cəmiyyətə inteqrasiya oluna bilmədən təhsillərini başa vururlar və aldıkları bu təhsil isə onlara yardım etmiş olmur.

Uşaqlara yanaşmanı sadəcə yetərsizliklərinə görə qruplaşdırmamalıyıq. Beləki, bir sinifdə iki autizm sindromlu uşaq ola bilər. Amma onların autizmlə olması o demək deyil ki, onlara yanaşma eyni şəkildə olmalıdır. Onlardan biri daha çox içinə qapanıq, davranış pozuntulu, toxunulmağı sevməyən və s. başqa xüsusiyyətlərə sahib ola bilər. Bu cəhətlər pedaqoqlar tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Sosial bacarıqların öyrədilməsində bir sıra anlayışlar var. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq. Sosial təsir anlayışı - uşağın başqaları tərəfindən necə görüldüyüdür (sevincli, mədəni, müstəqil, özünə inamlı, aqressiv və s). Yeni insanın başqaları üzərində yaratdığı təsirdir.

Sosial bacarıqlar 3 alt tiptən əmələ gəlmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: şəxslərarası davranışlar, özü ilə əlaqəli davranışlar, vəzifə ilə əlaqəli davranışlar. Şəxslər arası davranışlara - ünsiyyət bacarıqları, oyun oynama, iş birliyi qura bilmə bacarığı aiddir. Özü ilə əlaqəli davranışlara- hislərini ifadə etmə, etiket qaydaları və özünə yönəlmiş müsbət fikir əmələ gətirmək bacarığı daxildir.

Vəzifə ilə əlaqəli davranışlara ona verilən tapşırıqlara məsuliyyətli olmaq, təlimatları dinləmək və yerinə yetirmək bacarıqları aiddir.

Sosial bacarıqlar uşağın sosial mühitdə müsbət sosial nəticələr əldə etməsinə kömək edən öyrənilmiş davranışlardır. Hər hansı bir sosial bacarığın tətbiqi üçün bir dən çox davranış sərgiləməliyik. Bunlar sosial davranışlardır. Məsələn, salamlaşma sosial bacarığını əmələ gətirən bir çox sosial davranışlar vardır. Beləki burada göz kontaktı qurma, əl sıxma və s. salamlaşma bacarığının alt davranışlarıdır. Yəni bir neçə sosial davranış bir sosial bacarığı əmələ gətirir.

Asher və Hymelə görə əgər uşaq yaşlıları tərəfindən qəbul olunursa demək o, sosial bacarıqlara sahibdir. Əgər uşaq yaşlıları tərəfindən qəbul olunmursa demək ki, o, sosial bacarıqlara sahib deyil.

Sosial bacarıqların yetərsizliyi iki formada üzə çıxır. Bəzi şagirdlər sosial bacarıqları öyrənə bilmir, bəziləri isə öyrəndiklərini lazım olan vəziyyətlərdə tətbiq edə bilməməkdədirlər. Gresham sosial bacarıqdakı yetərsizlikləri 4 qrupa bölmüşdür. Bunlar aşağıdakılardır: Bacarıq yetərsizliyi, performans yetərsizliyi, özünü kontrol edə bilmə yetərsizliyi, bacarığı tətbiq edə bilmə yetərsizliyi.

Bacarıq yetərsizliyi- hər hansı bir bacarığın yetərsiz olub olmamasını müəyyən etmək üçün o bacarığın daha əvvəl olub olmamasını müəyyən etmək lazımdır. Beləki uşaq yaşlıları ilə oynaya bilmirsə demək ki, bu

davranışa sahib deyil və bu davranış yetərsizliyi özünü əvvəllərdə göstərmişdir. Bacarıq yetərsizliyi məşhur psixoloq A.Banduranın Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə əsasən öyrənmə əksikliyi olaraq bildirdiyi vəziyyətdir.

Performans yetərsizliyi - uşaqlarda performans yetərsizliyinin olub olmamasını onu müşahidə edərək bilmək olar. Beləki ola bilər ki, uşaq bir ortamda istənilən davranışı icra edə bilər, buna bənzər digər ortamda isə bu davranışı icra edə bilmir. Bu performans yetərsizliyidir. Məsələn, uşaq evdə rahatlıqla istəklərini bildirir, amma məktəbdə buna heç bir təşəbbüs göstərmir. Bu performans yetərsizliyidir. Müxtəlif səbəblərdən qaynaqlana bilər. Ola bilər ki uşaq bu mühitlə yenicə qarşılaşır və nə edəcəyini bilmir yəni davranışı ümumiləşdirə bilmir. Ya da uşaqlarda motivasiya əksikliyi vardır. Hər iki halda pedaqoq uşağa yardım etməli, uyğun yolla performans yetərsizliyini aradan qaldırmalıdır.

Özünü kontrol etmə yetərsizliyi - uşaq emosional reaksiyalarının artması səbəbi ilə bacarıq öyrənmə bilmir. Beləki müxtəlif səbəblərdən aqressivliyin artması və ya autizmlə uşaqlarda sıx qarşılaşdığımız gülmə krizlərini misal gətirə bilərik. Bu davranışlar uşağa sosial bacarıqların öyrənilməsinə mane olacaq və yaşdaları tərəfindən kənarlaşdırılacaqlar.

Bacarığı nümayiş etdirməyə çətinlik - özünü kontrol etmə bacarığına bənzərsə də fərqli anlayışlardır. Əvvəlcə fərqi izah edək. Özünü kontrol etmədə emosional artışı səbəbi ilə bacarığı öyrənmək mümkün olmur. Bacarığı nümayiş etdirməyə isə emosional artışı səbəbi ilə öyrənilmiş davranışı sərgiləmək mümkün olmur. Beləki uşaq bacarıqlarından yardım istəmə bacarığını öyrənib və müxtəlif vaxtlarda bu davranışı icra edib. Amma hal hazırda emosional artışı səbəbindən davranışı icra edə bilmir.

Sosial bacarıq yetərsizliyinin formasını təyin etdikdən sonra pedaqoq hədəf proqram hazırlasa daha effektiv olar. Məsələn, deyək ki, uşaqlarda bacarıq yetərsizliyi varsa bu zaman uşağa model olma, davranışı təkrar etdirmə kimi yollardan istifadə etmək olar. Özünü kontrol etmə yetərsizliyi varsa uşağa hislərin idarə edilməsini, rahatlaşdırma texnikalarını və s. öyrətmək olar. Uşağın hansı sosial bacarıqlarda yetərsiz olduğunu müəyyən etmək üçün uşağı dəyərləndirmək lazımdır.

Sosial bacarıqların dəyərləndirilməsi üçün əsasən iki yoldan istifadə edilir. Formal və informal metod.

Formal metoda standart testlər, sosiometrik vasitələr aiddir. Informal metoda isə əsasən müşahidə etmək, onunla görüşlərin keçirilməsi aiddir.

Davranışların müşahidə edilməsi - uşağı təbii ortamlarda müşahidə etmək və ya təbii ortama bənzər situasiyalar yaradaraq uşağı müşahidə etməkdir. Bunun sayəsində uşaq üçün daha vacib bacarıqların siyahısı hazırlana bilər hansı ki, bu bacarıqların olmaması onların gündəlik həyatını daha da çətinləşdirir.

Davranış dəyərləndirmə ölçüləri - uşağın ən yaxını tərəfindən əvvəlcədən tərtib olunmuş sualların cavablandırmasıdır. Bu daha çox müşahidə yolu ilə dəyərləndirmə mümkün olmadıqda aparılır. Bilirik ki, müşahidə yolu ilə aparılan dəyərləndirmə uzun vaxt alır və bunu həmişə icra etmək mümkün deyil. Ona görə də davranış dəyərləndirmə ölçülərindən istifadə daha praktikdir.

Dəyərləndirmədən sonra əldə edilən məlumatlar pedaqoqa uşağa hansı şəkildə yanaşacağı, onun üçün daha vacib olan davranışların seçilməsini təmin edəcək. Bildiyimiz kimi autizmlə uşaqlar diqqətə həssas, ayırd etmə, ümumiləşdirmə kimi bacarıqlarında yaşdalarından geri qalırlar. Sadəcə proqramı tərtib etmək kifayət deyil, proqram elə tərtib olunmalıdır ki, işləndikdən sonra nəticə alınsın.

Əgər sosial bacarıq yetərsizliyinin bir səbəbi uşağın idrak proseslərinin, emosional iradi sferasının inkişafındakı geriliklədirsə, digər səbəbdə ənənəvi yaxınlaşmadır. Bildiyimiz kimi bu uşaqlar əvvəllə daha çox yaşdalarından kənarlaşdırılır və ümumtəhsil məktəblərinə buraxılmırdılar. Bu səbəbdən də onlarda sosial bacarıqların öyrədilməsi üçün mühit və nümunə olmurdu. Bütün bunlar isə bütünlükdə onların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına mane olur.

Tarixi nöqtəyi nəzərdən baxdıqda sosial bacarıqların öyrədilməsinin başlanğıcı 1917-ci ildə Beerynin çalışması ilə qəbul edilir. Daha sonra 1930-cu ildə inkişaf psixologiyasının inkişafı ilə əlaqədar bu sahəyə maraq daha da artmış və ciddi araşdırmalar edilmişdir. İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq bu mövzudakı araşdırmalar sənədlənmişdir. Müharibədən sonra isə 1958-ci ildə Wolpe emosional və zehni sağlamlıq arasında vacib bir əlaqənin olduğunu bildirmişdir. O, psixiatrik pozuntuları olan xəstələrin şəxsiyyətlərarası münasibətlərini müsbət yöndə inkişaf etdirmək üçün proqramlar hazırlamışdır. Daha sonrakı illərdə araşdırmaçılar müxtəlif yetərsizlikləri (əqli, fiziki və s) olan şəxslərə akademik bacarıqlar qədər sosial bacarıqların öyrədilməsini vacib hesab etmişlər və bunun üçün proqramlar tərtib etmişlər.

Sosial bacarıqların öyrədilməsində ən təsirli yollardan biri davranışçı nəzəriyyə olan Operant öyrənmə nəzəriyyəsidən istifadə etməkdir. Beləki mükafata əsaslanaraq uşağın davranışları möhkəmləndirilir, öyrənmə nəticəsində alışma yaranır və istənilən davranış ümumiləşir. Məsələn, uşaq üçün öyrənməyə uyğun mühit yaradılır, uşaq istənilən davranışı edən kimi mükafatlandırılır, orqanizm mükafatı əldə etmək üçün yenidən istənilən davranışı edir və beləliklə öyrənmə baş verir. Sosial bacarıqların öyrədilməsində operant öyrənmə nəzəriyyəsidən başqa, sosial öyrənmə, koqnitiv inkişaf nəzəriyyələrindən də istifadə etmək olar. Bu uşağın ümumi vəziyyəti dəyərləndirilərək seçilsə daha məqsədəuyğun olar.

Bəzi araşdırmaçılar isə birbaşa öyrənmə, iş birliyinə dayanan öyrənmədən istifadə etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirlər. Birbaşa öyrənmə nədir? Birbaşa öyrənmə metodunun inkişaf etdirilməsində S.

Engelmanın rolu əvəzsizdir. O, bu metodu xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf etdirmişdir. Bu metodda öyrətmə planı tərtib olunur, sinif və materiallar öncədən hazırlanır, şagirdə veriləcək mükafatlar əvvəldən bəirlənir. Bu metod müəllim mərkəzli metoddur. Buradakı əsas düşüncə - bütün uşaqların öyrədilə biləcəyi və prosesin əvvəlcədən səhfsiz qaydada hazırlanmalı olduğudur. Birbaşa öyrətmə metodunun məqsədi hər hansı bir bacarığı öyrətdiyimiz zaman istifadə etdiyimiz yardımları mərhələli olaraq geri çəkməklə şagirdi yardımdan asılı olmaqdan qurtarmaqdır. Birbaşa öyrətmənin mərhələləri aşağıdakılardır. Model olma, davranışların təkrar edilməsi, davranışların ümumiləşdirməsi.

Model olmada - tapşırıqla bağlı məlumat verilir, davranış nümunə olaraq göstərilir. Məsələn, müəllim dairəni rəngləyir və bunu sözlü olaraq izah verir. Davranışların təkrar edilməsində isə model olduqdan sonra tapşırıq etmək mərhələli olaraq şagirdə tapşırılır. Uşaq üçün öyrəndiyi davranışı təkrar etməsi üçün şərait yaradılır. Davranışların düzgün icrası zamanı isə bunun bildirilməsi vacibdir. Bu geri bildirimlər uşağın öyrənməsini möhkəmləndirəcək. Əgər şagird öyrənmədə çətinlik çəkirsə yenidən əvvəlki mərhələyə model olmaya qayıdırıq. Üçüncü mərhələdə isə şagird tapşırığı müstəqil icra etməlidir. Uşaq öyrəndiyi tapşırığı müxtəlif zamanlarda və məkanlarda icra etməlidir. Əgər bunu bacarmazsa öyrənmənin yetərli olmadığı düşünüləcəkdir.

Sosial bacarıqların öyrədilməsi şagirdlərin yaşına və psixi inkişaf göstəricilərinə əsasən dəyişir. Kiçik məktəb yaş dövründə salamlama, kömək istəmə, problem çözmə bacarıqları əsas olduğu halda, yetişkinlik dövründə qarşılıqlı söhbət edə bilmə, söhbət sırasında hislərini ifadə edə bilmə bacarıqları əsasdır. Bu sosial bacarıqları öyrənən yetişkin bu dövrdə problem davranış olaraq qarşılaşdığımız cinsi enerjini idarə edə bilməmək probleminə qurtulmuş olur.

Qarşıya hədəf qoyduğumuz istənilən sosial bacarığı öyrədərək öyrədilən sosial bacarığın davranış analizi edilməlidir. Yəni bu bacarığı əmələ gətirən davranışlar müəyyən edilməli, uşağa tək tək bu davranışlar öyrədilməlidir. Məsələn, salamlama bacarığında göz kontaktı qurma, əl sıxma, hal əhval tutma. Bu davranışların hər biri uşağa öyrədilir və uşaq istənilən mühitdə bunu icra edə bilirsə davranışı öyrənmiş hesab olunur. İstənilən yaşda sosial bacarıq öyrədilməsi zamanı pedaqoq ailəni də prosesə qoşmalı, müxtəlif tapşırıqlar verərək ümumiləşdirmə bacarığını inkişaf etdirməlidir.

Qarşıya sual çıxır. Sosial bacarıqları bütün autizmlə uşaqlara öyrətmək mümkündürmü? Bunun üçün ön şərtlər var. Beləki uşağın nitqi olması, təqlid bacarıqlarını öyrənmiş olması əsas məsələlərdəndir. Bu halda sosial bacarıqların öyrədilməsi prosesi asanlaşır.

Nəticə

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, autizmlə uşaqlara sosial bacarıqların öyrədilməsi xüsusi səy tələb edir. Çünki autizmlə uşaqların başlıca xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən qeyd edilirdi sosial bacarıqların yetərsizliyi, ünsiyyət qurma bacarıqlarının zəifliyi ön plandadır. Bu səbəbdəndə onların təlim proqramında sosial bacarıq öyrədilməsi xüsusi yer almalıdır. Pedaqoji ustalıqla tərtib olunmuş fərdi proqramın köməkliliyi ilə autizmlə uşaqlara sosial bacarıqların öyrədilməsi mümkün olur.

Problemin aktuallığı: Autizmlə uşaqlara təlim prosesində sosial bacarıqların öyrədilməsinin müxtəlif metodlarla izahı xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi: Məqalədə autizmlə uşaqların təlim prosesində sosial bacarıqların öyrənilməsində istifadə olunan ənənəvi və müasir metodların istifadəsi vurğulanmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalə autizmlə uşaqlarla məşğul olan psixoloq, pedaqoq və defektoloqlar üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədə praktik bilgilərə yer verilərək, məqalədən istifadə asanlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ə.Qədirov Yaş psixologiyası Bakı, Maarif nəşriyatı, 2002.
2. İ.Çifci, B.Sucuoğlu Bilişsel sürec yaklaşımı ilə sosial beceri öğretimi. 8. baskı, Kök yayıncılık, Ankara, 2012.
3. A.Tazebay, M.Şahin Destek eğitim. 2. baskı, Kök yayıncılık, Ankara, 2012.
4. Ç.Özbey Otizmlə çocukları birlikde eğitim. İnkilap, İstanbul, 2011.
5. İ.Dikmen Özel eğitim 6. baskı, Pegem Akademi Ankara, 2012.

Rəyçi: prof. L.N.Qasımova

Göndərib: 11.10.2020

Qəbul edilib: 13.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/26-33

Zemfira Tərlan qızı Məmmədova
gunayasadova7@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

TERMINOLOJİ SAHƏDƏ DİL SİYASƏTİ

Xülasə

Dil siyasəti anlayışı dilçilikdə hələ də tam mənası ilə müəyyənləşməmişdir. “Dil planlaşdırılması” və “dil quruculuğu” terminlərindən istifadə edən dilçilər, “dil siyasəti” termininin adətən, dilə məqsədli və düşünülmüş təsirini nəzərdə tutaraq daha uyğun olduğunu irəli sürürlər. Sosium dil sisteminə qeyri-iradi və məqsədli təsir edə bilər. Cəmiyyətin dilə məqsədli təsiri müxtəlif xarakterli ola bilər və bu dil siyasəti adlanır. Sosial amillərin öz növbəsində, hər hansı bir şəkildə təzahürü dilə qlobal və yerli təsir edə bilər. Bu barədə aparılan araşdırmalar sosial amillərin dilin daxili qanunları ilə sıx bağlı olduğunu müəyyən etmişdir.

Cəmiyyətin və ya dövlətin dil sisteminə birbaşa təsirinə dair tarixdə çoxlu nümunələr vardır ki, onlardan biri də yeni dövlət yaradılarkən bu və ya digər dilin dövlət üçün rəsmi dövlət dili kimi qəbul edilməsidir. Bu fəaliyyətin dil siyasəti kimi adlandırılması irəli sürülmüşdür. Dil siyasəti tarixdən də qəbul olunduğu kimi, bir çox istiqamətlərdə aparıla bilər. “Dil siyasəti – əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada dilin təbii imkanları, tarixi situasiya və subyektiv maraqlar, yaxud iddialar qarşılaşır. Yəni bu və ya digər dil siyasəti konkret bir dilin mövqeyindən mövcud beynəlxalq, sosial-siyasi şərait nəzərə alınmaqla aparılır.

Açar sözlər: dil siyasəti, sosium, dilin təbii imkanları, qlobal və yerli təsir

Language policy in the branch of terminology

Summary

The concept of language policy has not yet been defined in linguistics. Linguists who use the terms “language planning” and “language building” state that the term “language policy” is more appropriate to the language. Socium can affect the language system involuntarily and intentionally. The purposeful influence of society on language can be of different nature and this is named language policy. Appearance of social factors can affect language globally and locally. Research on this is closely related to the internal law of language.

There are many examples in history about the influence of society or the state on the language system. Language policy can be pursued in many directions. Language policy is actually complex structural phenomenon, because there are natural possibilities of language, historical situation and subjective interests are encountered.

Keywords: language policy, socium, the natural possibilities of language, global and local impact

Giriş

Dil siyasəti – aktiv və passiv; humanist və mürtəcə; qlobal, regional və milli ola bilər. Fikrimizcə, aktiv dil siyasəti a) mövcud siyasi şərait və b) şəxsiyyətin iradəsi ilə həyata keçirilir. Passiv dil siyasəti isə bir növ, dillərin təbii inkişafının diqtəsinə əsaslanır. Humanist dil siyasəti, prinsip etibarilə, dillərin təbii inkişafının məntiqinə əsaslanmaqla aparıldığı halda, mürtəcə dil siyasəti bu məntiqin ziddinə, yaxud onun detallarını nəzərə almadan yürüdülmür və bir qayda olaraq, konyuktur səciyyəyə daşır.

“Qlobal dil siyasəti ümumən, dünyada gedən dil proseslərini nəzərə almaqla aparıldığı halda, regionla dil siyasəti dillərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu bu və ya digər regionu əhatə edir. Milli dil siyasəti isə bir ölkə, yaxud dövlət daxilində aparılır” (Əhmədova, 2010: 9).

Y.Deşeriyev dil siyasətinə belə bir tərif verir: “Dil siyasəti – mövcud cəmiyyətdə, cəmiyyətin qismində, hökmran zümrənin dil problemlərinin həllinə münasibətinin ifadəsidir” (Дешириев, 1977: 254).

Göründüyü kimi, dil siyasəti daha çox dövlətin dilə məqsədli təsiri kimi düşünülür. Son dövrlər isə dil quruculuğu prosesi də “dil siyasəti” termini ilə verilir. Fikrimizcə, bu yanaşma daha doğrudur və biz də dil siyasəti deyərək bu anlayışı bu cür qəbul edirik. Çünki dilə birbaşa təsir çox az hallarda doğru nəticələr verə bilər, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu, dildə çox vaxt sünilik yaradır və bir xalqın digərlərindən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmə bilər. “Bu mənada daha qabarıq dil siyasəti KXDR-də (Koreya Xalq Demokratik Respublikası) Koreya dilinin milli xüsusiyyətlərinin dirçəlməsinə yönəldilmiş proses olmuşdur.

Keçən əsrin 60-cı illərində və xüsusən də 70-ci illərdə orada əcnəbi mənşəli həm dar ixtisas sözlərinin, həm də ümumişlək sözlərin dəyişməsi ilə bağlı yeni leksikanın yaradılması işinə başlandı. Əcnəbi mənşəli sözlərin yerinə Koreya mənşəli leksik vahidlərin işlədilməsi təklif edilirdi. “Koreya dili 1945-ci ildən sonra

KXDR-da yeganə ünsiyyət dilinə çevrildi və indi də eyni sferalarda işlənməkdə davam edir. Bununla belə adəbi dil ümummilli orta məktəb sisteminin yaradılması səbəbindən xalqın böyük əksəriyyətinə əlçatar oldu.

Yaponiyada da dil siyasəti dəyişmişdir. ABŞ-la müharibə zamanı yapon dilindən şüurlu şəkildə Çin dili söz köklərindən xüsusi olaraq düzəldilmiş bütün ingilis mənşəli sözlər çıxarıldı. İndi yapon dilində çoxlu amerkanizmlər vardır” (Швейцер, 1990: 117-118).

Qeyd edək ki, Türkiyə Respublikasında da həmin proseslər olduqca geniş vüsət almış bu isə öz növbəsində türk dilində ərəb, fars sözlərinin kəskin azalması və əvəzində Avropa mənşəli sözlərin kəskin çoxalması ilə nəticələnmişdir. Bu proseslərin, yəni dilə şüurlu müdaxilənin bariz göstəricisi olaraq “Türk Dil Qurumu” bir nümunədir. Məhz bu qurum hazırda Türkiyə Cümhuriyyətində dil siyasətini həyata keçirən əsas dövlət orqanı hesab olunur. Əlbəttə, bu prosesin də yaxşı tərəfləri vardır. Məhz bu proseslərdən sonra, yəni Türkiyə Cümhuriyyətində dil siyasəti dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri olduğdan sonra türk dili öz hazırkı üstün mövqeyinə yiyələndi. Bu dildə artıq alınmalar minimuma endirilib.

Məlumdur ki, hər hansı bir anlayış yaranan kimi “Türk Dil Qurumu” ona adekvat reaksiya verir və anlayışın türk dilindəki qarşılığı tapılaraq işlədilir. Məsələn, hazırda çox dəbdə olan *selfi* anlayışı yarandıqda dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə olduğu kimi keçdi və işlənməyə başladı. Məsələn, “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə bu sözün mənası belə izah edilir:

Selfi is. [ing. selfie] Avtofotşəkil. Birisinin öz fotosunu mobil telefonun fotokamerası ilə çəkməsi. (Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti, 2016: 123). Bu söz türk dilində *özçəkim* şəklində olduqca uğurlu alınmış bir sözdür. Bu barədə danışarkən H.Zülfıqar yazır: “Türk dil Qurumu”nun yaranmasından və termin çalışmalarının sürət qazandığı 1940-cı illərdən bu günə qədər aradan 50 il keçmişdir. Bu vaxt ərzində önəmli bir yol keçilmiş, bir çox anlamlar türkcə köklərə dayanaraq qarşılanmış, bunların böyük bir qismi mənimsənilmişdir” (Zülfıkar, 2011: 149).

Qeyd olunmalıdır ki, bu və ya digər ölkədə dil siyasəti təkə söz yaradılması və dildə əcnəbi sözlərin əvəzlənməsi ilə məhdudlaşmır. Dil siyasətinə adətən, dövlət dilinin inkişafına yönəlmiş digər tədbirlər də daxil edilir. Əksər hallarda dövlət faktiki hakim dilin və ya dövlət dilinin arxasında durur. Xüsusilə bu siyasət Qərbi Avropada və ABŞ-da XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində sənayeləşmə zamanı çox sərt xarakter almışdır. Sərt siyasət müxtəlif ölkələrdə eyni nəticələrlə müşayiət olunurdu. Ən ağır dil siyasəti Rusiya İmperiyasında aparılırdı. Bu dövrdə məsələn, polyaklara qarşı ciddi dil təcridi siyasəti yürüdülmüşdür. Keçmiş SSRİ də bu cəhətdən heç də yaxşı mənada fərqlənmirdi. Təkə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədə ikidillilik o həddə çatmışdı ki, rəsmi statistikaya görə 130-dan artıq dilin olduğu ölkə əhalisinin çoxu öz ana dilini rus dili kimi qeyd edirdi. Bunu bilinçsizmin ən yüksək səviyyəsi hesab edən Ə.Rəcəbli yazır: “Ən yüksək ikidillilik dərəcəsi o zaman baş verir ki, danışan fərd milli dilini deyil, qazanılan dili, ikinci dili ana dili hesab edir. Məsələn, Sovet İttifaqında 1971-ci il əhalini siyahıya almaya görə milliyyətə rus olmayan 13 milyon, 1979-cu il əhalini siyahıya almaya görə isə milliyyətə rus olmayan 16,3 milyon SSRİ vətəndaşı öz ana dili kimi rus dilini göstərmişdir” (Rəcəbli, 2003:102).

Təbii ki, bu da rus dilinə göstərilən xüsusi dövlət qayğısının və şovinizm siyasətinin bir hissəsi idi. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilərkən müxtəlif səviyyələrdən təzyiqlərə baxmayaraq, ölkə rəhbərliyi başda Heydər Əliyev olmaqla bu məsələdə doğru mövqə tutaraq dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu Konstitusiyaya sala bildi. Bu, o dövr üçün olduqca əhəmiyyətli məsələ idi. Məhz həmin dövrdə ölkəyə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi ki, Azərbaycanda bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin təssüf ki, bu proses sovetlər birliyinə daxil olan digər respublikalarda öz müsbət həllini tapmırdı (Heydərov, 2013: 44).

İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrdə dil siyasəti dəyişdi. Bu dəyişikliklər təkə ABŞ və Yaponiyaya az təsir etdi, belə ki, bu ölkələrdə ingilis və yapon dili hakim dil olaraq qalır. Bu da ABŞ-ın ilkin siyasətinin dəyişməməsi ilə bağlıdır.

Prof. F.Veysəlli dil siyasətini belə xarakterizə edir: “Dil siyasəti deyəndə biz ölkəmizdə Azərbaycan dilinin milli etniklərin dillərinə və xarici dillərə münasibətinin qanun şəklində nizamlanmasını nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, AR-ın Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ayrıca maddə ilə (Sadıqova, 2016: 23) təsbit olunmuşdur. Bu, o deməkdir ki, Respublikamızda kargüzarlıq, təhsil, qanunvericilik, ticari, mədəni və s. fəaliyyətlərimiz Azərbaycan dilində olmalıdır” ([http://www.edu.gov.az/upload/ file/ serencama-elave /2013/09.04.](http://www.edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2013/09.04.)).

Bu da məlumdur ki, XVI əsr “Türk dilinin yeni ləhcələri” və ya “Türk dilinin yazı dilinə çevrilməsi” Səfəvilər dövrü ilə əlaqələndirilir. Səfəvilər dövründə orduda xeyli sayda türklərin olmasının nəticəsi idi ki, türk terminləri farsca işlənirdi. Məhz bu səbəbdən türk dilində olan hərbi terminlərin fars dilində işlənməsi sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. Hərbi terminlərlə yanaşı ictimai-siyasi və digər sahələrə aid terminlər də farsdilli yazılarda öz əksini tapmışdır. Türk dilinin böyük vüsət alması təkə dövlətdaxili deyil, Şah

İsmayılın fəth etdiyi Bağdadda, türk ziyarətçilərinin məskunlaşdığı İraqın Kərbəla və Nəcəf kimi dini mərkəzlərində də özünü göstərirdi.

Şah İsmayıl hakimiyyəti dövrü hərbi terminologiyanın inkişafında xüsusi bir mərhələ açmışdır: **qol** (qoşunun sağ və sol cinahları), **qorucu** (monarxın şəxsi qvardiyasının əsgəri), **ərməğan** (döyüş zamanı əldə edilən qənimət), **saxlov** (ordunun ömürlük xidmətdə olan hissəsi), **çərik** (müharibə vaxtının könüllüləri) və s. kimi milli terminlər məhz o dövrdə yaranmış və işləklilik qazanmışdır.

Səfəvilər hakimiyyəti zamanı mərkəzləşmiş dövlətin tərkibində olan müxtəlif xalqlar, eyni zamanda, Azərbaycan və fars xalqlarının mehriban münasibəti hər iki xalqın dilinə təsir etmiş və sözlər bir dildən digərinə, sonuncudan yenə başqa dilə keçərək dövr etmiş, hər dəfə forma və mənaca dəyişikliyə uğrayaraq yenidən öz əvvəlki yerinə qayıda bilmişdir. Məsələn: *tuman-tümən, yüzbaşı-yüzbaşı, beyglərbeygi-bəylərbəyi, boluk-bölük, minbaşı-minbaşı* kimi sözlərdə həmin münasibət öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən yüzlərlə sözün (*yortma, çaxmaq, sancaq, qayçı* və s.) ya qarşılığı yoxmuş, ya da müəyyən səbəblər üzündən sıradan çıxmışdır. Bu qəbildən olan sözlərin farsca qarşılığı olmasa da, digər dillərdə (məsələn, ərəb dilində *qayçı* sözünün sinonimi olaraq *meğraz* ləksemi) işlənmişlər.

Azərbaycan dilindəki “yataq və burğu” sözləri fars dilində *yədək* və *buğ* formalarına düşmüş, mənaca dəyişmişlər. Alınma sözlərin bəziləri qədim forma və mənalarını (yelkən-yelpik) saxlamışlar (Zərinəzadə, 1962:34).

Səfəvilər dövründə “Türklərin orduda daha çox üstünlük təşkil etməsi və türk dilinin hərbi sahədə yaygın olması çoxlu sayda türkcə terminlərin fars dilində istifadə olunmasına səbəb olmuşdur. Səfəvilər dönəmindən başlayaraq sonrakı əsrlərə qədər bir çox hərbi terminlər o cümlədən ordu mənsubları və hərbi sursatların adları kimi əsas sözlər farsdilli mətnlərdə geniş şəkildə işlənmişdir” ([bao.az/ categories-Medeniyyet/subcategories-azerbaycan-medeniyyet / product-7109177204](http://bao.az/categories-Medeniyyet/subcategories-azerbaycan-medeniyyet/product-7109177204). Türk dili və Türk edəbiyyatının inkişafında Şah İsmayılın rolu. 29.09.2017).

Füzuli ilə Xətai yaradıcılığını müqayisə edən professor B.Çobanzadə yazır: “Xətai dilində hər feodal şairi üçün tematika və texnikasına görə məcburi olan lüğət və ifadələr çıxarılacaq olursa ki, bunlardan bədii yaradıcılıq məsələlərindən bəhs edərkən məlumat verilir, ən orjinal və əsl cəhət Azərbaycan, xüsusən İran Azərbaycanı türk dili ünsürləridir. Xətaiyə görə, daha yüksək yaradıcılıq qüvvəsinə malik olan Füzuli ilə müqayisə edildikdə Xətai Azərbaycan türk dilini daha geniş və zəngin şəkildə öz şeirlərində işlədən və fəzlə olaraq dlin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən birinci şairdir, – denilə bilər (Çobanzadə, 2007: 317).

Məlumdur ki, dil siyasətinə həm də dil quruculuğu məsələləri daxildir. Bu münasibətlə S.Əhmədova yazır: “Dil siyasətinin ən hümanist və ya mədəni forması dil quruculuğudur ki, burada siyasi iradədən daha çox elmi-mədəni təşkilatçılıq öz rolunu oynayır” (Əhmədova, 2010: 9).

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda dil siyasəti məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlıdır. Yarandığı ilk gündən dillə bağlı mühüm qərarlar verən Azərbaycan Cümhuriyyəti cəmi bir ay sonra – iyunun 27-də Türk dilini dövlət dili elan etdi. Bu, artıq həmin dövrdə formalaşmış ideologiyanın nəticəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dil siyasəti ilə bağlı görülən tədbirlər sonrakı mərhələ üçün bir əsas rolunu oynadı. Bu dövrdə terminologiya ilə bağlı konkret işlər görülməsə də, əlifba islahatı ilə bağlı “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı” (21 mart 1919) qəbul edildi ([https://bao.az/categories-azerbaycan-medeniyyet product-7109177204-29.09.2017](https://bao.az/categories-azerbaycan-medeniyyet/product-7109177204-29.09.2017)).

Azərbaycanda dil quruculuğu məsələlərinə həmişə diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin bu sahədə apardığı məqsədyönlü siyasət dil quruculuğu sahəsində olduqca böyük işlərin görülməsi ilə nəticələnmişdir. “Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin qəbul etdiyi rəsmi sənədlər, mübarizəsi ilə həyata keçmiş ideyalar Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq inkişafında tarixi rol oynamışdır.

1923-cü ildə Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və Səmədəğa Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İstilah Komissiyasında həmin dövrdə lazımi ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə müxtəlif sahələrə – riyaziyyat, coğrafiya, kimya, iqtisadiyyata aid bir sıra terminlər lüğəti hazırlanıb nəşr edildi. Bu illərdə Azərbaycan dilini ərəb-fars mənşəli sözlərdən təmizləmək üçün prinsiplər hazırlanırdı. Onlar yeni terminlərin yaradılmasının əsas yolunu bütün terminlərin əvvəlinin, yaxud axırının Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına uyğun bir formaya salınmasında görürdülər. Odur ki, terminologiyada işlənən ərəb-fars sözlərinin yerinə “azərbaycanca sözlər”in qoyulması prinsipini əsas götürürdülər. Nəticədə lüğətlərdə Azərbaycan dilində çoxdan işlənən elmi-texniki terminlər süni – mənası dərk edilməyən sözlərlə əvəz olunmuşdur. Bunun nəticəsi idi ki, keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol verilmişdir. Onlar ədəbi dilin lüğət tərkibini, xüsusən də terminologiyayı ərəb və fars sözlərindən təmizləməyi, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağı və onun əsasında inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Eyni

zamanda, termin yaradıcılığı prosesində ayrı-ayrı məfhumların funksiyası nəzərə alınaraq adlandırılması üsulundan da geniş istifadə edirdilər. Bununla belə, onlar (puristlər) dilimizdə olan hər cür alınma terminlərə qarşı çıxır, ehtiyac duyulan terminlərin hamısını Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaratmağa çalışırdılar. Əgər xalq dilində nəzərdə tutulan anlayışların ifadəsi üçün terminlər yoxdursa, onları xalq dilinə məxsus söz kökləri əsasında süni yolla yaratmaq prinsiplərini əsas götürdüklərinə görə belə terminlər (*qurulğan, baxovibax, nəsnək, naçılıq*) lüğətlərdə olsa da, dildə, terminologiyada özünə yer tapa bilmədi. Purizm meyillərinin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar mətbuatda termin yaradıcılığı məsələləri geniş müzakirə olunmağa başlandı. 1923-cü ildə "Kommunist" qəzetində həftədə bir dəfə "Dilimizin istilahi" adı ilə xüsusi vərəqə nəşr edilirdi." (Veysəlli F. Respublikada dil situasiyası və dil siyasəti // <http://veyselli.com/4.htm>).

1924-cü ilin 24 iyununda Türk dili Azərbaycan SSRİ-nin dövlət dili olaraq elan edilir. 1926-cı ildə isə Bakıda I Türkoloji Qurultay keçirilir. Qurultayda türk dillərini digər sahələri kimi, terminologiya məsələlərinə də xüsusi yer ayrılır və bununla bağlı 13 bənddən ibarət məlum qərarlar qəbul edilir.

Məhz bu dövrdən sonra rus şovinizmi artıq öz işini görməyə başladı. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 11 iyul 1939-cu il qanunu ilə 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısı latın əlifbasından rus əlifbasına keçirildi. Bu proses 50-ci illərdə nisbətən səngidi və 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan SSR konstitutsiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə 151-ci maddə əlavə edildi. O dövr üçün böyük hadisə olsa da, faktiki olaraq bu maddə formal xarakterli idi və Azərbaycan SSR-in bütün ərazisində rəsmi sənədləşmə rus dilində aparılırdı.

1978-ci il SSRİ-də yeni konstitutsiyalar qəbul edilərkən onlarda dövlət dili ilə bağlı ayrıca maddə olmasa da, o vaxt Heydər Əliyevin təkidi ilə Azərbaycan SSR-in Konstitutsiyasına dövlət dili ilə bağlı ayrıca maddə əlavə edildi. Bu, Heydər Əliyevin hazırladığı və həyata keçirdiyi dil siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi.

Türkiyədə də Atatürkün rəhbərliyi ilə Cümhuriyyət dövründə həyata keçirilən dil inqilabı Türkiyə türkcəsinin tarixində enişli-yoxuşlu yollarla irəliləyərək dəyişmələrin, çarpışmalar ilə dolu uzun tarixi bir gedişətin, müxtəlif dil hərəkətlərinin ölüm-qalım mübarizələrinin qaçılmaz bir nəticəsi idi. Dil inqilabının mahiyyətini, onu doğuran səbəbləri və gerçək hədəfini daha doğru, obyektiv yöndən öyrənmə bilmək və müəyyənləşdirmək üçün Türkiyə türkcəsinin əski Anadolu türkcəsi deyilən mərhələlərdən bəri keçirdiyi həyata, onun tarixi mənzərəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Türkiyə türkcəsi dil inqilabına qədər "sadələşmə" və "türkcələşmə" hərəkətləri kimi böyük və şərəfli mərhələlər keçirmişdi. Dili sadələşdirmə uğrunda mübarizənin isə çox uzun bir tarixi vardır. Dili sadələşdirmənin nə olduğunu və onu doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq: "Dil bir cəmiyyətin, xalqın (millətin) maddi və mənəvi varlığı üçün həyat əhəmiyyəti daşıyan bir ünsürdür (Timurtaş, 1996: 3).

Osmanlı imperiyası dövründə də əslində şərti mənada bilinçsizlik situasiyası meydana gəlmişdi. Ərəb və fars dili sözlərini, konstruksiyalarına geniş yer verən yuxarı hakim təbəqələrin nümayəndələrinin dili xalq türkcəsindən o qədər fərqlənirdi ki, kütlə ədəbi dili, yazı nümunələrini ayıra bilmirdi. Yuxarı təbəqənin xalq dilinə nüfuz etməyə, marağı olmadığı kimi aşağı təbəqənin də "osmanlı dilini" öyrənməyə imkanı yox idi.

Tarixi təcrübə göstərdi ki, cəmiyyətin mədəni dil səviyyəsini əks etdirən bu ictimai prosesin (şifahi və yazılı normaların təsiri) gerçəkləşməsində ilk növbədə, kamil əlifba, yazı, orfoqrafiya sistemləri yaradılmalıdır.

1918-ci ildə Türk tarixində ilk dəfə yakut türkləri latın əlifbasına keçdilər. Azərbaycanda bu təkamül prosesi 1922-ci ildə ərəb əlifbasından latın dilinə keçid ilə sonlandı. Atatürk 1922-ci ildə Hüseyn Cahit ilə görüşərkən latın əlifbasına keçid haqqında olan söhbətində hələ hazır olmadığını söyləmişdir. Türkiyədə 1927-ci ildə yazı inqilabına başlanma dövrü adlanır. Atatürk İstanbulda Dolmabağça sarayında əlifba, yazı işi üzərində işləyirdi. Azərbaycanda 1920-1930-cu illər arasında 10 il müddətinə yeni yazıya keçid dövrü kimi yadda qaldı. Türk yazı inqilabının banisi Atatürkün dil siyasəti isə qısa bir yol keçərək cəmiyyətin irəli getməsinin təməlini qoydu.

1922-ci ildə latın əlifbasının qəbulu haqqında fikir yürüdən Atatürk rədd cavabı almasına baxmayaraq 1923-cü ildə Türk İqtisadiyyat konqresində həmin məsələni yenidən səsləndirmişdir. Türkiyə ilə İslam dünyasını qarşı-qarşıya qoyan I Türkoloji Qurultayda da bu məsələ öz həllini tapa bilməmişdir.

1923-28-ci illər arası Türk yazı və dil inqilabına hazırlıq dövrünün əsas istiqamətini "imla və əlifba" məsələsi təşkil edirdi. 1926-cı ilin 2 martında keçirilən Qurultayın VIII iclasında türk dillərinin elmi terminologiyasından bəhs edən Zifeldt alınmaların hər bir dil üçün zəruri olduğunu göstərdiyi kimi onlara bir sıra tələblər də qoyurdu: "1) Alınma sözlər gətirildiyi dilin müəyyən səsləri çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır; 2) Alınma sözlərdə elə bir səs birləşmələri olmalıdır ki, müvafiq dilin səs quruluşuna uyğun olsun; 3) Alınma sözlər ahəng qanununa tabe olmalıdır; 4) Dildə danışanların psixoloji rahatlığını təmin etmək üçün ümumi üslub qorunmalıdır" (Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, Стенографический отчет: 247).

1928-ci il latın əlifbasına əsaslanan yeni türk hərflərinin qəbulu qanunu Türkiyə tarixində dönüş yaradacaq bir hadisə oldu. Atatürkün şüarı belə idi: “Ölkəsinin yüksək istiqlalını qorumağı bilən Türk milləti dilini də əcnəbi dillər boyunduruğundan qurtarmalıdır” (Korkmaz, 1992: 190).

26 sentyabr 1932-ci ildə İstanbul – Dolmabağça sarayında M.Kamalin başçılığı ilə Birinci Türk Dil Qurultayı çağırıldı. Bu qurultayda xaricilər də iştirak edirdi. Hind, Avropa, Asiya dilləri ilə əlaqəyə dair konsepsiyalar hazırlandı. Türk ləhcələri, xalq və divan ədəbiyyatının dili, dil hərəkətlərinə aid məruzə və çıxışlar səsləndi. Qurultay 7 maddədən ibarət proqram qəbul etdi:

1) Türkcənin həm şumer, hett kimi ən qədim türk dilləriylə, həm də Hind, Avropa, Sami dillərilə müqayisəsi aparılmalıdır;

2) Türkcənin tarixi inkişafı araşdırılmalı, müqayisəli qrammatika yazılmalıdır;

3) Türk ləhcələrindəki sözlər seçilib toplanaraq ləhcələr sözlüyü, sonra əsas türk sözlüyü, termin sözlüyü, türk morfologiya və sintaksisi təcili hazırlanmalı və dilimizin bütün ehtiyaclarını təmin edəcək şəkildə işlənməsinə əhəmiyyət verilməlidir;

4) Türkcənin tarixi qrammatikası yazılmalıdır;

5) Şərq və qərb ölkələrində çıxan türk dili haqqında əsərlər toplanmalı, lazım olanları dilimizə çevrilməlidir;

6) Cəmiyyət həm özünün, həm də xaricdə türk dili işləriylə məşğul olanların araşdırmalarını bir məcmuə halında nəşr etməlidir;

7) Ölkə qəzetlərində dil işlərinə xüsusi yer verilməlidir” (Sırrı, 1972:415).

18 avqust 1934-cü ildə İ.İ.Meşşaninov və A.N.Samoyloviçin iştirak etdiyi II Türk Dili Qurultayı terminlərin kök və şəkilçilərinin əsil türk dili əsasında yaranması və alınma terminlərin dilin fonetikasına uyğun işlədilməsi və dərsliklərə əlavə edilməsi məsələləri müzakirə edildi.

III Türk Dili Qurultayı 1936-cı ilin 24 avqustundan - 31 avqusta kimi İstanbul – Dolmabağça sarayında davam etdi. 13 xarici mütəxəssis, A.N.Samoyloviç, İ.İ.Meşşaninov, H.Z.Qubaydulinin iştirak etdiyi bu qurultayda “Günəş-Dil” nəzəriyyəsi müzakirə edildi. “Türk Dili Tədqiq Cəmiyyəti”nin adı dəyişdirilərək “Türk Dil Qurumu” adlandırıldı.

Xalq dildə yeni sözlərin yaranmasında fəal iştirak edirdi. Hətta, hər gün, hər dəqiqə yaranan sözlərin saati belə məlum idi. Təsadüfi deyildir ki, özbək şairi Əlişir Nəvai “Mühakəmətül-Lügateyn” əsərində konkret faktlara əsaslanaraq türkcənin farscadan mükəmməl və zəngin olduğunu sübuta yetirdi (Məmmədova, 2003:)

Xalqın gələcəyini düşünən Atatürk onun savadlanması üçün bütün məktəblərdə yeni əlifbanın tədrisinə başladı. Mustafa Kamal Atatürkün Osmanlı imperiyasının qalıqlarından yeni bir türk dövləti yaratmağa göstərdiyi cəhd dünya miqyasında geniş vüsət aldı. Atatürk adı gələndə Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi - ilk dəfə dünya standartları çərçivəsində parlament yaradan, əlifbanı dəyişən, milli dil quruculuğu nəzəriyyəsini formalaşdıran, türkün kimliyini nəinki özünə, hətta sivil ölkələrdə tanıdan, əvəzsiz xidmətlərinə görə xalqın qəlbində daim yaşayan dövlət xadimini xatırlayırıq. Terminoloji sistem dildaxili və dilxarici faktorlara əsaslanaraq öz inkişaf yolunu davam etdirdi. Müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin çapa hazırlanması tövsiyə olundu.

Mustafa Kamal Atatürkün Osmanlı imperiyasının qalıqlarından yeni bir türk dövləti yaratmağa göstərdiyi cəhd dünya miqyasında geniş vüsət aldı. Atatürk adı gələndə Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi - ilk dəfə dünya standartları çərçivəsində parlament yaradan, əlifbanı dəyişən, milli dil quruculuğu nəzəriyyəsini formalaşdıran, Türkün kimliyini nəinki özünə, hətta sivil ölkələrdə tanıdan, əvəzsiz xidmətlərinə görə xalqın qəlbində daim yaşayan dövlət xadimi xatırlanır. Terminoloji sistem dildaxili və dilxarici faktorlara əsaslanaraq öz inkişaf yolunu davam etdirdi. Müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin çapa hazırlanması tövsiyə olundu.

Atatürk millətin Avropa səviyyəsinə çıxma bilməsinin kor-koranə deyil, şüurlu şəkildə, başa düşərək qavramasının tərəfdarı idi. Ziya Göyaltı termin islahatlarını sistemli şəkildə keçirir, sənaye, texnika və müxtəlif sahələrə aid alınma terminləri (*renessans, demokrat, diplomat, aristokrat, mobilya, monoblok, proje, deviz, teleqraf, qrammafona* və s.) olduğu kimi saxlamağa üstünlük verir, termin islahatlarının sistemli şəkildə keçirilməsində onunla bərabər çalışırdı. Atatürk var qüvvəsiylə millətin oyanışını və Avropa səviyyəsinə şüurlu şəkildə çıxma bilməsi üçün var qüvvəsini səfərbər etmişdi.

Göründüyü kimi, Türkiyə Cümhuriyyətində dildə yeni yaranan anlayışların Atatürkün rəhbərliyi ilə Cümhuriyyət dövründə həyata keçirilən dil inqilabı Türkiyə türkcəsinin tarixində enişli-yoxuşlu yollarla irəliləyərək dəyişmələrin, çarpışmalar ilə dolu uzun tarixi bir gedişatın, müxtəlif dil hərəkətlərinin ölüm-qalım mübarizələrinin qaçılmaz bir nəticəsi idi. Dil inqilabının mahiyyətini, onu doğuran səbəbləri və gerçək hədəfini daha doğru, obyektiv yəndən öyrənə bilmək və müəyyənləşdirmək üçün Türkiyə türkcəsinin əski Anadolu türkcəsi deyilən mərhələlərdən bəri keçirdiyi həyata, onun tarixi mənzərəsinə diqqət yetirmək

lazımdır. Türkiyə türkcəsi dil inqilabına qədər “sadələşmə” və “türkcələşmə” hərəkatları kimi böyük və şərəfli mərhələlər keçirmişdi. Dili sadələşdirmə uğrunda mübarizənin isə çox uzun bir tarixi vardır. Dili sadələşdirmənin nə olduğunu və onu doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq: “Dil bir cəmiyyətin, xalqın (millətin) maddi və mənəvi varlığı üçün həyat əhəmiyyəti daşıyan bir ünsürdür (Timurtaş, 1996:3).

Bu dövrlərdə Azərbaycanda qismən də olsa terminologiya ilə bağlı iş gedirdi. Türkoloji Qurultayda bir sıra mübahisələr həll edilsə də, Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafını düzgün müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Göründüyü kimi, dildə yeni yaranan anlayışların qarşılınması və dildə olan alınmaların yerinə yeni sözlər yaradılaraq onların mənimsənilməsinə təmin etmək qayışıya məqsəd kimi qoyulmuş və bu yolda xeyli iş görülmüşdür. Şübhəsiz, bu dil siyasətinin aşkar göstəricisidir.

Bu nəzərə alınaraq 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yaradılmış və terminologiya ilə bağlı məsələlər həmin idarəyə tapşırılmışdı. 1929-cu ildə Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada terminologiyanın inkişafı və orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş aparılmağa başlanılmışdır. Bu məqsədlə də komitə respublikanın ali məktəblərində çalışan mütəxəssisləri də bu işə cəlb etdi. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət idi. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya məsələləri də o zaman Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdi. Komitədə daimi işçilərdən əlavə, xüsusi məsləhətçilər və termin toplayan işçi qrupları da yaradılmışdı. Terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilirdi. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsi hazırladığı on minə qədər sözdən ibarət terminləri müxtəlif elm sahələri üzrə bülletenlərdə nəşr etdirmişdi. Terminologiya Komitəsinin qarşısına vəzifələr qoyulmuşdur.

Terminlər yaratmaqla bərabər, elmi-ədəbi dili də təkmilləşdirmək, bununla əlaqədar isə bir çox problemləri həll etmək zəruri idi:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən dialektləri müəyyənləşdirmək; 2. Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən üç mənbəyə: a) bilavasitə Azərbaycan dilinin daxili imkanlarına; b) Avropa dillərinə; c) ərəb və fars dillərinə əsaslanmaq.

Lüğətlərin tərtibində elmi prinsiplər əsas götürülmüşdür. Belə ki, lüğətlərdə terminlərin bir neçə variantda işlənməsi, onların başqa dillərdən tərcüməsiz Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılması meylə üstünlük təşkil edirdi.

Terminologiya Komitəsində “Fəlsəfə terminləri” lüğəti nəşr olunduqdan sonra Azərbaycan KP-nin XIII qurultayında kəskin tənqid olundu və 1944-cü ildə Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin yanına köçürülərək fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq təssüflə qeyd edilməlidir ki, nəşr olunmuş lüğətlər günün tələbini ödəmirdi. Bu dövrdə terminologiyada aşağıdakı nöqsanlar nəzərdə qaldıqca cəlb edir: 1) Azərbaycan dilində alınma terminlərin işlədilməsində müəyyən elmi prinsip gözlənilməmişdir; 2) heç bir ehtiyac olmadığı halda ərəb və fars terminləri dilə qaytarılmışdır; 3) terminlər yaradılarkən onun birmənalı olmasına fikir verilməmişdir; 4) bir çox hallarda konkret termin əvəzinə onun izahı verilmişdir; 5) bəzən eyni məfhumu ifadə etmək üçün müxtəlif terminlər işlədilmişdir. Bunların həlli üçün 1948-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminologiya yaradılmasını qaydaya salmaq, bu sahədəki hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq, elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərdə aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı. Həmin ildə Terminologiya Komitəsinin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün Azərbaycan Mərkəzi Komitəsi ilə birlikdə EA-da konfrans keçirildi. Terminologiyanın nizama salınmasında Bakıda çağırılmış dil konfranslarının da müəyyən rolu olmuşdur. Professor M.Ş.Şirəliyevin məruzəsində terminologiyaya ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi zərərli bir prinsip kimi tənqid edilərək yazılırdı ki, Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan, ehtiyac hiss edilməyən əcnəbi sözləri dilimizdən təmizləmək lazımdır.

Termin yaradıcılığında bu prinsiplərin əsas götürülməsi rus və beynəlmiləl terminlərə elmi dildə geniş yer verilməsinə imkan yaratmışdır. Bu illərdə Terminologiya Komitəsinin tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat institutları və ali məktəbləri öz sahələrinə aid lüğətlər tərtib etməyə başladılar. Elmin müxtəlif sahələrinə aid rusca-azərbaycanca 200-ə qədər terminoloji lüğət nəşr nəticəsi kimi davam etdirildi. Bu özünü terminologiya sahəsində də göstərir (Veysəlli, Respublikada dil situasiyası və dil siyasəti // <http://veyselli.com/4.htm>).

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda dil quruculuğu Heydər Əliyev siyasətinin məntiqi nəticəsi kimi davam etdirildi, hansı ki bu özünü terminologiya sahəsində də göstərir.

2000-ci ildə AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi Terminologiya Komissiyası adlandırıldı. Bu illərdə terminologiyanın inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin bir çox sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyasının formalaşması, eləcə də texnikanın: yeni yaranan informatika, elektron təhsil, aviasiya, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlərin yaranması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə, sosial-iqtisadi və milli-mənəvi inkişafına, bu prosesdə maddi-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edən elmin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyanın yaranma mənbələrində baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Belə ki, Azərbaycan MEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti də məhz bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün yaradılmışdır. Dilimizin qorunması, saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsində Terminologiya Komissiyası mühüm missiya daşıyır. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni daxil olan terminlərin toplanması, yaranması və tətbiqinin sürətləndirilməsi, dildəki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi dövrün tələbidir.

Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə alınmışdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda, respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında rus dilinin rolunun (azərbaycan-ingilis-rus) nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlər tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Demək, Azərbaycan, ingilis, rus, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günümüzün əsas tələblərindən biridir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yanında Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə doxsana qədər terminoloji lüğət nəşr edilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini terminlərin kütləvi informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə düzgün tətbiqinə nəzarəti təşkil etməkdir. Komissiyada məktubla müraciət olunan bir sıra mübahisəli sayılan, müxtəlif variantlarda işlədilən terminlərin optimal variantı seçilib müzakirə yolu ilə dəqiqləşdirilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Təəssüflər olsun ki, elm və texnikanın bütün sahələri üzrə hələ də belə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac duyulur. Lakin son vaxtlar lüğətlərin bir qismi Terminologiya Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində müzakirə olunmadan, elmi prinsiplər nəzərə alınmadan nəşr olunur və təbii ki, onlar lüğətlərin tərtibinə verilən tələblərə cavab vermir. Odur ki, lüğətlərin tərtibi üçün nəzəri prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir. Dilin qorunmasında və zənginləşməsində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilin terminologiyasının inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Bu nəzərə alınaraq 2012-ci il mayın 29-da Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zamanda, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli sərəncamına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 26 noyabr 2012-ci il tarixli qərarla “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”ni təsdiq etmişdir. Terminologiya Komissiyası Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Bununla yanaşı, Terminologiya Komissiyası təkcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində də mühüm işlər aparır. Komissiyaya Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının katibliyindən daxil olmuş məlumatla əsasən əməkdaşlarımız türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması sahəsində Ekspertlər Komitəsinin İstanbul şəhərində 16 noyabr 2012-ci il tarixində keçirilən ilk iclasında iştirak etmişdir. Bu toplantıda türk dillərinin Ortak Terminoloji Kurulun üzvləri seçilmiş, türk dillərinin ortaq əlifbası qəbul edilmiş və terminologiyanın yaradılması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

5 sentyabr 2013-cü ildə Türki kenesi Terminologiya Komitəsinin təşkilatçılığı ilə Qazaxıstanda yaradılan Türki Akademiyasında Türk dillərinin Terminologiya məsələləri - termin yaradıcılığı prosesi ilə bağlı seminar keçirilmişdir. Seminarda türkdilli respublikalarda terminologiyanın müasir vəziyyəti, gələcək inkişafı müzakirə olunmuşdur. Türk dillərinin ortaq terminologiyasının yaradılması əsas problem kimi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Türk dilləri üçün ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsi dilin inkişafına təsir göstərir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar digər tələblərlə yanaşı, ölkə daxilində çap materialları, xüsusilə, dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lər, radiolar və digər kütləvi informasiya vasitələri müəyyən tələblərə cavab verməli idi. Ancaq Son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan onlayn resurs bazasının və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi – mühüm vəzifələrdən hesab edilir.

Nəticə

Bütün deyilənlər göstərir ki, qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış fərmanı da hazırda məhz bu nəcib işə xidmət edir.

Müstəqillik illəri və ondan sonrakı illərdə də terminoloji sahədə dil quruculuğu ilə əlaqədar olaraq xeyli iş görüldüyü, onlarla terminoloji lüğət hazırlandığını isə xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Atatürk ve Türk Dili. (1992). Belgeler. Yayına Hazırlayan Prof. Z.Korkmaz. Ankara: TTK Basımevi.
2. Çobanzadə, B. (2007): Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb.
3. Дещериев, Ю.Д. (1977). Социальная лингвистика. Москва: Наука.
4. Əhmədova, S. (2010). Heydər Əliyevin dil siysəti. Bakı: İncə.
5. Heydərov, R. (2013). Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, Elm və təhsil.
6. Məmmədova P. (2003). Atatürkün dil siyasəti. Bakı: Nurlan.
7. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, 1926: 26 февраля-5марта 1926 г. (2011). Стенографический отчет. Баку: "Нагыл Еви.
8. Rəcəbli, Ə. (2003). Nəzəri dilçilik, Bakı: Nurlan.
9. Sadıqova, S. (2016). Türk dillərində ortaq terminologiya və ortaq ünsiyyət problemi. I türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş "Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları (I hissə), 14-15 noyabr 2016-ci il. Bakı: Elm.
10. Sırrı, Levent Ağah. (1972). Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi,
11. Швейцер, А.Д. (1990). Социоллингвистика. // Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Сов. Энциклопедия.
12. Timurtaş, Faruk. (1996). Diller və Türkçemiz. İstanbul: ALFA.
13. Veysəlli, F. Respublikada dil situasiyası və dil siyasəti // <http://veyselli.com/4.htm> (<http://www.edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2013/09.04.>)
14. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. (2016). Bakı: Elm və təhsil.
15. Zərinəzadə, H. (1962). Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı.
16. Zülfikar, H. (2011). Terim sorunları və terim yapma yolları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rəyçi: prof. Ə.Rəcəbli

Göndərib: 02.11.2020

Qəbul edilib: 04.11.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/34-35

Giyosiddin Murotjonovich Usmonov
Sherzod Khursanalievich Shadmanov
Kokand State Pedagogical Institute
(Republic of Uzbekistan)

THE ROLE OF COMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING (CLT) AND SITUATIONAL LANGUAGE TEACHING (SLT) IN LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Summary

In this article the role of communicative and situational language teaching approaches is discussed. It is also discussed that different learning purposes compared with the traditional language teaching and learning, for example, Computer-aided language teaching and learning is both a big challenge and also a benefit to educators, as well as to communicative language teaching and situational language teaching.

Key words: Communicative Language Teaching, Situational Language Teaching, approach, linguistic competence, communicative proficiency, specific interaction, language-speaking environment and situations

Dilin tədrisində və öyrənilməsində kommunikativ və situativ dilin öyrədilməsinin rolu

Xülasə

Bu məqalədə kommunikativ və situasiyalı dil yanaşmalarının rolu araşdırılır. Bundan başqa dilin tədrisi və öyrənilməsi prosesinə kompüter texnologiyalarının cəlb olunmasının həm çətinlikləri, həm də üstünlükləri və bu cür müasir tədris metodlarının dil situasiyalarının yaranmasında rolu təhlil olunur.

Açar sözlər: dilin kommunikativ tədrisi, situativ dil tədrisi, yanaşma, linqvistik bacarıq, ünsiyyət bacarığı, spesifik qarşılıqlı əlaqə, dil mühiti və situasiya

Different learning purposes decide different learning methods and no one specific method are suitable for a specific learner (1).

When talking about communicative language teaching or situational language teaching, researchers and scholars sometimes (or usually) fail to decide and determine the purpose of a learner as why he or she learns a foreign language, and even neglect a language-learner's cultural-national background. Definitely, different learning purpose decides different learning methods and no one specific method are suitable for a specific learner. Moreover, people with various cultural-national background may call for different learning methods. Generally speaking, the purposes of people's learning a foreign language could be classified into two types: first, learning a foreign language is for daily use, which could be termed as a communicative-oriented purpose; second, learning a foreign language is for academic use (For example, for future study and research in the field of literature, linguistics, translation and interpretation, etc.), which could be termed as an academic-oriented purpose. Obviously, for people with a communicative-oriented purpose, most probably it is more efficient to adopt the communicative language teaching strategy, and they (including learners and teachers) may not pay much attention to the strict grammar rules as well as sentence structures. That is, no matter what grammar errors or pronunciation errors or sentence errors the speaker makes, only on condition that he makes himself understood, all that is ok (2). We can easily find enough evidence in children who learn a foreign language. When boys and girls learning a foreign language are put under the foreign language-speaking situations where people are all native speakers, they come to learn to speak and talk and could use the language much quickly with no much notice of the grammar rules and sentence structures. For people with an academic-oriented purpose, perhaps it is much more necessary to adopt both the communicative language teaching and situational language teaching strategy. Because, communicative language teaching emphasizes language learners' communicative competence, while situational language teaching stresses language learners' academic ability of using the language accurately, precisely, properly, gentlemanly and scholarly. In this sense, communicative language teaching and situational language teaching is definitely not contradictory to each other, actually they are applied in language teaching and learning side by side, sometimes consciously, sometimes unconsciously to learners and teachers. In another word, communicative language teaching and situational language teaching must co-exist to develop in the future so as to facilitate language learners (3).

Technologies and new inventions as well as new instruments are pushing human societies forward dramatically and quickly, and it is also the case in the field of language study and learning. In recent years, with the fast development of the Internet technologies, language teaching and learning is undergoing a brand-new reform, which differs dramatically from the traditional language teaching and learning styles:

textbooks, additional teaching materials and study strategies are so delicately designed and put into the web, by the means of computers, teachers (educators) can freely arrange, manipulate, direct and assess learning results of the learners, they even do not need go to classes so often than before. That is why nowadays in many universities and also in many colleges and academic lyceums in our country Uzbekistan much of foreign language teaching is undertaken by the means of computer-aided contents, especially for the listening and speaking lessons. Computer-aided language teaching and learning has made it unnecessary for teachers to go to the class personally. To some extent, whether communicative language teaching or situational language teaching, they could be practiced and evaluated by the means of computers. Language learners could easily and freely communicate with a computer to learn a foreign language, anytime and anywhere. Compared with the traditional language teaching and learning, Computer-aided language teaching and learning is both a big challenge and also a benefit to educators, as well as to communicative language teaching and situational language teaching. On the one hand, computer-aided language teaching and learning greatly alleviate educators' labor, greatly save educators' energy. Much of the learners' work and exercises, as well as educators' check-up could be finished through computers, face-to-face communications between educators and learners is much reduced. In this sense, computer-aided language teaching greatly freed educators. On the other hand, we face the problem of whether computer-aided language teaching could replace educators in part or in whole. Meanwhile, under computer-aided language teaching circumstances, could communicative language teaching and situational language teaching achieve a better result? Are the two methods more welcome to educators or learners than before? All these call for further study, and the answers may be vary for different study target (for example, children, adults, middle school students and college students, as well as learners' background should also be taken into consideration. To sum up, research about communicative language teaching and situational language teaching under computer-aided teaching and learning circumstance may be of much significance to language researchers, as well as language linguists. It could be estimated that in the near future more textbooks and syllabus will be designed and carried out in accordance with the computer-aided teaching and learning styles.

In conclusion we can say that language teaching and language learning is an endless process, just the same as the development of Communicative Language Teaching. Moreover, communicative language teaching brings rethinking to language learning and teaching, which has influenced other later linguistic approaches and teaching methodologies. On the other hand, it is impossible to find a perfect approach or methodology which can provide for all learners and be applicable in all situations. Only combined with the characteristics like teaching environment, educational background and cultural background of teachers and learners, as well as test systems will communicative language teaching play a more significant role in language teaching. whether communicative language teaching or situational language teaching, they are all approaches for language learning, and maybe it is more effective to combine both to achieve a more ideal language-learning result, and only taking all new factors such as computer-aided teaching and learning into consideration, could communicative language teaching keep vitality and extend influence continuously.

Referens

1. Hu, W.Z. (1982). A Tentative Study on communicative language teaching. *Journal of Foreign Languages* (5), 15-22. <http://dlib.cnki.net/kns50/detail.aspx?QueryID=3&CurRec=71> (accessed 25/10/2011).
2. Klapper, J. (2006). *Understanding and developing good practice language teaching in higher education*. London: CLT.
3. Knight, P. (2001). *English language teaching in its social context*. Abingdon: Routledge.
4. Richards, J.C. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. New York: Cambridge University Press.
5. Richards, J.C. and Rogers T.S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. New York: Cambridge University Press.

Göndərilib: 14.10.2020

Qəbul edilib: 15.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/36-40

Şəms Ənvər qızı Bünyatova
quliyeva.shems@gmail.com
Sumqayıt, Azərbaycan

PLATON EPİSTEMOLOGİYASINDA “ALETHEIA”- HƏQİQƏT KATEQORİYASININ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Platonun “Mağara” alleqoriyası və “Bölünmüş xətt” analogiyasına, həmçinin dialoqlarına müraciət olunaraq onun həqiqət anlayışını necə izah etdiyi əks olunmuşdur. Eyni zamanda həqiqət anlayışı episteme- doksa ikiliyi kontekstində təhlil olunmuş və buna uyğun olaraq filosofun formalaşdırdığı iyerarxik bilik ideyası araşdırılmışdır. Platonun fəlsəfəsinin ana xəttini təşkil edən idealar dünyası həqiqətin və biliyin var olduğu aləm kimi dəyərləndirilmiş, həqiqi ilə onun kölgəsi fərqləndirilmişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı Platonun irəli sürdüyü metafizik xarakterli həqiqətə qovuşmanın yollarından bəhs olunmuşdur. Həqiqətin tarixən ən qədim nəzəriyyəsi-korrespondent nəzəriyyənin ilk təmsilçisinin Platon olduğu məqalədə vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *Platon, aletheia, episteme, doksa, idea, bilik, bölünmüş xətt*

Analysis of The Category of Truth - “Aletheia” in Plato’s Epistemology

Summary

The article reflects the explanation of the concept of the truth by Plato, referring to his allegory "the Cave" and the analogy "the Divided Line" as well as to the dialogues. At the same time, the concept of the truth is being analyzed in the context of episteme and doxa and, accordingly, the hierarchical idea of knowledge, formed by the philosopher, is being investigated. The world of ideas, which forms the basis of Plato's philosophy, is assessed as a world where there is the truth and the unity, the true is separated from its shadow. In addition to the above, Plato's ways of achieving the metaphysical truth are being discussed. The article emphasizes that Plato was the first representative of the oldest theory in history, the theory of correspondence of the truth.

Key words: *Plato, aletheia, episteme, doxa, idea, knowledge, the divided line*

Giriş

Presokratik dövrdən bu günə qədər fəlsəfənin ən mübahisəli mövzularından biri həqiqət məsələsi olmuşdur. “Avropa fəlsəfəsi Platonun fəlsəfəsinə istinaddır” deyən A.N.Uaythedin fikrini əsas götürsək, həqiqətlə bağlı müasir baxışların da kökünün doğrudan da Platona söykəndiyini görə bilərik. Hamı üçün tək həqiqət var deyən Platonun məsələyə baxışını dərk etmək üçün onun fəlsəfi sisteminin bazisini təşkil edən idealar anlayışına müraciət etmək vacibdir.

Sofistlərə görə, biliyin mənbəyi hiss üzvləri vasitəsilə əldə edilən təcrübədən ibarətdir və hər şey daim axır, dəyişir, məhz buna görə də hər kəs üçün keçərli, universal həqiqət anlayışı yoxdur. Cəmiyyətdə dominant olan bu sofist baxışlara əsasən, mütləq və dəyişməz həqiqət olmayıb, bilik və həqiqət fərdin qavrama qabiliyyətinə, sosial, mədəni və individual meyillərə uyğun formalaşır. Bu baxımdan dəyərləndirildiyində həqiqət anlayışından üz çevirən sofist düşüncəsinin hökmranlığı və onların yetişdirdiyi ritoriklərin polisində əsas fiqur olmaları Platon üçün sosial, fəlsəfi, üstəlik də əxlaqi krizin səbəbi olmuşdur. Platona görə, Sokratın edamı bu krizi açıq-aşkar sübütə yetirən ən qüvvətli dəlil, bununla yanaşı həqiqətin varlığını elan edən və sofistlərlə mübarizə aparən düşüncənin edama məhkum edilməsi demək idi.

Sokrat əleyhinə qurulan məhkəmənin əsas iddialarından biri onun “gəncləri yoldan çıxarması” idi. Halbuki Platona görə, bu iddia yalnızca sofistlərə qarşı istifadə edilə bilər. Çünki həqiqi şeyləri təqlid edən hiyləgər sofist hələ həqiqət haqqında doğru biliklərlə tanış olmamış gəncləri aldadaaraq söylədiyi sözlərin həqiqət, özünün isə ən müdrik şəxs olduğuna inandırır. Platona görə, sənət bir növ bilikdir, heykəltaraş, həkim müəyyən biliyə sahib olduqları üçün onlara sənət demək mümkündür. Lakin öz sənətini ritorika adlandıran sofistin biliyindən söhbət gedə bilməz. Çünki ritorik “doğru və yalnız haqqında məlumat verən şəxs deyil, inandırma ustasıdır”. Ritorikin biliyə ehtiyacı yoxdur, o kütləni bilikli olduğuna inandırandır. Bu mənada ritorikanın mahiyyəti yaltaqlıqdır. Səbəbi isə ritorikin məqsədi yaxşını və ya həqiqəti axtarmaq deyil, onu dinləyənlərə xoşa gələni verməkdir. Platona görə, onlar mimetik vasitə kimi dildən istifadə edərək sophosu təqlid edirlər [6, s 109-112].

Platonun “Teatet” (“Theaitetos”) dialoqunun başlıca mövzusu ilk sofistlərdən hesab olunan Protoqorun “Həqiqət” adlı kitabında bəhs olunan həqiqət doktrinasının təkzib olunmasından ibarətdir. Sofist düşüncə

tərzinin onurğa sütununu təşkil edən “insan hər şeyin ölçüsüdür” ifadəsi Protoqorun bu əsərinin ana xəttini təşkil edir. Bu relyativist fikir öncəliklə doğruluq və yanlışlığın aradan qaldırılmasına səbəb olur ki, bu da hər kəsin fikrinin doğruluğuna və müdrikiyin yox olmasına gətirib çıxarır. Platon adı çəkilən dialoqunda məsələyə etirazını belə dilə gətirmişdir: “Bütün fikirlər özlüyündə doğru və gerçəkdirsə, başqalarına pul qarşılığında dərs verən Protoqor necə müdrik hesab oluna bilər?”. Çünki sofistlərə görə, doğru yoxdur, digərinə nisbətən daha doğru bilik anlayışı vardır və həqiqətin faydalılığı sofist üçün daha vacibdir.

Platona görə, həqiqət yalnızca epistemoloji problem deyildir, onun həqiqilik və yanlışlıqdan kənarında dayanan xüsusi mənası mövcuddur. Onun fikrincə əsas məsələ həqiqətin özünü bilməkdir. Bunun üçün isə ilk öncə varlığı anlamaq vacibdir, çünki bilik və varlıq bir-birilə iç-içədir. Həqiqət isə varlıqla bilik arasında yerləşən kateqoriyadır. Bir şeyin həqiqətinə çatmayan, onun haqqında bilik əldə edə bilməz; varlığı qavramayan, həqiqəti qavraya bilməz. Filsofa görə, yalnızca ruhuna qayğı göstərən insan həqiqətə çata bilər, çünki həqiqətə gedən yol öncəliklə varlıqdan keçir və varlığı qavramaq üçün ruh bədəni geridə qoymalıdır. Ruh bədən haqqında hər şeyi unudaraq yalnız qaldığı zaman düşünməyə başlayır. Onun bədənə vəhdəti və təması ən aşağı səviyyəyə çatdıqda ruh var olanı (varlığı) qavrayır. Ölümlü dünyada bədənin nəfsindən arınmış ruhun gözü obyektə idealar olan həqiqətə (aletheia) tamaşa edəcəkdir.

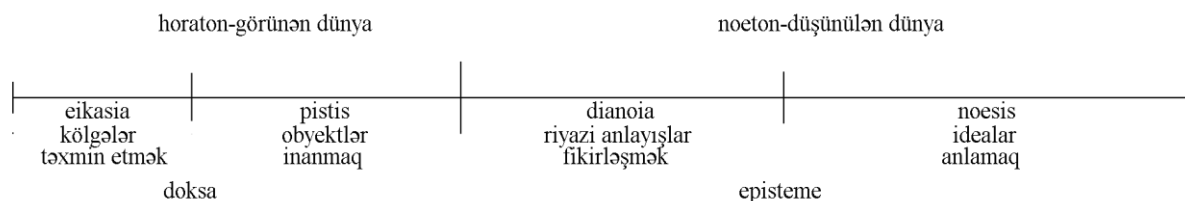
Həqiqət nədir sualına verilən ənənəvi cavablar əsasən biliyin obyektinə uyğunluğu və ya gerçəkliyə adekvat olan təklif və nəzəriyyələrdir kimi səslənir. Bu kontekstdə ilk sistemləşdirilmiş düşüncə Platona aiddir. Məhz bu fikir həqiqətin tarixən ən qədim konsepsiyası olan korrespondent konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi korrespondent konsepsiyaya əsasən həqiqət biliklə onun obyektinin bir-birinə uyğunluğu münasibətlərinə əsaslanır. Platona görə, həqiqət bilik ilə varlıq arasında qurulan əlaqə sayəsində aşkarlanı bilər. Bununla yanaşı biliyin həqiqilik dəyəri ilə biliyin mövzusu olan varlığın ontoloji özəlliyi arasında da təyinedici əlaqə mövcuddur. Məhz göstərilən iki cür əlaqə forması öz növbəsində epistemologiya ilə ontologiya arasında qarşılıqlı münasibətin vurğulanmasıdır. Platona görə həqiqi biliyin mənbəyi proses halındakı dəyişənlər dünyası deyil, dəyişməz, mütləq var olanların dünyası olmalıdır. Bu mənada biliyin həqiqiliyini müəyyən edən ontoloji xüsusiyyətlər onun dəyişkənliyi və ya dəyişməzliyidir. Varolanlar arasında dəyişməzlik xüsusiyyətini özündə daşıyan şeylər varsa, bu halda onun verdiyi bilik də həmin özəlliklərə sahib olmalıdır. Bu halda gerçək, həqiqi bilik dəyişməzlərin biliyidir, epistemadır. Göründüyü kimi Platonun yaşamasında biliyin ölçüsü təkcə doğruluq, həqiqilik deyil, eyni zamanda dəyişməzlikdir.

Platon ontologiyasına görə gerçəklik insandan asılı olmayaraq var olan “dəyişməzlər şəbəkəsi” kimi təsəvvür edilən idealar dünyasıdır. Platonun formalaşdırdığı bilik sisteminin əsasını idealara dair bilik, yəni episteme və görünən dünyaya dair bilik, yəni doksa anlayışlarının fərqləndirilməsi təşkil edir. Filsofa görə, hər şey daimi dəyişikliyə uğradığı halda, bilik də durmadan dəyişiləcəkdir və bilik olmaq statusunu itirəcəkdir. Bu halda dəqiq, həqiqi bilikdən söhbət gedə bilməz. Halbuki Platona görə, həqiqi biliyin mənbəyi idealardır və onların yoxluğu şəraitində həqiqətin mövcudluğu da qeyri- mümkündür. Çünki idealar əzəli, əbədi, hərəkət etməyən, artıb azalmayan şeylərdir [5, s 432-434].

“Hər şey dəyişərsə, heç nə olduğu kimi qalmazsa, zənnimcə bilik haqqında danışmaq mümkünsüz olacaqdır, Kratil. Əgər biliyin təbiəti dəyişikliyə məruz qalarsa, o forma etibarilə də dəyişəcəkdir. Bu proses durmadan davam edərsə, dəyişim hərəkətinin baş verdiyi anda bilik də qeyb olacaq və nəticədə nə bilən subyekt, nə də bilinən obyekt-şey qalmayacaqdır” [7, s 259].

Ümumiyyətlə, Platonun biliyə və nəticədə həqiqətə dair baxışlarını anlamaq üçün onun “Dövlət” dialoqunda ortaya qoyduğu “bölünmüş parça və ya xətt” (“the divided line”) analogiyasını təhlil etmək vacibdir. Platon bu analogiyada ontoloji baxımdan necə bir dünya təsəvvür etdiyini, bu dünyada epistemenin yerini və aletheia, yəni həqiqətin necə aşkarlanacağını izah etmişdir. O burada həm varlığın ayrı-ayrı təbəqələrini, həm də onlara paralel olaraq episteme-doksa qarşılıqlı vasitəsilə bilik anlayışının açıqlanmasını vermişdir. Eyni zamanda Platonun sxematik təsvirində aletheia-nın ontoloji-epistemoloji baxımdan fazaları əks olunmuşdur.

İlk öncə bir parçanı fikrən iki hissəyə, alınmış parçaları da yenidən bərabər olmayan iki hissəyə bölmək gərəkdir. Bölünmüş parçalardan ikisi bizə dəyişən, yaranan və yox olan, gözlə görünən, duyğulara tabe olan qaranlıq dünyayla (“horaton”, “visible realm”) bağlı biliyi-doksa, digər ikisi isə əksinə dəyişməyən, əbədi varlıqların dünyasına dair (“noeton”, “intellectual realm”) biliyi- epistemeni verir. Bu bölünmə qeyri-bərabər aparılmışdır, aşağı mərtəbədə yerləşən hər kəsik üstdəkindən daha qısadır. Parçaların uzunluğu onların həqiqətə nə dərəcədə yaxınlaşdığının göstəricisidir. Bu xətt boyu hər mərhələdə fərqli formalarda təzahür edən aletheia, yuxarı çıxdıqca saflaşır və sonda noesis vasitəsilə gizləndiyi zülmətdən aşkara çıxır. “Buna bir etirazın varmı? Görünən dünya saxta və gerçək olmaqla iki yerə bölünür. Bir şeyin əksi, kopyası gerçəyindən nə dərəcədə seçilirsə, doksa və episteme də bir-birindən o fərqlidir. Elə deyilmi?” [2, s 10-11].

Platonun bu təsnifatı bir tərəfdən onun varlıqlar arasında qurmaq istədiyi ontoloji iyerarxiyanı əks etdirdiyi kimi, digər tərəfdən də bu iyerarxiyaya uyğun olaraq biliyin müxtəlif növləri və dərəcələri arasında olan fərqliliyi ifadə edir. Bu iyerarxiq quruluşda aşağıdan yuxarıya varlığın dörd səviyyəsi obrazlar, obyektlər, riyazi obyektlər və idealar, həmçinin onları başa düşmək üçün istifadə olunan idrak vasitələri təxmin etmə və ya xəyal etmə, inanmaq, fikirləşmək və anlama dayanır.

Platonun bilik iyerarxiyasında eikasia yəni ehtimal və ya təxmin etmə ən aşağı pillədə dayanan bilik növüdür. Eikasia bir varlığın əks olunan kölgəsinə əsaslanaraq onun əsl, gerçək obrazını təxmin etmək mənasını ifadə edir. Platonun mağara bənzətməsində dustaqların gördüyü kölgələr və buna adekvat olaraq özləri üçün formalaşdırdıqları gerçəkliyi buna misal gətirmək olar. İkinci pillədə yerləşən və mənbəyini duyğuların təşkil etdiyi bilik növü pistis və ya inandırma. Platona görə, pistis eikasiya nəzərən daha güvənilir bilik hesab olunsa da, ona həqiqi bilik statusu verilə bilməz. Platon buna maneə olan iki səbəb göstərir. İlk növbədə hiss orqanlarının yaratdığı illuziyalar onların etibarsız mənbə olmasına əsas verir. Həmçinin bu biliyin obyektlər hesab olunan sensor obyektlər daimi dəyişikliyə uğradığı üçün həqiqi bilik ola bilməzlər. Filosofun eikasia və pistis kimi göstərdiyi iki bilik növü birlikdə Eley məktəbi tərəfindən də fərziyyə kimi qəbul olunan doksanı təşkil edir. Platona görə, doksa- bu dünyaya köçməzdən öncə Lethe çayından keçən ruhların idealar haqqında bildiklərini unutması, eyni zamanda unutulduqlarını da yaddan çıxarması mənasını verir. Doksa ideaları nəzərə almadan, dünyəvi vərdislərə əsaslanan, yalnızca gözlə görünənlərlə əldə olunan bilik olduğu üçün natamamdır [1, s 293-295].

“Günəşin işıqlandırdığı şeylərə baxdığımız zaman gözlərimiz onları necə aydın şəkildə görürsə, ruh da baxışlarını həqiqətin və varlığın işıqlandırdığı şeylərə yönəltdiyi an o şeyi anlayacaq və tanıyacaqdır. Ancaq ruh qaranlığa bürünmüş doğan və ölən şeylər dünyasını seyr etdikdə görmə qabiliyyəti korlaşacaq, yalnızca inanclara (doksa) sahib olacaq, sanki ağılı itirmiş kimi bir ehtimaldan digərinə boylanacaqdır” [9, s 56].

Platonun intellektual səltənət adlandırdığı dəyişməzlərin dünyasına- “noeton”a dair bilik-episteme də öz növbəsində iki növ biliyi əhatə edir. Onlardan birincisi dianoia-rəqəmlər, formalar, müstəvilər, həndəsi fiqurlar kimi riyazi obyektlərdən bəhs edən diskursiv bilik, riyazi bilikdir. Platona görə, riyazi olanı qavramaq həqiqəti xatırlama (anamnesis) yolunda vacib kriteriyalardan sayılan paideia-öyrənmə fəaliyyətini mənimsəmək deməkdir. Akademiyanın girişində yazılan “ageometretos medeis eisito!” - “riyaziyyatı qavramayanlar girə bilməz!” İfadəsi də elə buna işarədir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Platona görə, riyazi biliyi mütləqləşdirmək olmaz, o ideaya çatmaq üçün sadəcə bir pillədir. Ən yüksək səviyyədə dayanan, hissi dünyayla heç bir əlaqəsi olmayan və zamandan, məkandan asılı olmayan idealara əsaslanan saf, absolyut, ilahi bilik isə Platona görə nousdur (noesis) [9, s 59-60]. Doğru fikirlərə əsaslanaraq ideanın metafizik, universal biliyinə- noesisə çatmaq üçün vasitə məhz dialektik metoddur.

“Bölünmüş xətt” alleqoriyası ilə Platon müəyyən mənada üstdəki iki parçanı mağaranın çölündəki dünyaya- ağılla dərk oluna biləcək idealar dünyasına, aşağıdakı iki parçanı isə mağaranın içindəki dünyaya-duyğularla anlaşılan fenomenlər dünyasına bənzədir. Platon Dövlət dialoqunda həqiqətin doğuşunun təkcələrə inanaraq və ya onları dərk edərək deyil, epistemeyə qovuşmaqla mümkünliyündən bəhs edir: “Doğrudan da elmi sevən kəs ruhən gerçək varlığa qovuşmaq arzusundadır, o, tək-tək şeylərin yaratdığı çoxluqda dayanıb qalmaz. Əksinə heç bürümədən yoluna davam edər; hər şeyin mahiyyətini qavrayanadək coşğunluğunu itirməz. Sonra da sevgilisinə qovuşmuş kimi əsl gerçəkliklə birləşincə ağıl və həqiqəti dünyaya gətirərək doğum sancılarında qurtulmuş olur” [8, s 490].

Platonun fikrincə, idealara xas olan biliyə çatmaq üçün material hissiyyat əvəzinə, təcrübədən asılı olmayan a priori xatırlama (anamnesis) metodundan istifadə olunmalıdır. Hiss üzvləri vasitəsilə xarici aləmdən əldə olunan biliklər bizə bu dünyadakı kopyaları göstərərək, ruhumuzun dərinliklərində gizlənmiş gerçək biliyi (ideaları) xatırladır. Maddi dünyanın biliyinə şübhəsiz inanan kəslər heç vaxt mütləq həqiqətə

çata bilməz. Məhz həqiqəti axtarmaq çabası- fəlsəfə yuxarıdan ötürülən işıqla aydınlananların fərqləndirici xüsusiyyətidir.

Platona görə, həqiqət imkansızlıq, çıxılmazlıq, aporiyadır, elə məhz bu səbəbə görə insanın- ruhun mütləq şəkildə onu öhdəliyinə götürərək həll etməli, aşmalı olduğu mərkəzi problemə çevrilmişdir. Platon həqiqətə çatmaq, gizlini aşkara çıxarmaq, (aletheia) yolunda bədən (soma) – ruh (psuche) ikiliyinin mübarizəsi, kölgə-ışıq anarxiyasından xüsusilə bəhs edir. İnsan bədəninin maddiliyi, heyvani təbiəti onu gözü ilə görə bilmədikləri, əllə toxuna bilmədikləri qarşısında qorxaq, aciz qılır. Bunun səbəbi bədənə təmasda olduğu hər şeyə sahib olmaq, idarə etmək istəyidir. Bu baxımdan Platona görə, bədən doksanın sərhədlərindən kənara çıxma bilmir, nəticədə biliyə, həqiqətə sahib olmaq imkanından məhrum olur. Filosofun fikrincə, insanın doğulması ruhun bədənə ilk görüşü, onun bədənə sərhədlərinə həbs olunduğu və ruhun bildiklərini unuttuğu haldır. Bədən ruhun məhkum olduğu yerdir, çünki ruh sonsuzluqdan tamamilə qopmuşdur. Olanları olduğu kimi, yəni həqiqəti görməyə çalışmayan bədənə ruhu üçün həttə son mərhələ-ölüm belə aletheia-dan uzaq sonsuz yuxuya dalma fazası olacaqdır. Üzünü mağaranın girişinə çevirməyən ruh doksa ələmində ölümlü bədənə qanunlarından kənara çıxma bilməyərək özü də ölümlü ruh (“immortal soul”) olaraq qalacaqdır.

Ruh hər zaman bədənə birlikdə olmuşdur, onun qayğısına qalmış, sevmişdir. Cismanilikdən, yəni toxunulan, görülən, içilən, yeyiləndən, cinsi həzzlərdən qeyri bir şeyin gerçək olmayacağına inanacaq qədər bədənə arzu və istəkləri ilə yoldan çıxarılmış, gözlər üçün qaranlıq və görünməz olan, lakin fəlsəfə ilə qavrana biləcəklərdən qorxmağa, nifrət etməyə və qaçmağa vərmişdir. Bu keyfiyyətlərə malik ruh sənə bədənə saf halda tərki edə bilirmi? [3, s 73-78].

Platon xüsusilə, Dövlət, Fedon, Simpozium dialoqlarında təhsil-paideia məsələsinə diqqəti yönəldərək, onun ruhun hərəkətini məhdudlaşdıran bütün maneələrdən imtina olunması və həqiqəti xatırlamağa kömək edən ən güclü vasitə olduğunu bildirmişdir. Bu mənada təhsil sonsuz, ömür boyu davam edən fəaliyyət kimi dəyərləndirilir. “Hər ruhun daxilində öyrənmə gücü var. Gözün qaranlıqdan aydınlığa çevrilməsi üçün bütün bədən necə geri dönməlidir, bu bacarığın da aktivləşməsi üçün bədən bütünlükdə ruhla birgə varlığın ən işıqlı tərəfinə yönəlməlidir. Təhsil ruhun bu gücünü həyata keçirmək üçün ən asan sənətdir” [3, s 85-87].

Platon “Sofist” dialoqunda ifadələrin doğruluğu-yalnlığı (burada gizlilik kimi deyil, uyğunluq mənasında) probleminə də toxunmuşdur. Necə ki, bəzi şeylər bir-birilə uyğunlaşır, bəziləri isə yox, Platona görə bu qayda linqvistik işarələr üçün də keçərlidir. İşarələrin bir hissəsi bir-birinə uyğun gəlmir, bunların əksinə birlikdə ahəng təşkil edən işarələr ifadələri formalaşdırır. Yaranan ifadə mütləq şəkildə hansısa “şey” haqqında olmalıdır, əks halda o absurddur. Bu baxımdan doğru cümlə gerçək olan, həqiqi olan şeylərin varlığını ifadə edir. Yalnız cümlə isə həqiqi olandan, yəni var olandan kənar bir şeyi ifadə edir. Başqa sözlə yalnız fikir var olmayanı var olan kimi qələmə verir. Platonun həqiqət anlayışı ontoloji mənada aşkara çıxmaq-aletheia ilə yanaşı, ifadələrin bir keyfiyyətidir və onun meyarı sözün düşüncə ilə üst-üstə düşdüyü qarşılıqlı əlaqədir. Həqiqi bilik, doğru bilikdir və onun əsas xüsusiyyəti obyektinə adekvat olmasıdır. Öncə də qeyd olunduğu kimi həqiqi biliyin obyektinə ağıl gözü ilə görülə bilən özündə gerçəkliklər, yəni idealardır. Platon “Teatet” dialoqunda da yuxarıda ifadələr haqqında deyilənlərin izahatını bir daha vermişdir. Bunun üçün Platon iki cür misal gətirir: “Teatet oturub” və “Hal-hazırda söhbətləşdiyim Teatet uçar”. “Birinci ifadə doğrudur, çünki sənə - Teatetə hazırkı vəziyyətini olduğu kimi dilə gətirir. Bunun əksinə ikinci ifadə olmayanı olan kimi göstərdiyi üçün yanlışdır” [4, s 37-38].

Bütün bu deyilənlər həqiqətin uyğunluq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edərək sonrakı dövrdə Aristotelin fəlsəfi fikirlərində daha açıq və geniş ifadəsini tapmışdır. Platon yanlış fikrin və ya sözün ya olanları (ta onta) olmayan kimi, ya da olmayanları (ta me onta) olan şey kimi ifadə etdiyini bildirərək uyğunluq əlaqəsinin iki qütbünü (loqos- ta onta) vurğulamış olur.

Nəticə

Sonda onu qeyd edə bilərəm ki, Platon üçün həqiqət təkcə epistemoloji deyil, eyni zamanda ontoloji mahiyyət kəsb edən kateqoriyadır. Bu baxımdan həqiqətin izah olunmasında Platonun epistemologiyası və ontoloji baxışları bir-birilə vəhdət təşkil etmişdir. Aletheia-nı, yəni həqiqəti gerçəkdən var olan ideaların unudulması və nəticədə onun gizlin qalması kimi görən Platon, həqiqətin riyaziyyat və fəlsəfənin təlim olunması ilə xatırlana biləcəyini (anamnesis) bildirir. Platonun gizlənmək, üstü örtülmək, unudulmaq kimi başa düşdüyü həqiqətə dair baxışları XX əsr fəlsəfəsində xüsusilə, Haydeggerin fəlsəfəsində öz izahını yenidən tapmışdır. Bundan əlavə onun həqiqəti düşüncənin obyektə adekvatlığı kimi ifadə etdiyi fikri də Aristotel və Akvinalı Tomas tərəfindən çox daha geniş formada təhlil olunaraq korrespondent nəzəriyyənin əsas devizinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullah D. Platonda idea-tikel ilişkisi: Episteme vs doksa. Bülent Ecevit Üniversitesi “İlahiyat Fakültesi Dergisi”, N 2, Zonguldak, 2015. S 285-300.
2. Cocking J.M. Imagination. A study in the history of ideas. “Routledge”, London, 1991. 183p.
3. Çaçı E. Platonda aletheia ve etik bir yaratma fealiyeti olarak imkanı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi, 2014. 120 s.
4. Harun T. Platondan Habermasa Felsefede Doğruluk ya da Hakikat. “BilgeSu”, Ankara, 2016. 224 s.
5. Копцева Н.П. Истина в философии Платона. “Философия и культура”, 4, Москва. 2013. 429-436 с.
6. Özgün B. Heidegger ve Badiouda hakikat. “Hacettepe Üniversitesi”, Ankara, 2015. 146 s.
7. Platon. Diyaloglar, Kratylos, Dil üstüne çev. Teoman Aktürel. “Remzi Kitabevi”, İstanbul, 2009.
8. Platon. Devlet. “Işık Yayınları”, İstanbul, 2016. 530 s.
9. Соколов В.В. Антисенсуализм Платона и его концепция идей как констант знания и бытия. Разновидности знания и диалектика как верховная из наук. “Философия и общество”, N 5, Москва. 1999. 52-90 с.

Rəyçi: prof.Ə.Məmmədov

Göndərib: 05.11.2020

Qəbul edilib: 08.11.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/41-46

Muhammad Abdullaev
O'zbekiston Davlat jahon tillari Universiteti

ORIFLAR XOLIS SUHBAT TUTARLAR...

Қысқаша мазмұны

Maqolada Ubaydiyning yoshlik yillari ko'proq Buxoroda o'tganligi, u otasining yolg'iz farzandi ekani tarixiy manbalar asosida aytilgan. Ubaydiy o'z davrining etuk olimlaridan ta'lim-tarbiya oladi. Arab va fors tillarini mukammal o'zlashtirib, Amir Abdulloh YAmانيy, Xoja Muhammad Sadr singari o'z davrining etuk allomalaridan ilm oladi. Ayniqsa, Qur'oni karimga kuchli muhabbati va qiziqishi yosh paytidan ko'zga tashlanib, o'zi ta'kidlaganidek, uni yod oladi.

Kalit so'zlar: *Ubaydiy, mumtoz adabiyot, hikmatlar, g'azal*

About the conversation of the sages Summary

The article says that Ubaidi spent most of his youth in Bukhara and that he was the only child of his father, according to historical sources. Ubaydi was educated by the leading scientists of his time. Fluent in Arabic and Persian, he studied with prominent scholars of his time such as Amir Abdullah Yemeni and Khoja Muhammad Sadr. His strong love and interest in the Qur'an, in particular, was evident from a young age and, as he put it, he remembered it.

Key words: *Ubaidi, classical literature, proverbs, gazelles*

Alisher Navoiyning izdoshlaridan, o'zbek mumtoz adabiyoti yuksalishiga munosib hissa qo'shgan ijodkorlardan biri Ubaydiydir. Tarixshunos olimlar uning to'liq nomini Ubaydulloxon ibn Mahmud Sulton ibn Budog' Sulton ibn Abulxayrxon deb qayd etishadi. Abulxayrxonning Budog' Sulton ismli o'g'li bo'lib, bu o'g'lidan Muhammad SHayboniyxon va Mahmudxon dunyoga kelgan. Mahmudxon Dashti qipchoqda bobosi Abulxayrxon qo'lida tarbiyalanadi. Keyinchalik u Muhammad SHayboniyxon bilan birga toju taxt uchun kechgan janglarda faol qatnashadi.

Ubaydiyning yoshlik yillari ko'proq Buxoroda o'tadi. U otasining yolg'iz farzandi ekani tarixiy manbalarda aytilgan. Ubaydiy o'z davrining etuk olimlaridan ta'lim-tarbiya oladi. Arab va fors tillarini mukammal o'zlashtirib, Amir Abdulloh YAmانيy, Xoja Muhammad Sadr singari o'z davrining etuk allomalaridan ilm oladi. Ayniqsa, Qur'oni karimga kuchli muhabbati va qiziqishi yosh paytidan ko'zga tashlanib, o'zi ta'kidlaganidek, uni yod oladi.

Meni Haq qorii Qur'on qilibtur,
Jamolig'a mani hayron qilibtur.
Ilmlar berib o'tluq o'lordin,
Tasavvuf mulkida Sulton qilibtur.

"Kalomulloh"ni nasx xatida o'z qo'lida ko'chirib, Makka va Madinaga yuboradi va bu ulug' Kitobga turkiy tilda tafsir ham bitadi. Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" kitobida bu to'g'rida bunday deyilgan: "Fazilatlarining eng yaxshi ko'rsatkichlaridan biri – u (**Ubaydiy – M.A.**) Qur'on mutolaasi va qiroatini engillashtirish uchun turkiy tilda yozgan Qur'on tafsirikim, dalillari suyaniladigan asosda bitilgan...".

Ubaydiy fiqh ilmiga bag'ishlab ta'lif qilgan risolani "foydalar koni", deb ta'riflashgan. Uning qiroat, tafsir yoki dinning boshqa masalalariga bag'ishlangan risolalari ham bo'lib, hozirgacha topilgani yo'q. Keltirilgan ma'lumotlar Ubaydiyning diniy ilmlar bilan jiddiy shug'ullanib, uni badiiy ijod bilan bog'lashga harakat qilganini ko'rsatadi.

Ubaydullo 18 yoshida Buxoro taxtiga o'tiradi. Uning taxtga o'tirishiga ko'pchilik ilm-fan va adabiyot namoyandalari katta umid bilan qarashdiki, buni Mir Muhammad Munshiyning shu voqea munosabati bilan yozgan ta'rixidan ham bilib olish qiyin emas:

Abul'ozzi Ubaydullo Bahodirxoni dinparvar,
Bihamdillohki,, shud joyash farozi masnadi xoni.
Mu'ini dini Payg'ambar shudu gardid ta'rixash,
"Mu'iniddin Ubaydullo ibn Mahmud SHayboni.

Ubaydiy tasavvufni chuqur bilish, shaxsiy hayotida tasavvufiy qarashlarga rag'bat bildirish bilan kifoyalanib qolmasdan, diniy-tasavvufiy adabiyot xazinasiga o'z hissasini qo'sha olgan shoir sifatida tanildi. U fors-tojik va arab adabiyotidan xabardor bo'lib, arabiy, forsiy va turkigo'y shoirlarni yig'ib, adabiy majlis va suhbatlar o'tkazgan, bu yig'inlarda diniy-tasavvufiy she'riyat ustida ham bahslar uyushtirgan. Mashhur turk olimi M.F.Kuprulizoda Ubaydiyini Qur'on qiroati, tafsir, hadis va fiqh kabi islomiy ilmlarni mukammal egallagan, arab va fors tillarini she'r yozish qadar yaxshi bilgan, badiiy san'atlarga kuchli qiziqish ko'rsatgan, hatto naqqosh, xattot va musiqashunos, ma'rifatli bir shoh va iste'dodli shoir sifatida ta'riflaydi. Adabiy majlislarda ishtirok etgan Zayniddin Vosifiy yozadi: "Ul hazratning (**Ubaydiy – M.A.**) odati shu erdiki, har kuni bir she'rni o'rtaga tashlab, unga tatabbu' va javob yozishga shoirlarni undardilar. Derdilarki, tab'ni bekorga o'tkazmanglar, uni mashg'ul qilmoq lozim. Sustlik tab'ning bo'shshigiga sabab bo'ladi va zehni o'tmaslashtiradi".

SHuni ham aytish kerakki, Ubaydiy she'r yozish bilan ancha erta shug'ullangan. Uning dastlabki she'rlarida Xoja Ahmad YAssaviydan ta'sirlanish ko'zga tashlanadi. SHuning uchun uning ilk davr she'rlarigagina asoslanib: "Ubaydiy she'rlari ham o'zining tematikasi va g'oyaviy mazmuni bilan SHayboniy she'rlaridan hech farq qilmaydi", degan fikrlar haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Ubaydiy adabiy va ilmiy saviyasi yuksak shoir sifatida "Ubaydiy" va "Qul Ubaydiy" taxalluslari bilan ijod qilgan.

Ubaydulloxon umrini ko'proq siyosiy va harbiy kurashlarda o'tkazganiga qaramay, ilm va adabiyot, ayniqsa, nazm rivojiga salmoqli hissa qo'sha oldi. U 1540 milodiy (945–46 hijriy) yilda badanida paydo bo'lgan kasallikdan vafot etadi va vasiyatiga ko'ra, Xoja Bahouddin Naqshband maqbarasi yaqinida, u zotning oyoq uchi tarafiga dafn etiladi.

Ubaydiy SHarq she'riyatining deyarli barcha janrlarida qalam tebratgan ijodkor. Uning bizgacha etib kelgan eng katta kulliyoti 1583 yili Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko'chirilgan. Bu qo'lyozma O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8931 raqami bilan saqlanadi. SHoirning yana bir devoni masoil us-salot, hikmat, ruboiy, tarje'band va noma kabi janrlardan iborat.

O'zbek mumtoz adabiyotidagi eng qadimiy janrlardan biri bo'lib ilmiy adabiyotlarda diniy-axloqiy mazmundagi she'rlar milodiy X asrlardan e'tiboran hikmat deb yuritilgani qayd etilgan. "Hikmat – donishmandlik, irfon, ma'rifat, hikmatli so'z, sirli va maxfiy kalima, bilimdonlik va donishmandlikni aks ettiradi". SHuningdek, bu kalima lug'atlarda Qur'on, hadis, to'g'ri so'z, nubuvvat; ma'rifati haqoyiqi mavjudot; ilohiy axloq sohibi bo'lmoq; botildan yiroqlashib, Allohga mutlaq itoat; qanoat va yaratishdagi ilohiy g'oya; ilmi laduniy, deb ham sharhlangan. Mufassirlar otasi Ibn Abbos hikmatni quyidagicha ta'riflaydilar: "Hikmat ilmi shariat bilan ilmi tariqatning majmuasi". Qur'oni karimda: "**U o'zi istagan kishilarga hikmat berur**" (Baqara surasi, 269-oyat), "**Aniqki, biz Luqmonga hikmat ato etdik...**" (Luqmon surasi, 12-oyat) deb aytilgan. Hikmat Qur'on sirlarini bilish, nasihat va o'git, ilohiy bilimga ega bo'lish ma'nolarini anglatadi. Mustaqil she'riy janr sifatida hikmat, avvalo, Qur'oni karim va Payg'ambar (alayhissalom) hadisleri zaminida yuzaga kelgan.

Turkiy adabiyotda birinchi bo'lib hikmat yaratgan Ahmad YAssaviyning "Devoni hikmat" asari o'zbek adabiyotida, xususan, YAssaviy maktabi shoirlari ijodida hikmatnavislik an'anasining muvaffaqiyat bilan davom topishini ta'minladi. Ahmad YAssaviydan keyin o'nlab shoirlar hikmat shaklida qalam tebratgan bo'lsalar-da, ular orasida e'tiborli ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritganlari unchalik ko'p emas.

Hikmatnavislikda Ahmad YAssaviy an'alarini davom ettirgan mutasavvif ijodkorlar, xususan, Sulaymon Boqirg'oniy (Hakim ota) o'z hikmatlarida til, vazn, qofiya va ifodada xalq she'riyatiga hamohanglik hamda yaqinlikka qat'iy amal qilgan edi. Balki shuning uchun ul zotning asarlari yanada keng roq tarqalib, turli qadimiy manbalarda alohida qayd etilgandir. Buni Fitratning «Qo'limizda bo'lg'on "Tazkirat ul-avliyo"ning hech biri Ahmad YAssaviyning "Hikmat"laridan xabar bermagan holda, hammalari Hakim Sulaymon otaning ko'p "Hikmat"lari borligini bir og'izdan aytib turadilar», degan fikrlaridan ham anglash mumkin. Turk olimi M.F.Ko'prulizoda va A.Fitrat Sulaymon Boqirg'oniydan tashqari hikmat janrida unumli ijod qilgan bir qancha shoirlarning (Hubbiy, SHams, Iqoniy, Qul SHaraf, Faqiriy va boshqalar) nomlarini ko'rsatib o'tishgan. SHular orasida Qul Ubaydiy ham bor. Abdurauf Fitrat "Qul Ubaydiy", "Ubaydiy", "Ubaydullo" taxalluslari bilan hikmatlar yozg'on bu odam bizning fikrimizcha, mashhur o'zbek xoni Ubaydulloxondan boshqa kishi emas", deydi.

Darhaqiqat, Abdurauf Fitrat taxminda yanglishmagani va keyinchalik Ubaydulloxonning Buxorodan topilgan devoni va Turkiyada "Nuri Usmoniya" kutubxonasida saqlanadigan qo'lyozmadan uning fikrlari to'g'riligi to'la tasdig'ini topdi. Chunki Ahmad YAssaviyga izdosh shoirlarning tajribalari inobatga olinmaganda, XV asrgacha adabiyotimiz tarixida bevosita Ahmad YAssaviy an'alarining davomchisi o'laroq qalam tebratgan ijodkorlar ko'zga tashlanmaydi. SHayboniylarning Movarounnahrda kirib kelishi va

badiiy ijod bilan shug'ullanishlari tufayli Ahmad YAssaviy shaxsiyatiga va ijodiyotiga qiziqish qayta jonlanibgina qolmasdan, uning hikmatnavislik an'alarini davom ettirish ham boshlangan edi. Bu harakat boshida Muhammad SHayboniyxonning o'zi turardi. Uning devonidagi hikmatlar, ayniqsa, Ahmad YAssaviy shaxsiyati madh etilgan she'rlar ushbu da'voni tasdiqlaydi. SHayboniyning hikmatlari son jihatidan unchalik ko'p emas, ammo ular Ahmad YAssaviy va uning hikmatnavislik yo'liga e'tiborni jalb etish nuqtai nazaridan xarakterlidir. Ubaydiy hikmat yozishga jiddiroq kirishib, yanada yaxshi ijodiy yutuqlarga erishdi. U bir she'rida Ahmad YAssaviy haqida bunday deydi:

Barcha mashoyix sarvari Sulton Xoja Ahmad YAssaviy,
Sonsiz muridlar rahbari Sulton Xoja Ahmad YAssaviy.
Xizr otaning hamrohi, ogohlarning ogohi,
Doim, «Ilohi, Ilohi» Sulton Xoja Ahmad YAssaviy.

Ushbu parchadagi «barcha mashoyix sarvari», «ogohlarning ogohi», «barcha valiyalar a'zami», «ushshoq xayli Vomiqi», «diydor ganji oshiqi» kabi tavsiflar ham Ubaydiyning Xoja Ahmad YAssaviyga hurmat-ehtiromi naqadar yuksak bo'lganini ko'rsatib turibdi. Ubaydiy Sulaymon Boqirg'oniy ijodiga ham hurmat bilan qaraydi. U Sulaymon Boqirg'oniy haqida bunday deydi:

Voqif qulg'a Haq rahmatin enor derlar,
Bir jam' aro hozir o'lub, xush o'lturung.
Hakim ato himmatining payravligin
Qul Ubaydiy haddin bilmay qildi ko'rung.

Hikmatlardagi har bir arabiy ibora yoki kalima shoirning Qur'on oyatlariga suyanganiga ishorat bo'lib, ularning mazmun-mohiyatini tushunmasdan, Ubaydiy nazarda tutgan ma'no-mohiyatlarga etish qiyindir. Ubaydiyning hikmatlaridan birida bunday so'zlar bitilgan:

Qur'on otlig' kalomni kim o'qusa,
Dev birla shayton andin qochar derlar.
Ixlos ila fayz eshigin har kim qoqsa,
Mifattahul-abvob anga ochar derlar.

Ubaydiy hikmat bitib, diniy, tasavvufiy, ma'rifiy va axloqiy ma'nolardan o'quvchiga saboq berar ekan, birinchi navbatda Qur'onga suyanib ish tutganini ko'ramiz. U «Ilmning chavgoni barcha ma'rifat maydonida» deb biladi va «hikmat ahli kabi» xuddi shu maydonda javlon uradi. Bu esa tabiiy ravishda Qur'on va hadis ilhomi hamda talablari bilan yashashga undaydi. Bu to'g'rida shoir o'z xulosasini shunday bayon etgan edi:

Sanga Qur'onu hadis va fiqhdur mahkam sanad,
O'zlugudin banda har ishni qachon aylay olur.

Ubaydiy hikmat janrida qalam tebratganda birinchi galda Ahmad YAssaviy tajribalariga suyangan va ularni muayyan darajada rivojlantirishni o'ylagan. SHuning uchun Ubaydiy hikmatlari orasida bevosita YAssaviy ta'sirida yozilgan yoki ma'no va ohang jihatidan ularga o'xshash she'rlar ham tez-tez uchraydi. Bunday she'rlar g'oyaviy-badiiy ahamiyatidan tashqari, o'ziga xos tarixiy qimmatga ham egadir. Ahmad YAssaviyning mashhur hikmatlaridan birida bunday deyiladi:

Beshak biling, bu dunyo barcha xalqdin o'taro.
Inonmag'il molingga, bir kun qo'ldan ketaro.
Ota-ona qarindosh qayon ketti, fikr qil,
To'rt ayog'lig' cho'bin ot bir kun senga etaro.
Dunyo uchun g'am ema, Haqdin o'zgani dema,
Kishi molini ema, sirot uzra tutaro.

Dunyo, umr va molu davlatning o'tkinchiligi haqida bitilgan ushbu hikmat har tomonlama ibratlidir. SHu bois u o'z hayoti va umrining mazmuni xususida fikr yuritgan har bir kishi qalbiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu fikrni Ubaydiy to'g'risida ham aytish mumkin:

Ko'ch eldek, ey rafiq, olam bari ko'charo,
Ko'zni yumub ochquncha aziz umring kecharo.
O'lum solur motamg'a, odam o'g'lin har g'amg'a.
Aqli bo'lg'on odamg'a ushbu ibrat etaro.
Davlatingg'a tayonma, ganju molg'a inonma,
Ham barchag'a ishonma, bari sandin ketaro.

Mazkur hikmat o'n ikki baytdan iborat. Undagi «Ko'ch eldek, ey rafiq, olam bari ko'charo, ko'zni yumub ochquncha aziz umring kecharo», «Davlatingg'a tayonma, ganju molg'a inonma» singari misralar YAssaviyning shu mavzudagi hikmatining deyarli tak roriga o'xshaydi. Ammo aynan shu yaqinlik va monandlik sababli biz YAssaviyning yuqoridagi hikmati boshqa bir qator hikmatlarga o'xshab, izdoshlari tomonidan to'qilmaganiga ishonch hosil qilamiz. YAssaviyning hikmati tom ma'nosi bilan katta ibrat asosiga qurilgan. Lekin undagi fikr-mulohazalar Ubaydiydek hukmdor bir kishi tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va "Davlatingg'a tayonma, ganju molg'a inonma" deya, keyin o'lim haqida bahs yuritib:

Xohi jahon sarvari, xohi bo'lsun safdari,
Barchani go'r ajdari bir-bir etib yutaro, –

deyishi ibrat ma'nosini yana ham kuchaytiradi. Chunki o'lim oldida shohu gado teng. Haq huzuridagi javobgarlik esa gadoga nisbatan shohning zimmasiga ko'p mas'uliyat yuklaydi.

Ubaydiy o'limni haddan oshmaslikning bir chegarasi va chorasi sifatida qarar ekan, "Ey do'stlar, Xudoda o'lumni unutmangiz" satri bilan boshlanadigan she'rining xotimasida yozadi:

Har kimki, haddin o'tsa Ubaydiy jafu chekar,
O'z haddingizni barcha bilib haddin o'tmangiz.

Ma'lumki, YAssaviy hikmatlari barmoq vaznida bitilgan. «Devoni hikmat»da aruzda yozilgan she'riy namunalar ham uchraydi. Biroq ayrim tadqiqotchilar bunday hikmatlar YAssaviyga mansub ekaniga shubha bilan qaraydilar. Bizning nazarimizda, bu masalaga ham kengroq qarash lozim. Bunday deyishimizning boisi shuki, Ubaydiy devonida YAssaviyning aynan aruzda yaratilgan hikmatlariga o'xshatmalar ham uchraydi. "Devoni Hikmat"da o'qiymiz:

Bedor bo'lg'ul, ey mo'min, sahar vaqti ichinda,
Qutqar o'zingni o'tdin sahar vaqti ichinda.
Saharlarda ul gullar, sano aytur bulbullar,
Kim ayturkim biri bor sahar vaqti ichinda.

Bu hikmatda «sahar vaqti» diniy-tasavvufiy ma'noda talqin etilib, o'ziga xos poetik timsol darajasiga etkazilgan. Haqiqatda ham Haq oshiqdari «Saharning lazzatini» yaxshi bilishgan. Ular uchun sahar vaqti «xush soat» va jannatga teng bir rohat pallasi hisoblangan. Ular bu paytda «ko'kdan malaklar» kelishiga, Alloh diydor ko'rsatishi va Unga toat- ibodat to'la ijobat bo'lishiga ishonganlar. SHuning uchun mutasavvif shoirlarimiz YAssaviy hikmatiga hamohang ravishda "sahar vaqti"ga bag'ishlab she'rlar yozganlar. SHunday she'rlardan biri Ubaydiy qalamiga mansub:

Oh ursa Arsh o'rtanur oshiq sahar vaqtinda,
Na'ra urub, zikr aytur oshiq sahar vaqtinda.
Rahmat saharda nozil bo'lub, bo'lur ham vosil,
Bir lahza bo'lma g'ofil, oshiq sahar vaqtinda.

YAssaviy hikmatini nazardan soqit qilib, Ubaydiyning ushbu she'riga baho berish yoki uni to'liq tahlil etish mumkin emas, albatta. Bunda tatabbu' yo'lidan borib, tatabbu' talablariga rioya qilgan holda, shoir «sahar vaqti»ning fayzi, sirlari, oshiq qismatidagi o'rni xususida mustaqil qarashlarini ham bayon eta olgan. YAssaviy hikmatlariga o'xshab Ubaydiy hikmatlarining asosiy mavzui ham ilohiy ishq sirlari bayoni va ishq ahliga pandu nasihatdir. Uningcha: Mahabbatning sharobidin ichgon kishi Sakkiz uchmoh sharobini ko'zgo olmas. Ubaydiy hikmatlarining lirik qahramoni shoirning boshqa janrlardagi lirik qahramonidan ancha farqlanadi. Chunki u chin ma'nosi bilan Husni mutlaqning oshiqi shaydosidir:

Qul Ubaydiy Allohining shaydosidur,
Ham boshida doim aning savdosidur,
Tolib ul-matlub aning liqosidur,
Jovidonga liqo kerak, biling, do'stlar.

SHuning uchun u «tajalliy maqomi»ga yuksalish orzusi bilan yashagan:

Tajalliy maqominda yurgum kelur,
Haq jamolin ul maqomda ko'rgum kelur.
Haqiqatning jononidin topsam xabar,
Ishq otini ul sorig'a surgum kelur.

Ubaydiy hikmatlarida, "Devoni hikmat"da bo'lganidek, shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat bosqichlariga tegishli masalalar izchil tarzda ta'rif va talqin etilmagan bo'lsa-da, sayri sulukning axloqiy, ma'rifiy, ruhoniyl jihatdan ibratli haqiqatlari atroflicha badiiy bo'yoqlar bilan ochib berilgan.

Ey rafiqim, suluk ahli sohibi asror
Sir olamin kezmaguncha bo'lmas ermish...

– deydi shoir va «sir olamin» kezgan «sohibi asror» zotlar sifatida oshiq, orif, faqir, darvesh va muqarrablarni namuna qilib ko'rsatadi:

Ilohimdan qurbat istab, qurb ahlidek
Muqarrabin maqomig'a etgum kelur.

YOki:

Oriflardek mosivalloh tarkin etmay,
Tajarrudning maqomig'a dag'i etmay,
Fanofilloh vujud ila o'z'luk ketmay,
YOrotqong'a loyiq qulluq qilsa bo'lmas...

YAna:

Ishq aro oshiq hamisha volai hayron kerak,
So'zi so'zon, bag'ri biryon, ko'zlari giryon kerak.

Ma'lumki, so'fiylik yo'liga kirgan oshiq, orif, faqir, darvesh kabilar haqida mulohaza yuritish va ularga xos xususiyat yoki fazilatlarini ta'rif va tavsif etish tasavvuf she'riyatining, jumladan, hikmat janridagi she'rlarning o'ziga xos jihatlaridan biridir. SHuning uchun Ubaydiy hikmatlarida mazkur masala ancha keng o'rin egallaydi. Lekin shoir ular orasidan ikki toifa kishilar to'g'risida alohida hurmat-ehтиrom bilan so'zlaydi. Bulardan biri – orif va ikkinchisi – darvesh. Darvesh va darveshlik xususida gapirmagan so'fiy yoki mutasavvif ijodkorni uchratish qiyin. Gap shundaki, ularning ko'pchiligida umumiy o'xshashlik va ma'lum bir takrorlarga ham yo'l qo'yilgan. Ubaydiy esa imkoni boricha ana shunday umumiylik va takroriylikdan chekinishga intilgan. SHu bois uning darvesh ta'rifidagi she'rlari yangiligi bilan darhol nazarga tushadi.

Umuman olganda, tasavvuf adabiyotida ramz va majozning o'rni hamda xizmati haqida ko'p gapirilgan. Ular foydalangan ramziy timsollar mazmuni dun yoviy yo'nalishda ijod etgan qalam ahlining she'rlaridagi ma'nolardan butunlay farqlanadi. Qushlar va hayvonlar timsoli qo'llanilib yaratilgan she'rlar Ubaydiy devonida ham mavjud:

Xurus aytur: "Yod eting Allohni, ey g'ofillar,
YOTmoq nedur, yod etmay tun-kun ziyon ichinda."
Tovus aytur: "Har nakim qilsang fano mulkida,
Mukofotin toparsan ikki jahon ichinda".
Hudhud aytur: "Har kim rahm etmas, ey rafiqim,

Rahm etmaslar anga, bilgil davron ichinda".
Hudhud bila Sulaymon so'zin bilmak istasang,
Hikoyatin Hudhudning o'qi Qur'on ichinda.

«Xurus», «Tovus», «Hudhud», «Qarlug'och», «To'ti» obrazlari Ahmad YAssaviy va Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlarida ham uchraydi, lekin Ubaydiy she'rida bu qushlar obrazi nisbatan boshqacha maqsad ifodasi uchun xizmat ettirilgan. SHu bois unda hatto «to'ti» obrazi ijobiy xarakterga ega bo'lib, u «Voy angakim, maqsudi va matlubi dunyo bo'lg'ay hamisha baytul-ahzon ichinda» deya dunyoparastlikni qoralaydi. Qul Ubaydiyning «Qushlarning so'zlarini shavq ila» bayon aylashidan ko'zda tutgan bosh maqsadi esa, ilohiy idrok bilan Haq va haqiqatni tushungan qushlarni insonga ibrat va namuna qilib ko'rsatish edi. SHuning uchun «Xurus» g'ofillikni qoralaydi. Tovus fanodan so'zlaydi. Hudhud rahm va shafqatdan saboq beradi. Qarlug'och yaxshilik va ezgulikni madh etadi. Bu ham o'ziga xos bir hikmat bo'lib, Ubaydiy:

Hikmat gulistonida istasang ma'ni gullarin,
Ne gullar yo'q ma'nidin bu guliston ichinda! –

degan so'zlarini amalda isbotlagan. Zero, Ubaydiyning hikmatnavislikdan maqsadi «hikmat gulistoni»dan «ma'ni gullari»ni terishdir. U hikmatlarning hikmatini tanlash va xalqqa etkazishda Luqmoni Hakimni ibrat qilib ko'rsatadi.

Dedi hikmat ahlig'a Luqmon Hakim, ey do'stlar:
To'rt ming hikmat manga berdi, karam aylab Xudo.

Saylab oldim to'rt ming hikmat orasidin dag'i,
To'rt yuz hikmatni tanlab, xush ko'rib, ey mujtabo.

Luqmoni Hakim shu to'rt hikmatdan yana ikkitasini unutilib, yolg'iz ikkisini ajratib qoladi. Bulardan birisi – Xudo, ikkinchisi – o'lim. U shu ikki narsani unutmagan. Unutganlaridan biri – birovga qilgan yaxshilik, ikkinchisi esa – boshqalardan etgan ranju sitam. Ubaydiy unutilish va sira unutilmaslik zarur bo'lgan ana shu to'rt hikmatda o'zini Luqmoni Hakimga maslakdosh sezadi va boshqalarni ham shunga undaydi. Ubaydiy yashash va donolik hikmatini g'aflatga qul bo'lmaslik va g'ofillikda kun kechirmaslik deb bilgan. Uningcha:

Hikmat yuzidindin yuruvki, g'aflatdan emastur,
G'ofil yurmaklik xalq ichra hikmatdan emastur.

Xullas, Ubaydiy zamondoshi Zahiriddin Muhammad Bobur kabi ilm-ma'rifatga katta e'tibor qaratgan shoh va rang-barang janrlarda qalam tebratgan shoir edi. Ayniqsa, u hikmat janrida qalam tebratgan shoir sifatida adabiyotimiz tarixidan o'ziga xos o'rin egallagan ijodkor. Uning 1786 baytdan iborat 235 donadan ziyod (2 baytdan 30 baytgacha) hikmatlari faqat son jihatidan emas, ma'no va mohiyat e'tibori bilan ham mumtoz adabiyotimiz xazinasiga qo'shilgan salmoqli hissadir. Ubaydiy hikmatlarida arabiy va forsiy so'zlar, Qur'oni karim oyatlari yoki hadisi shariflardan olingan ibora va iqtiboslar tez-tez uchrasa-da, ularning tili va ifodasida unchalik murakkablik ko'zga tashlanmaydi. Bu hikmatlar xalq ongi va ko'nglini ilm-ma'rifat nurlari bilan yoritishga yaqindan yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Abdullaev M.H. Ubaydiy haè ti va adabiy faoliyati. Filol. fan. nomz. ... dis. – Toshkent: TAI, 2000.
2. Qul Ubaydiy, Ubaydiy, Ubaydulla taxalluslari bilan ijod qilgan bu shoirga mansub qo'le zma asar A.Beruniy nomidagi Toshkent sharqshunoslik qo'le zmalar institutida 8931-raqam ostida saqlanmoqda. Uning kullie ti 700 betdan zie d bo'lib, uch mustaqil devondan tashkil topgan..
3. Jo'raboev O. Azim Xoja Eshon va uning devoni qo'le zma nusxalari borasida // Adabie t ko'zgu. №11. 2009. – B.18-22; Qo'qon adabiy muhiti: kecha va bugun / Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Qo'qon, 2010. – B.76-86.
4. Haqqulov I. Tasavvuf saboqlari. Buxoro, 2000. – B.18.
5. Hasanov N.D. Sulton Ahmad Xaziniyning «Javohirul abror min amvojil bihor» asari va uning yassaviyshunoslikdagi ilmiy- tarixiy qimmat. Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent: TAI, 1999. – B.5.

Göndərilib: 10.10.2020

Qəbul edilib: 12.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59.47-60

Baqer Mirza Hasanvand

hasanvand06@yahoo.c

Allameh Tabatabai University (Tehran, İran)

Kiyan Gholam Javadi Tarziloo

psy.k.j2016@gmail.com

Baku State University

Mahbube Mostafa Khiri

Mahboubeh.kheiri@gmail.com

Tehran, İran

مقایسه اثربخشی درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک بر
اضطراب کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش فعالی

A Comparison between Barkley Behavioral Therapy, Minuchin Structural Family Therapy and Neuro-feedback on Anxiety among children suffering from Attention Deficit – Hyperactivity Disorder

Summary

Background & objective: Due to the consequences of attention deficit - hyperactivity disorder, various therapy approach have been formed. This research aimed to investigate a comparative study between Barkley behavioral therapy, Minuchin structural family therapy and neuro-feedback on anxiety among children suffering from attention deficit – hyperactivity disorder.

Methods: This study was a quasi - experimental pretest-posttest with a control group. The study population consisted of all primary school student in Karaj in 2018. By using cluster sampling method, 400 students selected and screening conducted for hyperactivity and anxiety. The sample consisted of 40 (10 for each group) students and their mothers were selected by as an available and randomly recruits to each of groups. Instruments for gathering data were semi-structured diagnostic interview (K-SADS), short diagnostic scale for hyperactivity and attention deficit disorder (Caners, 1999) and multidimensional child anxiety scale (March et al., 1997). Then, the participants in the experimental groups (Three groups) participated in Barkley behavioral therapy (9 sessions of 90 min), Minuchin structural family therapy (8 sessions of 90 min) and neuro-feedback (25 sessions of 30 min), while the control group did not receive any intervention. Then, the data were analyzed using SPSS.v21 software and statistical tests such as MANCOVA and ANCOVA. Data analysis was performed with SPSS.v16 and significant levels of all tests set on 0.05.

Results: The results indicate that Barkley behavioral therapy, Minuchin structural family therapy and neuro-feedback have significant impact on anxiety among children suffering from attention deficit – hyperactivity disorder, generally ($P < 0.01$). Furthermore, post-hoc test revealed that the efficacy of therapies on anxiety of experiment groups is different ($P < 0.01$). Three months follow-up results represent resistance of therapies ($P > 0.01$).

Conclusion: So, using of these therapies for reduction of anxiety among children suffering from attention deficit – hyperactivity disorder.

Key words: *Barkley behavioral therapy, Minuchin structural family therapy, neuro-feedback, anxiety, attention deficit – hyperactivity disorder*

Xülasə

Ümumi məlumat və hədəf: Diqqət çatışmazlığı - hiperaktivlik pozuntunun nəticələrinə görə müxtəlif terapiya yanaşması meydana gəldi. Bu tədqiqat Barkley davranış terapiyası, Minuchin struktur ailə terapiyası və diqqət çatışmazlığı - hiperaktivite pozuntusundan əziyyət çəkən uşaqlar arasında narahatlığa dair neyro-əks əlaqə arasındakı müqayisəli bir araşdırmanı araşdırmağı hədəflədi.

Metodlar: Bu iş bir nəzarət qrupu ilə yarı eksperimental bir ön sınaq-sonrakı test idi. Tədqiqat populyasiyası 2018-ci ildə Kərəcədəki bütün ibtidai sinif şagirdlərindən ibarət idi. Klaster seçmə metodundan istifadə edərək 400 tələbə seçildi və hiperaktivlik və narahatlıq üçün müayinə aparıldı. Nümunə 40 (hər qrup üçün 10) tələbədən ibarət idi və anaları qrupların hər birinə mövcud və təsadüfi bir iş qəbul olaraq seçildi. Məlumat toplamaq üçün alətlər yarı strukturlaşdırılmış diaqnostik görüşmə (K-SADS), hiperaktivlik və diqqət çatışmazlığı pozuntusu üçün qısa diaqnostik miqyas (Caners, 1999) və çox ölçülü uşaq narahatlığı tərzisi (Mart və digərləri, 1997) idi. Daha sonra, təcrübə qruplarındakı iştirakçılar (Üç qrup) Barkley davranış terapiyasında (9 dəqiqəlik 9 seans), Minuchin struktur ailə terapiyasında (8 seans 90 dəq) və neuro-

feedback (geri bildirim), (30 dəqiqədə 25 seans) iştirak etdilər. nəzarət qrupu heç bir müdaxilə almadı. Sonra məlumatlar SPSS.v21 proqramı və MANCOVA və ANCOVA kimi statistik testlərdən istifadə edərək təhlil edildi. Məlumat analizi SPSS.v16 və 0.05-də təyin olunmuş bütün testlərin əhəmiyyətli səviyyələri ilə aparılmışdır.

Nəticələr göstərir ki, Barkley davranış terapiyası, Minuchin struktur ailə terapiyası və neyro-geribildirim ümumiyyətlə diqqət çatışmazlığı - hiperaktivite pozuntusundan əziyyət çəkən uşaqlar arasında narahatlığa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir ($P < 0.01$). Bundan əlavə, post-hoc testi təcrübələrin qrupların narahatlığı üzərində müalicələrin effektivliyinin fərqli olduğunu göstərdi ($P < 0.01$). Üç ay davam edən nəticələr terapiyanın müqavimətini göstərir ($P > 0.01$).

Nəticə: Beləliklə, diqqət çatışmazlığı - hiperaktivite pozuntusundan əziyyət çəkən uşaqlar arasında narahatlığın azaldılması üçün bu müalicələrin istifadə edildi.

Açar sözlər: Barkley davranış terapiyası, Minuchin struktur ailə terapiyası, neyro-əks əlaqə, narahatlıq, diqqət çatışmazlığı - hiperaktivlik pozuntusu

چکیده

زمینه و هدف: با توجه به پیامدهای ناشی از اختلال نقص توجه - بیش فعالی، رویکردهای درمانی مختلف برای بهبود این اختلال شکل گرفتهاند. این پژوهش با هدف مقایسه تأثیر درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و آموزش نوروفیدبک در اضطراب کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش فعالی (ADHD) انجام شد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر یک مطالعه نیمه آزمایشی بود که با استفاده از طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه اجرا شد. جامعه آماری شامل کلیه دانش آموزان ابتدایی شهر کرج در سال 1398 بود که ابتدا با استفاده از نمونه‌گیری خوشه‌ای تصادفی، 400 نفر از این دانش آموزان انتخاب شدند و غربالگری بیش فعالی و اضطراب در بین این دانش آموزان انجام گرفت. در پژوهش حاضر، 40 دانش آموز به همراه مادرانشان (10 نفر در هر گروه) انتخاب و به صورت تصادفی در دو گروه آزمایش و گواه جایگزین شدند. ابزار گردآوری اطلاعات شامل مصاحبه تشخیصی نیمه ساختار یافته (K-SADS)، مقیاس تشخیصی کوتاه اختلال نقص توجه/بیش‌فعالی (کانرز، 1999) و مقیاس چندبعدی اضطراب کودکان (مارچ و همکاران، 1997) بوده است. اعضای گروه‌های آزمایش (سه گروه) در جلسات درمان رفتاری بارکلی (9 جلسه 90 دقیقه‌ای)، خانواده درمانی ساختاری مینوچین (8 جلسه 90 دقیقه‌ای) و آموزش نوروفیدبک (25 جلسه 30 دقیقه‌ای) شرکت کردند در صورتی که اعضای گروه گواه هیچ آموزشی دریافت نکردند. تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS.v16 و در سطح معناداری 5 صدم انجام شد.

یافته‌ها: برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون تحلیل کوواریانس یک و چند متغیره و آزمون تی وابسته استفاده شد. نتایج نشان داد درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک به طور کلی بر اضطراب کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش فعالی اثربخش است ($P < 0/01$). علاوه بر این، نتایج آزمون تعقیبی نشان داد میزان اثربخشی درمانها بر اضطراب اعضای گروه آزمایش متفاوت است ($P < 0/01$). تحلیل نتایج پیگیری سه ماهه نشان دهنده پایدار بودن اثرات درمانی بود ($P > 0/01$). **نتیجه‌گیری:** از این رو، استفاده از این روشهای درمانی برای کاهش اضطراب کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش فعالی قابل کاربرد است.

کلیدواژه‌ها: درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین، نوروفیدبک، اضطراب، اختلال نقص توجه - بیش فعالی.

مقدمه

اختلال بیش فعالی نقص توجه اختلالی عصبی-تحوالی است که با الگوی از مشکلات توجه و یا بیش فعالی تکانشی مشخص می‌شود. بر طبق معیارهای پنجمین ویراست راهنمای تشخیصی و آماری اختلالات روانی (1)، این اختلال باید قبل از سن 12 سالگی شروع شود و باید در دو یا چند محیط متفاوت اتفاق بیافتند و موجبات نقایص معنی دار بالینی در کارکردهای شغلی، تحصیلی و اجتماعی شود. به جهت مشکلات متعدد کوتاه مدت و بلند مدت این اختلال نیاز به درمان کودکان دارای ADHD در سنین مدرسه امری حیاتی است. پیامدهای کوتاه مدت نشانگان ADHD و نقصان های مرتبط با مدرسه شامل نمرات ضعیف کلاسی و آزمون های پیشرفت تحصیلی است (2). این پیامدهای کوتاه مدت شامل مشکلات در تعامل اجتماعی شامل روابط متعارض با خانواده و تعداد دوستان کم و همچنین رد شدن مکرر یا نادیده گرفتن شدن توسط گروه همسالان است (3). مطالعات آینده نگر پیگیرانه نشان می‌دهد که کودکان دارای ADHD خطرات قابل ملاحظه ای برای مشکلات آموزشی و بین فردی در بزرگسالی را تجربه می‌کنند و با احتمال بالایی بزهکاری، و ترک تحصیل را تجربه کنند (4) و دختران دارای این مشکل به ویژه ممکن است رفتارهای خود آسیب زنی و خودکشی را نشان دهند (5).

تحقیقات نشان داده اند که تحریک کننده های دارویی در کاهش نشانگان مرتبط با ADHD در 70 تا 80 درصد از کودکان موثر بوده است. چندین مساله عمده در مورد راهبردهای رفتاری و دارویی برای اختلال بیش فعالی/ نقص توجه وجود دارد. درمان دارویی، به ویژه محرک ها، اغلب آثار جانبی غیرقابل تحملی دارند (6) و پیامدهای منفی کوتاه مدتی نظیر سردرد، بی اشتها، بی خوابی و حالت تهوع و بلند مدتی نظیر کاهش سرعت رشد را برای کودکان در بردارند (7). از طرف دیگر، پیگیری مداخلات رفتاری/ روانشناختی سختی ها و چالش های متعددی برای خانواده ها و کودکان دارای ADHD به همراه دارد. نشانگان ADHD عمدتاً با پایان یافتن درمان های رفتاری و یا دارویی دوباره عود می‌کند (8). بنابراین نیاز به راهبردهای مدیریتی جدیدی وجود دارد؛ به ویژه فردی که به دنبال ارتقای کارکرد موفق در دوره نوجوانی است و خواهان تغییر شرایط مرتبط با اختلال است.

روشهای مختلف درمان برای کاهش نشانگان ADHD معرفی شده است. این روشها به طور کلی تحت دو طبقه بندی دارویی و روانی اجتماعی طبقه بندی میشوند (9، 10). یکی از روشهای درمان در حوزه روانی اجتماعی آموزش والدین است که در حال حاضر به عنوان مولفه ضروری مداخلات دارویی است (11). همبستگی معنی داری بین کارکردهای نامناسب خانواده و مشکلات مرتبط با ADHD وجود دارد (12). تحقیقات گذشته نشان میدهند که کودکان دارای ADHD رفتارهای ایذایی زیادی را نشان میدهند و در مقایسه با کودکان عادی نافرمانی های زیادی را نشان می‌دهند (13). بر عکس، والدین آنها اغلب رفتارهای منفعلانه زیادی را نشان داده (14) و با احتمال زیادی

نظم فیزیکی زیادتاری نسبت به والدین بچه های نرمال نشان می دهند (15). این والدین همچنین تمایلات زیادی برای کنترل، رها کردن کودکان و برخورد سرد با آنها نشان می دهند (16). در نتیجه ارتباط بین رفتارهای نامطلوب کودکان و راهبردهای نامتناسب والدین به طور چرخه ای تداوم پیدا می کند (17). نتایج تحقیقات گویای این است که برنامه های آموزش والدین موجب کاهش نشانگان اساسی ADHD می شود و آنها همچنین منجر به کاهش مسائل رفتاری کودکان می شود و موجبات دل بستگی بیشتر و بهبودی مهارت های اجتماعی کودکان و رفتارهای کلاسی متناسب را فراهم می آورد (18). علاوه بر این، در نتیجه آموزش والدین، خطر شکست تحصیلی در کودکان و انتقادگری توسط والدین کاهش پیدا می کند، و همچنین عزت نفس و خلق کودکان بهبود میابد (19).

رفتار درمانگری مداخله ای است که از نظر تجربی برای کودکان دارای ADHD حمایت کافی به همراه داشته است، اما این درمان سختی های فراوانی از نظر همراه کردن کودکان به همراه دارد (20). بنابراین، درگیری والدین در اجرای رفتار درمانگری پیشنهاد شده و احتمالاً موجب ارتقا و تعمیم مداخلات بالینی از کلینیک یا مدرسه به بافت خانه شود (21). علاوه بر این، شرکت والدین در مداخلات برای بهبود پیامدهای درمان در کودکان دارای ADHD بسیار حیاتی است (22).

یکی از درمان های مبتنی بر تعامل والدین با کودک دارای ADHD مداخله رفتاری بارکلی است. آموزش رفتاری والدین (BPT) مداخله ای است که به والدین کمک می کند تا الگوهای استرس زای تعاملات والد-کودک را متوقف کنند. آموزش رفتاری والدین تاکید بر پیشایندهایی دارد که والدین را در تقویت مثبت برای رفتار اجتماعی کودک فراهم می کنند و رفتار منفی کودک را با فنون منظم غیر فیزیکی نظیر حذف پاداش نادیده می گیرند. مزایای درمان رفتاری والدین ایجاد برآزش بهتر بین تعاملات والد-کودک در بافت اجتماعی نظیر مدرسه، پارک، و فعالیت های بعد از مدرسه است (23). مداخله رفتاری والدین دارای کودک ADHD در سالهای اخیر توسط محققان مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. برای مثال، نتایج به دست آمده در مطالعه بارکلی (24) نشان داد آموزش به والدین کودکان مبتلا به اختلال نارسایی توجه - بیش فعالی مفید و موفقیت آمیز بوده و در بهبود کودکان مؤثر است.

یکی دیگر از درمان های مبتنی بر خانواده در درمان اختلال ADHD خانواده درمانی ساختاری است. ایده ای اصلی خانواده درمانی ساختاری این است که نشانه ای مرضی فرد هنگامی که در بافت الگو های تعاملی خانواده ارزیابی شود، بهتر قابل درک و شناخت است (25). تاکید بر خانواده به عنوان یک کل و تعاملات بین زیر منظومه های خانواده، مهمترین ملاک عملکرد سالم و کارکردی زیر منظومه ها، برخورداری از مرزهای روشن مبتنی بر نقشها، قواعد و قدرت است (26) که خانواده درمانی ساختاری در آن راستا عمل می کند. تحقیقات متعدد در زمینه ای اثربخشی خانواده درمانی بخصوص خانواده درمانی ساختاری بر کاهش اختلالات روانی- رفتاری نشان از اثربخشی آن بوده است (27، 28). علی رغم شهرت جهانی خانواده درمانی ساختاری تحقیقات بسیار معدودی در زمینه اثربخشی این درمان در کاهش مشکلات مربوط به کودکان ADHD صورت گرفته است. بطوری که تنها تحقیق انجام شده در این حیطه توسط بارکلی، گورمونت، آناستوپولوس و فلتچر (29) انجام شده است که محققان به بررسی اثربخشی خانواده درمانی ساختاری مینوچین در کاهش نشانگان بیش فعالی/ نقص توجه نوجوان دارای ADHD پرداختند و نتایج دال بر اثربخشی این مداخله در کوتاه مدت و پیگیری بود. با این حال اثربخشی این درمان نیاز به تحقیقات دیگری دارد که در این تحقیق علاوه بر بررسی اثربخشی این مداخله به مقایسه این درمان با مداخلات دیگر نظیر درمان رفتاری مبتنی بر خانواده و دارو درمانی و نورفیدبک پرداخته میشود.

یکی از درمانهای نوید بخش برای مداخله بهینه در جهت کاهش اضطراب کودکان مبتلا اختلال نقص توج و بیش فعالی نوروفیدبک است. تحقیقات نشان می دهند که نوروفیدبک به طور بالقوه در کاهش نشانگان ADHD با تعدیل فعالیت ذهنی در کودکان دارای مشکلات ADHD (30) و اختلالات همبود نظیر اوتیسم مؤثر بوده است (31). نوروفیدبک بر این قصد است که فعالیت مغزی را با دادن پاسخوراند الکتروانسفالوگرام به بیمار تغییر دهد. نکته قابل ملاحظه، تغییرات در الگوهای فعالیت EEG است که با مسائل رفتاری مورد مشاهده شده در ADHD مرتبط است. افزایش تنای الکتروانسفالوگرام (4-7 هرتز) و بتای کاهش یافته (13-30 هرتز) در کودکان دارای ADHD در مقایسه با کودکان دارای روند طبیعی رشدی توسط پژوهش های مختلف گزارش شده است (32). در حقیقت، انطباق فعالیت بتا و تتا در کودکان دارای ADHD احتمالاً منجر به بهبودی رفتار میشود. به همین صورت، فعالیت حسی- حرکتی (13-15 هرتز) مورد اندازه گیری قرار گرفته در بالای سولوکوس مرکزی به طور مثبت با بازداری حرکتی مرتبط است (33). بر اساس تحقیقات گذشته، ادعاها در مورد اثربخشی نوروفیدبک برای نشانگان ADHD از آثار مثبت (13-15) تا بسیار مؤثر گزارش شده است. اندازه اثرهای برآورد شده برای نشانگان ADHD بین متوسط و بزرگ گزارش شده است (34). با این حال، برخی محدودیت ها به تحقیقات گذشته وارد هستند. اولاً اکثریت تحقیقات گذشته دارای تعداد نمونه کم، غیر تصادفی بوده و آثار درمان غیر از نشانگان ADHD مورد کنترل قرار نگرفته است.

نظر به اینکه هنوز تحقیقات جامع نگری در زمینه مقایسه این درمان ها با یکدیگر در زمینه کاهش اضطراب اختلال بیش فعالی و نقص توجه و همچنین اختلالات همبود با این اختلال نظیر اضطراب صورت نگرفته است، به این خاطر است که تحقیق فعلی در صدد جبران پر کردن خلاء تحقیقات گذشته و بسط آنها انجام میشود. در واقع، در تحقیق فعلی محقق قصد دارد تا بهترین نوع درمان اختلال بیش فعالی/ نقص توجه و اضطراب را به صورت تجربی و از طریق تحقیق نیمه آزمایشی مشخص سازد. انتخاب درمان خط اول برای مشاوران و روان درمانگران این اختلال و حل مشکلات کودکان و خانواده های درگیر با مشکلات ADHD بسیار لازم و ضروری است. از این رو هدف اصلی پژوهش حاضر، مقایسه اثباتی درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک بر اضطراب کودکان مبتلا به ADHD و پایداری نتایج در مرحله پیگیری است.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه بود. جامعه آماری این پژوهش کلیه دانش آموزان ابتدایی شهر کرج بود که ابتدا با استفاده از نمونهگیری تصادفی خوشه‌ای، 400 نفر از این دانش آموزان انتخاب و غربالگری بیش فعالی و اضطراب در بین این دانش آموزان انجام گرفت و از بین دانش آموزان دارای بیش فعالی و اضطراب 40 نفر به صورت تصادفی انتخاب و به صورت تصادفی در سه گروه آزمایش و یک گروه گواه انتصاب داده شد.

لازم به ذکر است پیش از مراجعه به مدارس، مجوزهای لازم برای انجام مطالعه از اداره آموزش و پرورش شهرستان کرج اخذ شد. بعد از انجام هماهنگیهای مربوطه، اولین معیار برای گزینش نمونه مورد نیاز، رضایت آگاهانه والدین و دانش آموزان بود. رضایت والدین و دانش آموزان برای شرکت در این مطالعه اخذ شد. علاوه بر این، برای انجام پژوهش، شرکت آزادانه در مطالعه، بی نام بودن پرسشنامه و گزارش نتایج به صورت بی نام به عنوان دیگر ملاحظات اخلاقی رعایت شد. به منظور دستیابی به گروه نمونه، ابتدا یک غربالگری توسط تستهای بیش فعالی و اضطراب انجام گرفت و سپس از بین آزمودنی های که هم در اضطراب و هم در بیش فعالی یک انحراف معیار بالاتر

از میانگین گرفته بودند، چهار گروه انتخاب و سه گروه در معرض متغیر مستقل و یک گروه نیز به عنوان گروه گواه قرار گرفت و سپس تغییرات صورت گرفته در نتیجه متغیر وابسته اندازه گیری شد. 3 ماه بعد از اتمام جلسات مداخله‌ای، هر چهار گروه دوباره تحت عنوان مطالعه پیگیری توسط متغیرهای پژوهش مورد سنجش قرار گرفتند. برای سنجش متغیرها در پژوهش حاضر از پرسشنامه‌هایی به شرح زیر استفاده شد:

مصاحبه تشخیصی نیمه ساختار یافته (K-SADS): یک مصاحبه تشخیصی نیمه ساختار یافته با پایایی بالاست که وجود اختلال را در طول زندگی ارزیابی میکند. دو گرایش اصلی دارد که K-SADS وجود اختلال را در طول زندگی و حمله کنونی ارزیابی میکند. پرسشنامه برای افراد 5 تا 17 سال به کار می رود و توسط مصاحبه از کودک و والدین تکمیل می شود. آزمون توسط متخصص بالینی اجرا می شود. با ارزیابی و مقایسه اطلاعات به دست آمده از کودک و والدین، تشخیص نهایی به عهده درمانگر است. طیف اختلالاتی که توسط این آزمون سنجیده میشود، شامل اختلالات خلقی، اسکیزوزها، اضطرابی، خوردن، دفعی، ایدایی، تیک، سوء مصرف مواد، اختلال استرس پس از سانحه است (35). روایی و اعتبار این ابزار در مطالعات مختلف در خارج، خوبی و عالی گزارش شده است و در ایران نیز نتایج پژوهش شهریور و همکاران نشان داد که این ابزار روایی همزمان خوب تا عالی را در تشخیص اختلالهای عمده دارد. همچنین اعتبار بازآزمایی آن نیز در تشخیص ADHD و OCD عالی گزارش شده است (36). توجه به این نکته ضروری است که در این پژوهش آن دسته از کودکانی که تنها به ADHD مبتلا هستند حضور داشتند؛ به عبارت دیگر اگر کودکی به اختلال دیگری مبتلا بود انتخاب نمی شد. به منظور پی بردن به وجود یا عدم وجود سایر اختلالات در کودک، فرم کامل پرسشنامه CSI-4 اجرا شد.

مقیاس تشخیصی کوتاه اختلال نقص توجه/بیشفعالی کانرز⁶: این پرسشنامه بصورت خودگزارشی است که توسط کانرز، ارهارد و اسپارو⁷ ساخته شده است. این مقیاس شامل 26 آیتم 0 تا 3 امتیازی است. نمرات خام هر زیر مقیاس با استفاده از جدول هنجاری مناسب به نمرات T تبدیل میشود (نمرات T در این مقیاس دارای میانگین 50 و انحراف معیار 10 میباشد). نمرات T بالای 65 به لحاظ بالینی معنیدار هستند و نمرات T بالای 80 علاوه بر آنکه شدت مشکلات و آسیب شناسی آن حوزه را نشان میدهند، احتمال بدنمایی یا اغراق در اعلام را نیز مطرح میکنند. سازندگان پرسشنامه پایایی آن را از 0/85 تا 0/95 و اعتبار آن را از 0/37 تا 0/37 گزارش کردهاند (37). این پرسشنامه هنوز در ایران هنجاریابی نشده است، اما عربگل، حیاتی و حدیده (38) در بررسی مقدماتی روی 20 نفر اجرا و پایایی آن را با روش آلفای کرونباخ 0/81 بدست آوردهاند و روایی محتوایی آن را سه نفر فوق تخصص کودکان تأیید کردهاند.

مقیاس چندبعدی اضطراب کودکان⁸: این مقیاس که توسط مارچ و همکاران در سال 1997 ساخته شد، یک ابزار خودگزارشی است که 39 گویه دارد و برای ارزیابی نشانه های اضطراب در گروههای سنی 8 تا 19 سال استفاده می شود. هر گویه بر مبنای یک مقیاس چهار درجه ای لیکرت از صفر تا سه (هرگز، بندرت، گاهی اوقات و همیشه) نمره گذاری می شود. این مقیاس چهار بعد اضطراب اجتماعی (14، 10، 3، 39، 37، 33، 29، 22، 16)، اضطراب جدایی (4، 7، 11، 17، 19، 23، 26، 30، 34)، اجتناب از آسیب (2، 6، 9، 13، 21، 25، 28، 32، 36)، و نشانههای جسمانی (12، 15، 18، 20، 24، 27، 31، 35، 38، 5، 8) را اندازه گیری میکند. در مطالعه ایوارسون (39) برای کل مقیاس ضریب آلفای 0/87 و برای خرده مقیاس اضطراب اجتماعی، نشانه های جسمانی، اجتناب از آسیب و اضطراب جدایی به ترتیب ضریب آلفای 0/83، 0/84، 0/64 و 0/71 به دست آمد. مشهدی و همکاران (40) نیز در بررسی روایی و پایایی این پرسشنامه، مشخصات روان سنجی مناسبی را گزارش کردند. ابزارهای سنجش فوق در سه مرحله پیش آزمون، پس آزمون و مرحله پیگیری در بین اعضای هر یک از چهار گروه (مادران تحت درمان رفتاری بارکلی، مادران تحت خانواده درمانی ساختاری مینوچین، کودکان ADHD تحت آموزش نوروفیدبک و گروه گواه) توزیع شد. شرح این جلسات به شرح زیر است:

درمان رفتاری بارکلی: پروتکل درمان رفتاری والدین آموزش والدین عبارت است از یک دوره آموزشی که در طول 9 جلسه هر هفته به مدت 90 دقیقه به والدین گروه آزمایش در قالب گروهی ارائه شد و بر اساس برنامه آموزشی بارکلی برای والدین (29) تهیه شده است. عناوین جلسات به ترتیب زیر میباشند:

جدول 1. محتوای جلسات درمانی رفتاری بارکلی برای مادران گروه اول

جلسه درمان	محتوای جلسه
اول	آموزش برقراری روابط مثبت با کودکان
دوم	آموزش شیوه ارائه تقویت مثبت
سوم	آموزش استفاده از جدول رفتاری
چهار	آموزش چگونگی استفاده موفقیت آمیز از تنبیه
پنجم	آموزش نحوه به کارگیری تکالیف و دستور دادن
ششم	آموزش مهارت تحسین
هفتم	آموزش مهارت نادیده گرفتن
هشتم	آموزش مهارت محروم سازی
نهم	مرور مباحث قبل و فراهم آوردن حمایت های پیگیرانه

خانواده درمانی ساختاری مینوچین: گروه دوم از مادران شرکت کننده در پژوهش حاضر در جلسات خانواده درمانی ساختاری مینوچین شرکت کردند. این مداخله در 8 جلسه 90 دقیقهای بر اساس پروتکل خانواده در فرایند درمان مینوچین (41) به شرح زیر اجرا شد.

جدول 2. محتوای جلسات خانواده درمانی ساختاری مینوچین برای مادران گروه دوم

جلسه	محتوای جلسه
اول	ایجاد و تشکیل رابطه درمانی مناسب، بیان و تعریف مشکل از دیدگاه خود فرد و خانواده، مشخص نمودن نشانهها و زمانهای بروز و تشدید مشکل، دستیابی به دیدگاه مشترك میان مشاور و مراجع و ارایه تکلیف.
دوم	بررسی تکلیف جلسه قبل، استفاده از فنون الحاق، شناسایی جنبه های مختلف شناختی، رفتاری، هیجانی و

¹. Conner's Adult ADHD Rating Scale - Self report form & Subscale

⁷. Conners, C.K., Erhardt, D. & Sparrow

⁸. multidimensional anxiety scale for children

جدول 2. محتوای جلسات خانواده درمانی ساختاری مینوچین برای مادران گروه دوم

جلسه	محتوای جلسه
	خانوادگی اختلال ADHD، بیان دیدگاه اعضای خانواده در خصوص کودک مبتلا به ADHD، مشخص نمودن نحوه ارتباط با اعضای خانواده و ارائه ی تکلیف در خصوص تعاملات مستقیم و مساله مدار در خانواده.
سوم	مرور تکلیف جلسه قبل در خصوص نحوه ارتباط و تعاملات بین اعضای خانواده، مشخص نمودن ساختار خانواده و جایگاه قدرت و تعیین سلسله مراتب خانواده، مشخص نمودن مثلث های آسیب زا در خانواده، تعیین وضعیت کودک ADHD در خانواده، تعیین تکلیف برای مشخص نمودن مثلث های خانواده.
چهار	مرور تکلیف جلسه قبل و دادن بازخورد در خصوص موارد آسیب زا، بازسازی و تغییر خانواده، رفع و اصلاح مثلثهای سخت با فنون مرزسازی، تضعیف مرزها، نامتوازن سازی، مشخص نمودن زیر منظومه های خانواده، آموزش روشهای مقابله ای موثر برای حل تعارضهای موجود بین اعضای خانواده، تعیین نقشهای اعضا در زیر منظومهها، تعیین تکلیف در خصوص انتظارات اعضا از هم، نقشها و مرزبندیها.
پنجم	مرور تکلیف جلسه قبل، کار روی تغییر مثلثها، مرزبندیها و نقشهای اعضا، تاکید روی راههای مختلف انتخاب در خانواده، تصحیح الگوهای رفتاری مختل، باز آفرینی کانالهای ارتباطی تغییر الگوهای مختل، تمرین برای حل مشکلات خانواده در جلسه با نقش بازی کردن و تعیین تکلیف در خصوص مشخص کردن بی راهه روی ها در خانواده
ششم	مرور تکلیف جلسه ی قبل، ادامه استفاده از فنون بازسازی و تغییر خانواده از جمله به فعل درآوردن الگوها، ترسیم مرزها و تشدید استرس، تعیین تکلیف در خصوص ایجاد و تمرین الگوهای مرادده ای.
هفتم	مرور تکلیف جلسه ی قبل، ادامه بازسازی و تغییر خانواده با استفاده از فنون علایم مرضی، تاکید زدایی از نشانه ی مرضی در مدت مداخله ی درمانی، دستکاری روحیه و حمایت تعلیم و راهنمایی، انجام تمرین در جلسه برای یادگیری و تفهیم فنون، تعیین تکلیف
هشتم	مرور تکلیف جلسه ی قبل، بازنگری مطالب و یادگیری های جلسات قبل، شناسایی مشکلات و موانع پیشروی تغییرات، بازگذاشتن جلسات درمان در زمان بازگشت مشکل، جمع بندی و اجرای پس آزمون

آموزش نوروفیدبک: برنامه آموزشی نوروفیدبک در 25 جلسه 30 دقیقه ای (سه جلسه در هر هفته) اجرا شد. در نوروفیدبک به فرد پسخورندهایی در مورد فعالیت امواج مغزی (EEG) داده می شود تا فرد از الگوی فعالیت الکتریکی مغز خود در ناحیه خاصی از مغز آگاهی پیدا کند. این فیدبکها به صورت شنیداری، دیداری و یا ترکیبی از هر دو به فرد ارائه میشود. هنگام آموزش نوروفیدبک، هیچ جریان الکتریکی خاصی به مغز فرد وارد نمی شود بلکه تنها فیدبک و سیگنالهای خروجی ناشی از فعالیت عصبی نیمه هوشیار به آموزنده داده می شود تا از این طریق فرد مهارت خودتنظیمی امواج مغزی را فرا بگیرد. نوروفیدبک شبیه یک برنامه آموزشی است و مسیرهای ارتباطی بین نرونها را قدرتمند می کند و تحمل و انعطاف پذیری مغز را افزایش می دهد (42). در این تحقیق منظور از نوروفیدبک، استفاده از روش تک قطبی و نصب الکتروود فعال به نقطه FZ (قسمت مرکزی لوب فرونتال) می باشد. در این تحقیق موج بتا در نقطه FZ مورد تقویت قرار میگیرد.

تحلیل داده ها با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی انجام گرفت. در قسمت آمار توصیفی از میانگین، انحراف معیار، حداقل و حداکثر نمرات استفاده شد. در قسمت آمار استنباطی از تحلیل کواریانس تک متغیره، چند متغیره و آزمون تی وابسته برای تحلیل فرضیه ها استفاده شد.

یافتهها

در هر یک از گروههای درمان رفتاری بارکلی و خانواده درمانی ساختاری مینوچین 10 نفر از مادران دارای فرزند ADHD حضور داشتند. در هر یک از گروه تحت آموزش نوروفیدبک و گروه گواه نیز 10 نفر از کودکان دارای اختلال ADHD شرکت کردند. دادههای موجود در جدول 3، میانگین و انحراف معیار شرکتکنندگان چهار گروه (درمان 1 = درمان رفتاری بارکلی؛ درمان 2 = درمان خانواده ساختاری مینوچین؛ درمان 3 = درمان نوروفیدبک؛ گروه گواه) را در متغیرهای پژوهش نشان میدهد.

جدول 3: میانگین و انحراف معیار گروهها در متغیرهای مورد مطالعه

متغیر	گروه	پیش آزمون		پس آزمون		پیگیری
		تعداد = 40 نفر	SD	تعداد = 40 نفر	SD	
اضطراب کلی	درمان 1	69/70	24/14	59/70	8/74	60
	درمان 2	58/50	20/31	46/60	7/26	47
	درمان 3	67/10	20/54	46/10	8/50	45/70
اضطراب اجتماعی	گواه	67/20	18/12	66/80	13/64	66/60
	درمان 1	17/70	5/25	14/30	2/45	14/80

پیدگیری تعداد = 40 نفر		پس آزمون تعداد = 40 نفر		پیش آزمون تعداد = 40 نفر		گروه	متغیر
SD	M	SD	M	SD	M		
2/92	11/90	3/16	11/60	4/11	14/30	درمان 2	
3/02	12/70	2/60	12/10	5/16	16/30	درمان 3	
3/55	18/80	3/43	18/60	5/66	18/10	گواه	
3/16	14/30	3/10	14/50	6/56	16/20	درمان 1	
4/97	9/10	5/42	9/40	5/42	13/40	درمان 2	اضطراب جدایی
5/40	10/50	5/37	10/30	5/37	14/30	درمان 3	
6/07	9/60	6/19	9/90	6/29	13/70	گواه	
3/71	12/30	3/56	12/40	4/37	15/40	درمان 1	
2/59	9/50	2/71	9/60	1/91	14/10	درمان 2	اجتناب از آسیب
2/91	9/50	2/93	9/20	2/86	12/20	درمان 3	
1/91	19/10	2/02	18/90	2/86	17/80	گواه	

M = میانگین / S = انحراف معیار

جهت مقایسه اثربخشی درمان رفتاری بارکلی، درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک بر اضطراب کودکان مبتلا به اختلال بیش فعالی / نقص توجه، از آزمون تحلیل کوواریانس یک متغیره (ANCOVA) و چند متغیره (ANCOVA) استفاده شد. قبل از هرگونه آزمونی که با فرض نرمال بودن داده‌ها صورت می‌گیرد، باید آزمون نرمال بودن صورت گیرد. با توجه به اینکه در مراحل مختلف ارزیابی، سطح معناداری مقدار Z برای متغیرهای اضطراب کلی، اضطراب اجتماعی، اضطراب جدایی، اجتناب از آسیب و اضطراب جسمانی در آزمون کولموگروف-اسمیرنوف بالاتر از 0/05 است، می‌توان گفت که داده‌ها توزیعشان نرمال است (P>0/05). جهت سنجش برابری واریانس خطای متغیر اضطراب از آزمون لوین استفاده شد. از آنجا که سطح معناداری آماره F بزرگتر از 0/05 است، بنابراین، می‌توان گفت که واریانس خطای گروه‌ها با همدیگر برابر بوده و تفاوتی بین آنها مشاهده نشده است (P>0/05). علاوه بر این، همگن بودن ماتریس کوواریانس متغیرهای وابسته با استفاده از آزمون M باکس ارزیابی شد. بر اساس نتایج به دست آمده، ماتریس کوواریانس متغیر وابسته اضطراب در تمام سطوح متغیر مستقل (گروه‌ها) همگن یا برابر است (M=82/819 باکس؛ P=0/056). یکی دیگر از پیشفرضهای تحلیل کوواریانس، همگنی شیب رگرسیون است. از آنجا که سطح معناداری مقدار F تعامل همپراش برای متغیرهای اضطراب کلی، اضطراب اجتماعی و اضطراب جسمانی بزرگتر از 0/05 است که معنادار نمیباشد و می‌توان نتیجه گرفت که فرض صفر رد نشده است و پیشفرض همگنی شیب رگرسیون رعایت شده است (P>0/05). در نتیجه استفاده از آزمونهای تحلیل کوواریانس یک متغیره و چند متغیره بلامانع است.

برای بررسی تأثیر درمان رفتاری بارکلی در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD، با توجه به برآورده شدن پیشفرضهای آزمون پارامتریک، از آزمون تحلیل کوواریانس چندمتغیره استفاده شد.

جدول 4: آزمون معناداری تحلیل کوواریانس چندمتغیره

متغیر	آزمون	Value	F	Sig.
گروه	اثربخشی	0/728	4/809	0/020**
	لامبدای ویلک	0/272	4/809	0/020**
	اثر هتلینگ	2/672	4/809	0/020**
	بزرگترین ریشه روی	2/672	4/809	0/020**

P < 0/05* P < 0/01**

اطلاعات موجود در جدول 4 مؤید آن است که سطح کلیه آزمونهای معناداری، کمتر از سطح آلفای تعیین شده (α=0/05) است، بنابراین قابلیت استفاده از تحلیل کوواریانس چندمتغیره را مجاز می‌شمارد و بیانگر آن است که بین دو گروه از نظر اضطراب و مولفه‌های آن تفاوت معناداری وجود دارد. با توجه به نتایج مندرج در جدول 5، مقدار F تأثیر متغیر مستقل (گروه) بر متغیرهای اضطراب جدایی (4/727) و اجتناب از آسیب (8/617) معنادار شده است (P < 0/05)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش آزمون از روی نتایج پس آزمون مربوط به گروه‌ها حذف شود، تفاوت بین گروه‌ها در سطح 95 درصد اطمینان،

معنادار است. با توجه به این نتایج میتوان گفت درمان رفتاری بارکلی بر اضطراب جدایی و اجتناب از آسیب کودکان مبتلا به ADHD مؤثر بوده است؛ اما درمان یاد شده تأثیری بر نمره کلی اضطراب، اضطراب اجتماعی و اضطراب جسمانی کودکان مبتلا به ADHD نداشته است ($P > 0/05$).

جدول 5: بررسی تأثیر درمان رفتاری بارکلی در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD

متغیر	منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
اضطراب کلی	همپراش	1	17/344	0/187	0/673	-
	گروه	1	16/989	0/183	0/676	-
	خطا	13	92/983	-	-	-
اضطراب اجتماعی	همپراش	1	2/853	0/304	0/591	-
	گروه	1	23/087	2/463	0/141	-
	خطا	13	9/375	-	-	-
اضطراب جدایی	همپراش	1	109/515	16/934	0/001	-
	گروه	1	30/568	4/727	0/049**	0/267
	خطا	13	6/467	-	-	-
اجتناب از آسیب	همپراش	1	26/826	4/372	0/057	-
	گروه	1	52/876	8/617	0/012**	0/399
	خطا	13	6/136	-	-	-
اضطراب جسمانی	همپراش	1	8/372	0/447	0/515	-
	گروه	1	5/632	0/301	0/593	-
	خطا	13	18/714	-	-	-

$P < 0/05$ * $P < 0/01$ **

مقدار اندازه اثر نشان میدهد حدود 27 درصد تفاوت نمرات اضطراب جدایی گروه تحت درمان رفتاری بارکلی و گواه در پس آزمون، ناشی از درمان رفتاری بارکلی بوده است. افزون بر این، 40 درصد تفاوت نمرات دو گروه در اجتناب از آسیب نیز میتوان به درمان رفتاری بارکلی نسبت داد. این نتیجه نشان میدهد درمان رفتاری بارکلی در درجه اول، تأثیر قابل توجهی به اجتناب از آسیب کودکان مبتلا به ADHD دارد و در گام بعد بر اضطراب جدایی تأثیر دارد. برای بررسی تأثیر درمان خانواده ساختاری خانواده در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD، با توجه به برآورده شدن پیشفرضهای آزمون پارامتریک، از آزمون تحلیل کوواریانس چندمتغیره استفاده شد.

جدول 6: آزمون معناداری تحلیل کوواریانس چندمتغیره

متغیر	آزمون	Value	F	Sig.
گروه	اثر پیلای	0/777	6/281	0/009**
	لامبدای ویلک	0/223	6/281	0/009**
	اثر هتلینگ	3/489	6/281	0/009**
	بزرگترین ریشه روی	3/489	6/281	0/009**

$P < 0/05$ * $P < 0/01$ **

اطلاعات موجود در جدول 6 موبد آن است که سطح کلیه آزمونهای معناداری، کمتر از سطح آلفای تعیین شده ($\alpha = 0/05$) است، بنابراین قابلیت استفاده از تحلیل کوواریانس چندمتغیره را مجاز می شمارد و بیانگر آن است که بین دو گروه از نظر اضطراب و مؤلفههای آن تفاوت معناداری وجود دارد. با توجه به نتایج مندرج در جدول 7، مقدار F تأثیر متغیر مستقل (گروه) بر نمره کلی اضطراب (6/559) و مؤلفههای اضطراب اجتماعی (9/166) و اجتناب از آسیب (28/041) معنادار شده است ($P < 0/05$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش آزمون از روی نتایج پس آزمون مربوط به گروهها حذف شود، تفاوت بین گروهها در سطح 95 درصد اطمینان، معنادار است. با توجه به این نتایج میتوان گفت درمان خانواده ساختاری مینوچین بر نمره کلی اضطراب و مؤلفههای اضطراب اجتماعی و اجتناب از آسیب کودکان مبتلا به ADHD مؤثر بوده است؛ اما درمان یاد شده تأثیری بر اضطراب جدایی و اضطراب جسمانی کودکان مبتلا به ADHD نداشته است ($P > 0/05$).

جدول 7: بررسی تأثیر درمان خانواده ساختاری مینوچین در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD

متغیر	منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
اضطراب کلی	همپراش	1	38/207	0/418	0/529	-
	گروه	1	600/079	6/559	0/024**	0/335
	خطا	13	91/485	-	-	-
اضطراب اجتماعی	همپراش	1	11/216	1/389	0/260	-
	گروه	1	73/995	9/166	0/010**	0/414

جدول 7: بررسی تأثیر درمان خانواده ساختاری مینوچین در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD

متغیر	منبع	درجه آزادی	میانگین مجدورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
اضطراب جدایی	خطا	13	8/073	-	-	-
	همپراش	1	153/564	664/069	0/000	-
	گروه	1	0/015	0/066	0/801	-
	خطا	13	0/231	-	-	-
اجتناب از آسیب	همپراش	1	7/895	1/465	0/248	-
	گروه	1	151/135	28/041	0/000**	0/683
	خطا	13	5/390	-	-	-
	همپراش	1	10/206	0/567	0/465	-
اضطراب جسمانی	گروه	1	55/331	3/073	0/103	-
	خطا	13	18/006	-	-	-
	خطا	13	18/006	-	-	-

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

همچنین، میزان اندازه اثر (مجدور اتا) بیانگر آن است که 33 درصد تغییرات نمرات گروهها در نمره کلی اضطراب (تفاوت گروهها در پس آزمون)، 41 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اضطراب اجتماعی (تفاوت گروهها در پس آزمون)، و 68 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اجتناب از آسیب (تفاوت گروهها در پس آزمون) ناشی از اجرای متغیر مستقل (درمان خانواده ساختاری مینوچین) است.

جدول 8: آزمون معناداری تحلیل کوواریانس چندمتغیره

متغیر	آزمون	Value	F	Sig.
گروه	اثر پیلاهی	0/822	8/329	0/003**
	لامبدای ویلک	0/178	8/329	0/003**
	اثر هتلینگ	4/627	8/329	0/003**
	بزرگترین ریشه روی	4/627	8/329	0/003**

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

برای سنجش تأثیر درمان نوروفیدبک در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD، با استفاده از آزمون تحلیل کوواریانس چندمتغیره انجام شد (جدول 8). نتایج نشان میدهد که سطح کلیه آزمونهای معناداری، کمتر از سطح آلفای تعیین شده ($\alpha = 0/05$) است، بنابراین قابلیت استفاده از تحلیل کوواریانس چندمتغیره را مجاز می شمارد و بیانگر آن است که بین دو گروه از نظر اضطراب و مؤلفه‌های آن تفاوت معناداری وجود دارد. با توجه به نتایج مندرج در جدول 9، مقدار F تأثیر متغیر مستقل (گروه) بر نمره کلی اضطراب (7/068) و مؤلفه‌های اضطراب اجتماعی (8/990) و اجتناب از آسیب (27/612) معنادار شده است ($P < 0/05$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش آزمون از روی نتایج پس آزمون مربوط به گروهها حذف شود، تفاوت بین گروهها در سطح 95 درصد اطمینان، معنادار است. با توجه به این نتایج میتوان گفت درمان نوروفیدبک بر نمره کلی اضطراب و مؤلفه‌های اضطراب اجتماعی و اجتناب از آسیب کودکان مبتلا به ADHD مؤثر بوده است؛ اما درمان یاد شده تأثیری بر اضطراب جدایی و اضطراب جسمانی کودکان مبتلا به ADHD نداشته است ($P > 0/05$). همچنین، میزان اندازه اثر (مجدور اتا) بیانگر آن است که 35 درصد تغییرات نمرات گروهها در نمره کلی اضطراب (تفاوت گروهها در پس آزمون)، حدود 41 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اضطراب اجتماعی (تفاوت گروهها در پس آزمون) و 68 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اجتناب از آسیب (تفاوت گروهها در پس آزمون) ناشی از اجرای متغیر مستقل (درمان نوروفیدبک) است. مقایسه تأثیر درمانهای نوروفیدبک، خانواده درمانی ساختاری، و درمان رفتاری بارکلی در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD، با استفاده از آزمون تحلیل کوواریانس چندمتغیره و آزمون تعقیبی LSD انجام شد.

جدول 9: آزمون معناداری تحلیل کوواریانس چندمتغیره

متغیر	آزمون	Value	F	Sig.
گروه	اثر پیلاهی	0/905	2/505	0/004**
	لامبدای ویلک	0/291	2/819	0/002**
	اثر هتلینگ	1/795	3/072	0/001**
	بزرگترین ریشه روی	1/359	7/884	0/000**

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

اطلاعات موجود در جدول 9 مؤید آن است که سطح کلیه آزمونهای معناداری تحلیل واریانس چندمتغیره، کمتر از سطح آلفای تعیین شده ($\alpha = 0/05$) است، بنابراین قابلیت استفاده از این آزمون را مجاز می شمارد و بیانگر آن است که بین گروهها از نظر اضطراب و مؤلفه‌های آن تفاوت معناداری وجود دارد. با توجه به نتایج مندرج در جدول 10، مقدار F تأثیر متغیر مستقل (گروه) بر نمره کلی اضطراب (4/400) و مؤلفه‌های اضطراب اجتماعی (6/124)، اضطراب جدایی (3/338) و اجتناب از آسیب (8/759) معنادار شده است ($P < 0/05$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش آزمون از روی نتایج پس آزمون مربوط به گروهها حذف شود، تفاوت بین گروهها در سطح 95 درصد اطمینان، معنادار است. با توجه به این نتایج میتوان گفت درمانهای مورد مطالعه در این پژوهش بر نمره کلی اضطراب و مؤلفه‌های اضطراب اجتماعی، اضطراب جدایی و اجتناب از آسیب کودکان مبتلا به ADHD مؤثر بوده است؛ اما درمان یاد شده تأثیری بر اضطراب جسمانی کودکان مبتلا به ADHD نداشته است ($P > 0/05$).

جدول 10: بررسی تأثیر درمانهای مورد مطالعه در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD

متغیر	منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
اضطراب کلی	همپراش	1	1/055	0/016	0/901	-
	گروه	1	292/080	4/400	0/011*	0/299
	خطا	13	66/386	-	-	-
اضطراب اجتماعی	همپراش	1	4/003	0/585	0/450	-
	گروه	1	41/931	6/124	0/002**	0/372
	خطا	13	6/847	-	-	-
اضطراب جدایی	همپراش	1	20/499	4/533	0/041	-
	گروه	1	15/096	3/338	0/032*	0/244
	خطا	13	4/522	-	-	-
اجتناب از آسیب	همپراش	1	3/779	4/739	0/037	-
	گروه	1	67/977	8/759	0/000**	0/459
	خطا	13	7/761	-	-	-
اضطراب جسمانی	همپراش	1	77/174	4/469	0/043	-
	گروه	1	36/744	2/128	0/117	-
	خطا	13	17/269	-	-	-

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

همچنین، میزان اندازه اثر (مجذور اتا) بیانگر آن است که 30 درصد تغییرات نمرات گروهها در نمره کلی اضطراب (تفاوت گروهها در پس آزمون)، حدود 37 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اضطراب اجتماعی (تفاوت گروهها در پس آزمون)، 24 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اضطراب جدایی (تفاوت گروهها در پس آزمون) و 46 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر اجتناب از آسیب (تفاوت گروهها در پس آزمون) ناشی از اجرای متغیر مستقل (درمانهای رفتاری بارکلی، درمان خانواده مینوچین و درمان نوروفیدبک) است. به منظور مقایسه زوجی درمانها از نظر میزان اثرگذاری از آزمون تعقیبی LSD استفاده شد (جدول 11).

جدول 11: نتایج آزمون تعقیبی LSD برای مقایسه زوجی گروهها در اثرگذاری بر اضطراب کودکان مبتلا

متغیر	گروه مرجع	گروه مقایسه	MD	SE	Sig.
اضطراب کلی	درمان 1	درمان 2	8/415	3/897	0/039*
		درمان 3	10/384	4/092	0/016*
		گواه	-4/729	4/270	0/277
	درمان 2	درمان 1	-8/415	3/897	0/039*
		درمان 3	1/969	4/061	0/631
		گواه	-13/144	4/937	0/012*
اضطراب اجتماعی	درمان 3	درمان 1	-10/384	4/092	0/016*
		درمان 2	-1/969	4/061	0/631
		گواه	-15/113	4/654	0/003**
	درمان 1	درمان 2	2/708	1/252	0/038*
		درمان 3	2/479	1/314	0/069
		گواه	-3/323	1/371	0/021*
اضطراب جدایی	درمان 2	درمان 1	-2/708	1/252	0/038*
		درمان 3	-0/228	1/304	0/862
		گواه	-6/031	1/586	0/001**
	درمان 3	درمان 1	-2/479	1/314	0/069
		درمان 2	0/228	1/304	0/862
		گواه	-5/803	1/495	0/001**
اضطراب کلی	درمان 1	درمان 2	2/721	1/014	0/012*
		درمان 3	1/573	1/068	0/151
		گواه	2/595	1/115	0/027*
	درمان 2	درمان 1	-2/721	1/017	0/012*
		درمان 3	-1/148	1/060	0/287
		گواه	-0/126	1/289	0/923
درمان 3	درمان 1	-1/573	1/068	0/151	
	درمان 2	1/148	1/060	0/287	
	گواه	1/022	1/215	0/407	
درمان 2	2/260	1/333	0/100		

جدول 11: نتایج آزمون تعقیبی LSD برای مقایسه زوجی گروهها در اثرگذاری بر اضطراب کودکان مبتلا به ADHD

Sig.	SE	MD	گروه مقایسه	گروه مرجع	متغیر
0/102	0/399	2/355	درمان 3	درمان 1	
0/001**	1/460	-5/273	گواه		
0/100	1/333	-02/260	درمان 1		
0/946	1/388	0/094	درمان 3	درمان 2	اجتناب از آسیب
0/000**	1/688	-7/533	گواه		
0/102	1/399	-2/355	درمان 1		
0/946	1/388	-0/094	درمان 2	درمان 3	
0/000**	1/591	-7/627	گواه		
0/067	1/988	3/779	درمان 2		
0/065	2/087	4/900	درمان 3	درمان 1	
0/502	2/178	1/481	گواه		
0/067	1/988	-3/779	درمان 1		اضطراب جسمانی
0/592	2/071	1/121	درمان 3	درمان 2	
0/369	2/518	-2/298	گواه		
0/065	2/087	-4/900	درمان 1		
0/592	2/071	-1/121	درمان 2	درمان 3	
0/160	2/374	-3/418	گواه		

P < 0/05* P < 0/01**

* درمان 1 = درمان رفتاری بارکلی؛ درمان 2 = درمان خانواده ساختاری مینوچین؛ درمان 3 = درمان نوروفیدبک؛ گروه گواه) نتایج مقایسه زوجی گروههای درمانی نشان داد درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک در مقایسه با گروه گواه توانسته بودند میزان اضطراب کلی را کاهش دهند؛ اما بین میزان اضطراب افراد تحت درمان رفتاری بارکلی و افراد گروه گواه تفاوت معناداری مشاهده نشد. علاوه بر این، بین درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک از نظر تأثیر بر میزان اضطراب کلی تفاوت معناداری مشاهده نشد. از نظر اضطراب اجتماعی، هر سه نوع درمان (درمان رفتاری بارکلی، درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک) تفاوت معناداری در مقایسه با گروه گواه داشتند. درمان خانواده ساختاری مینوچین تأثیر بیشتری در مقایسه با درمان رفتاری بارکلی در کاهش اضطراب اجتماعی داشت؛ اما بین درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک تفاوت معناداری از نظر میزان اثرگذاری بر اضطراب اجتماعی وجود نداشت. مقایسه زوجی گروهها در اضطراب جدایی نشان داد به جز درمان رفتاری بارکلی، بین افراد تحت درمان با درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک و افراد گروه گواه تفاوت معناداری از نظر میزان اضطراب جدایی مشاهده نشد. علاوه بر این، ارزیابی گروهها در مرحله پس از آزمون نشان داد بین افراد تحت درمان رفتاری بارکلی و درمان خانواده ساختاری مینوچین از نظر میزان اضطراب جدایی تفاوت معناداری مشاهده شده است. مقایسه میانگینهای دو گروه نشان داد در مقایسه با درمان رفتاری بارکلی، درمان خانواده ساختاری مینوچین تأثیر بیشتری در کاهش میزان اضطراب جدایی دارد. افزون بر این، نتایج نشان داد درمانهای رفتاری بارکلی، درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک در مقایسه با گروه گواه تأثیر معناداری بر میزان اجتناب از آسیب داشتند. بین سه نوع روش درمانی نیز از نظر میزان اثرگذاری تفاوت معناداری مشاهده نشده است. همچنین، از نظر میزان اضطراب جسمانی نیز بین هیچ یک از گروهها (گروههای درمانی و گروه گواه تفاوت معناداری از نظر میزان اثرگذاری مشاهده نشده است. به منظور بررسی تأثیر درمانهای مورد مطالعه در این پژوهش در مرحله پیگیری، با استفاده از آزمون t همبسته، نتایج به دست آمده در مرحله پس از آزمون و پیگیری مورد بررسی قرار گرفت (جدول 12).

جدول 12: آزمون t همبسته به منظور بررسی پایداری اثرات درمان

Sig.	t	df	فاصله اطمینان		میانگین		متغیر	درمان
			Upper	Lower	پیگیری	پس از آزمون		
0/081	1/964	9	0/646	-0/046	59/90	59/70	اضطراب کلی	درمان 1*
0/138	1/627	9	1/195	-0/195	14/50	14/30	اضطراب اجتماعی	
0/555	0/612	9	0/539	-0/939	14/60	14/50	اضطراب جدایی	
0/678	1	9	0/428	-0/628	12/20	12/40	اجتناب از آسیب	
0/591	0/557	9	0/506	-0/306	18/60	18/80	اضطراب جسمانی	درمان 2*
0/104	1/809	9	0/900	-0/100	46/80	46/60	اضطراب کلی	
0/139	1/406	9	0/783	-0/183	11/80	11/60	اضطراب اجتماعی	
0/496	0/709	9	0/657	-1/257	9/50	9/40	اضطراب جدایی	
0/343	1	9	-0/126	-0/326	9/50	9/70	اجتناب از آسیب	درمان 3*
0/678	0/429	9	0/856	1/256	13/80	14	اضطراب جسمانی	
0/462	0/768	9	0/778	-1/578	46/20	46/10	اضطراب کلی	
0/260	1/203	9	1/729	-0/529	12/20	12/10	اضطراب اجتماعی	
0/555	0/612	9	0/939	-0/539	10/30	10/30	اضطراب جدایی	
0/193	1/406	9	0/783	-0/183	9/30	9/20	اجتناب از آسیب	

جدول 12: آزمون t همبسته به منظور بررسی پایداری اثرات درمان

Sig.	t	df	فاصله اطمینان		میانگین		متغیر	درمان
			Upper	Lower	پیگیری	پس آزمون		
0/343	1	9	0/652	-0/252	14/10	13/90	اضطراب جسمانی	

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

* درمان 1 = درمان رفتاری بارکلی؛ درمان 2 = درمان خانواده ساختاری مینوچین؛ درمان 3 = درمان نوروفیدبک؛ گروه گواه)
نتایج آزمون t همبسته به منظور مقایسه میانگین نمرات پس آزمون و پیگیری نشان داد در همه متغیرها (اضطراب و مؤلفه‌های آن) تفاوت معناداری بین نمرات پس آزمون و نمرات مرحله پیگیری افراد شرکت کننده در گروه‌های درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و آموزش نوروفیدبک وجود ندارد ($P < 0/05$). این یافته نشان می‌دهد اثرات درمانی در همه گروه‌ها پایدار بوده است. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف مقایسه اثربخشی درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک بر اضطراب کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش فعالی انجام شد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد درمان رفتاری بارکلی بر اجتناب از آسیب و اضطراب جدایی کودکان مبتلا به ADHD تأثیر معناداری داشته است. در سایر مؤلفه‌های مرتبط با اضطراب و نمره کلی آن نیز تغییراتی مشاهده شد ولی این تغییرات از نظر آماری معنادار نبود. در تبیین این یافته می‌توان گفت این مداخله‌ها مراقبان و والدین به‌خصوص مادران را در برنامه‌های آموزشی درگیر می‌کند و به آن‌ها روش‌هایی را می‌آموزد که بتوانند نوع تعاملاتشان را با کودکان تغییر دهند. در این مداخلات اولین تکلیف این است که درحالی‌که خشم و ناامیدی کودک را درک می‌کنیم با کودک و خانواده یک تعهد درمانی ایجاد کنیم. دومین مؤلفه مهم استفاده از پاداش و تقویت‌کننده مثبت برای رفتارهای مناسب است. پاداش‌ها و تقویت‌کننده‌ها هدف‌های گوناگونی نظیر ایجاد عزت‌نفس در کودک و تقویت رابطه کودک و والد دارند. برای تأثیرگذاری بیشتر در این رویکرد، پاداش‌ها باید پس از انجام کار خاصی توسط کودک به صورت واقعی به او داده شوند (43). به همین دلیل، آموزش مدیریت رفتاری والدین در کاهش بالینی اضطراب در کودکان مؤثر است (44). ارتباط والد کودک در اختلالات اضطرابی نقشی مهم دارد به گونه‌ای که امروزه رویکرد آموزش مدیریت والدینی در کاهش اضطراب رواج بیشتری یافته است (45). یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که روش آموزش مدیریت رفتاری مادران می‌تواند با استفاده از آموزش روش‌های تعاملی مناسب بین والدین و کودک، از یک سو نگرانی‌های آن‌ها را در باره اضطراب جدایی بر طرف سازد و از سوی دیگر، روش‌های جرات مندی را به کودکان بیاموزد. پس از جلسهای درمانی و آموزش به مادران، میزان اضطراب کودکان در اضطراب جدایی و اجتناب از آسیب کاهش می‌یابد و نمره در پس آزمون کم می‌شود.

نتایج این پژوهش نشان داد خانواده درمانی ساختاری بر اضطراب کودکان مبتلا به ADHD تأثیر معناداری دارند. مادران کودکان دارای مشکلات هیجانی، ارتباط گرم و صمیمانه کمتری با فرزندانشان دارند. در نتیجه کیفیت دلبستگی والدین با مشکلات رفتاری برونی سازی شده مانند سرقت، استفاده از مواد مخدر و بزهکاری، رفتار پر خاشاگرانه و رفتار پرخطر و همچنین مشکلات رفتاری درونی سازی شده مانند اضطراب و خلق افسرده رابطه منفی دارد (46). یکی از مفروضه‌های اساسی خانواده درمانی ساختاری، به عنوان یکی از رایجترین رویکردهای خانواده درمانی این است که مشکلات کودکان نشانگر وجود مشکل در الگوهای تعامل خانواده است و از این رو در درمان اختلالات کودکان بر تغییر الگوهای تعامل و ویژگی‌های تأکید می‌شود. بنابراین اعضای خانواده به عنوان عناصر سازنده یک سیستم گسترده با مشکل کودک و درمان او مرتبط بوده و برای جلسات درمان دعوت می‌شوند. درمانگر از طریق نمایش الگوهای تعامل خانواده در طی جلسات، ساختار خانواده و مرزهای زیر منظومه‌ها را آشکار کرده و برای حذف نشانگان مرضی بیمار معلوم (کودک) به تغییر و بازسازی ساختار خانواده و... دست می‌زنند (47). یافته‌های این پژوهش نشان داد از طریق الگوی خانواده درمانی ساختاری به والدین، توانایی شناخت و ابراز مناسب افکار و هیجانات خود و درک افکار، انتظارات و هیجانات فرزندانشان فراهم گردیده است که به موجب آن، کاهش محسوسی در اضطراب کودکان مشاهده شد. پژوهش‌هایی که به بررسی تأثیر الگوهای تعامل خانوادگی در ایجاد اختلال رفتاری و عاطفی کودکان پرداخته‌اند، از یک سو این اختلالات روانی را نوعی واکنش کودک نسبت به نابسامانی‌های خانوادگی دانسته‌اند و از سوی دیگر به محرک‌های محیطی نامناسب مانند عدم پذیرش کودک، عدم محبت و حمایت کافی از سوی والدین، افراط در محبت، بی‌هدفی در خانواده، سردی کانون خانواده، عدم مراقبت و دلسوزی‌های مادر، دلبستگی نایمن در خلال کودکی و استرس والدین مرتبط ساخته‌اند (48). همچنین، یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد نوروفیدبک تأثیر معناداری بر کاهش اضطراب کودکان مبتلا به ADHD داشته است. نوروفیدبک قادر است از طریق آموزش مغز و اصول شرطی سازی عاملی به مغز کمک کند تا امواج ناهنجار را کاهش و امواج مطلوب را افزایش دهد در مجموع الگوهای ناهنجار عملکرد مغزی را اصلاح نماید (49). در تبیین این یافته می‌توان گفت که امواج آلفا زمانی به حداکثر می‌رسد که فرد بیدار و نسبتاً در حال آرامش است (50) و نوروفیدبک با کمک به تنظیم این امواج می‌تواند به بهبود نشانگان اضطرابی بینجامد. علاوه بر این، درمانی که عوارض جانبی کمتری داشته باشد، مسئله‌های است که همواره مورد توجه و علاقه درمانگران بوده است. در مقایسه با درمان‌هایی مانند دارو درمانی، مداخله نوروفیدبک یک یادگیری بدون عوارض جانبی است و روشی غیرتهاجمی است که در آن هیچ درون دادی به مغز وارد نمی‌شود. در مقایسه با سایر درمان‌ها، نتایج مثبت جاصل از این درمان، در طول زمان باقی میماند و بازگشت و عود در کار نیست (51).

همچنین می‌توان به این نکته اشاره کرد که نوروفیدبک می‌تواند به فرد کمک کند تا با روشی ایمن وضعیت روانشناختی خود را کنترل و توانایی برخورد با افکار اضطرابی را در طول زندگی روزمره بدست بیاورد (52).

چنانکه پیشتر بیان گردید یافته‌های پژوهش حاکی از تأثیر سه روش درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک در کاهش اضطراب در کودکان مبتلا به ADHD است. نظر به اینکه در پیشینه موضوع، محقق به مطالعه ای دست نیافت که عیناً روش‌های درمانی مورد استفاده در این پژوهش را از نظر اثربخشی بر اضطراب کودکان مبتلا به ADHD مقایسه کرده باشند، بنابراین یافته‌های پژوهش حاضر از منظر پژوهش‌های پیشین قابل بحث نمی‌باشد.

در زمینه اضطراب کلی، درمان رفتاری بارکلی نتوانست تأثیر معناداری داشته باشد ولی اثربخشی خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک مورد تأیید قرار گرفت. با این حال، آموزش نوروفیدبک در کاهش میزان اضطراب کلی مؤثرتر بوده است. در اضطراب اجتماعی، هر سه درمان در مقایسه با گروه گواه، اثربخش بودند. در این میان، تأثیر خانواده درمانی ساختاری مینوچین در مقایسه با دیگر گروه‌ها بیشتر بود. افزون بر این، خانواده درمانی ساختاری در مقایسه با سایر درمان‌ها نتوانسته بود تأثیر بیشتری در کاهش اضطراب

جدایی داشته باشد. در زمینه اجتناب از آسیب، هر سه درمان اثربخش بودند اما در میزان اثرگذاری تفاوتی با یکدیگر نداشتند. بر خلاف سایر مؤلفه‌های اضطراب، در زمینه اضطراب جسمانی هیچ یک از درمان نتوانستند تأثیر معناداری داشته باشند. در مجموع به نظر می‌رسد آموزش نوروفیدبک و خانواده درمانی ساختاری عملکرد بهتری در مقایسه با درمان رفتاری بارکلی در کاهش اضطراب کودکان مبتلا به ADHD داشته‌اند.

در توجیه این تفاوت باید به مکانیزم تأثیرگذاری این روشهای درمانی اشاره گردد. رویکرد عمومی در توجیه بکارگیری درمان عصبی بر مفهوم اختلال در فرکانس الکتروانسفالوگرافی اشاره دارد. بنابراین به نظر می‌رسد بتوان این نتیجه‌گیری را داشت که علت اثر بخشی آموزش نوروفیدبک در کاهش نشانه‌های اضطراب کودکان مبتلا به ADHD، اعمال اثر این روش در سطح کارکرد الکتریکی مغز می‌باشد، که اعتبار این ادعا نیازمند نتایج حاصل از پژوهشهای بیشتری است که در آینده انجام می‌شود. در آموزش نوروفیدبک، آزمودنی می‌آموزد که خود وی منشاء تغییرات است و این امر می‌تواند اعتماد آزمودنیها را به گستره‌های جانبی نیز سرایت دهد.

همانطور که در مبانی نظری پژوهش حاضر نیز به آن اشاره شد، ریشه بسیاری از مشکلات روانی کودکان به خصوص مشکلات اضطرابی، در خانواده نهفته است. از این رو، در گروهی که مادران تحت خانواده درمانی ساختاری مینوچین قرار گرفته بودند، با بهبود تعاملات اعضای خانواده، مشکلات رفتاری کودکان مبتلا به ADHD و همچنین اضطراب آنها بهبود معناداری نشان داد.

اگرچه اثربخش بودن رویکردهای درمانی در مطالعات بالینی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است، با این حال، تغییرات کوتاه مدت نمیتواند ملاک قضاوت برای اثربخش بودن یک روش درمانی باشد. از این رو، توجه به ماندگاری و پایداری نتایج به دست آمده از اهمیت بیشتری نسبت به تغییرات کوتاه مدت برخوردار است. در مورد پایدار بودن نتایج نوروفیدبک در طول مرحله پیگیری باید گفت که آموزش نوروفیدبک نحوه کارکرد مغز را تغییر می‌دهد و پس از اینکه این مهارت فرا گرفته شد به نظر می‌رسد که تأثیر آن مداوم و مستمر باشد (بر خلاف دارو). مطالعات پیگیری، تغییر بلندمدت در کارکرد مغز را در پی آموزش نوروفیدبک نشان میدهند (52). بنابراین، نوروفیدبک مهارت تنظیم فعالیت را به مغز آموزش میدهد و این مهارت مانند هر مهارت دیگری مانند رانندگی) فراموش نمیشود. در این پیگیری که به مدت سه ماه پس از پایان جلسات آموزشی – درمانی انجام شده است، نتایج به دست آمده برای درمان رفتاری بارکلی و خانواده درمانی ساختاری مینوچین نیز یکسان بود و همگی نشان دادند میتوانند تغییرات دراز مدتی را در اضطراب کودکان مبتلا به ADHD ایجاد کنند.

یافته‌های این پژوهش را میتوان از دو جنبه نظری و کاربردی مورد توجه قرار داد. به لحاظ نظری، نتایج پژوهش حاضر مبانی نظری رویکردهای رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و آموزش نوروفیدبک را در زمینه اضطراب کودکان مبتلا به ADHD مورد تأیید قرار دادند و به دانش موجود در این زمینه افزودند. از نظر کاربردی، یافته‌های این پژوهش میتواند اطلاعات مهمی برای دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت کودکان استثنایی به خصوص کودکان مبتلا به ADHD داشته باشد. در همین راستا، نتایج این پژوهش مؤید آن بود استفاده از روشهای درمانی مورد استفاده در این پژوهش موجب بهبود اضطراب گروه هدف میشود. بنابراین، استفاده این درمانها را میتوان به عنوان یکی از اهداف آموزش و پرورش کودکان استثنایی دانست. از دیگر محدودیتهای پژوهش حاضر، عدم بررسی عوامل مداخله کننده‌ای است که میتواند بر مهارتهای اجتماعی – رفتاری، خودتنظیمی هیجانی و سازگاری کودکان اوتیسم تأثیرگذار باشد. برای مثال میتوان به اثرات طبقه اجتماعی – اقتصادی و سطح تحصیلات اعضای خانواده بر این گروه از نوجوانان اشاره کرد. همچنین، نتایج پژوهش حاضر محدود به کودکان ADHD است و دیگر کودکان استثنایی با شدت اختلال مختلف را پوشش نمیدهد.

پیشنهاد میشود درمانهای مورد استفاده در این پژوهش به عنوان یک مداخله مؤثر هم در آموزش رسمی برای کودکان ADHD و هم در مداخلات خانواده – محور برای والدین مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به نتایج پژوهش حاضر و اثربخش بودن برنامه‌های آموزشی – درمانی مورد استفاده بر بهبود اضطراب کودکان مبتلا به ADHD، پیشنهاد میشود پژوهشگران و درمانگران فعال در حوزه روانشناسی کودکان استثنایی، اثربخشی این برنامه‌ها را بعد از هنجاریابی و تغییر در محتوا بر حسب هدف نیز مورد بررسی قرار دهند. زیرا، با تغییر در محتوا انتظار میرود در مهارتهای یاد شده بهبودی بیشتری حاصل شود. در نهایت، ذکر این نکته لازم است که استفاده از این درمانها، بر حسب شرایط باید مورد استفاده قرار گیرد. به همین دلیل، قبل از شروع برنامه‌های درمانی، ارزیابی و غربالگری کودک و خانواده لازم و ضروری است.

References

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®). American Psychiatric Pub; 2013 May 22. [Link]
2. DuPaul GJ, Stoner G. ADHD in the schools: Assessment and intervention strategies. Guilford Publications; 2014 Jul 16. [Link]
3. Piffner LJ, Calzada E, McBurnett K. Interventions to enhance social competence. Child and adolescent psychiatric clinics. 2000 Jul 1;9(3):689-709. [Link]
4. Barkley RA, Fischer M, Edelbrock CS, Smallish L. The adolescent outcome of hyperactive children diagnosed by research criteria: I. An 8-year prospective follow-up study. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. 1990 Jul 1;29(4):546-57. [Link]
5. Hinshaw SP, Owens EB, Sami N, Fargeon S. Prospective follow-up of girls with attention-deficit/hyperactivity disorder into adolescence: evidence for continuing cross-domain impairment. Journal of consulting and clinical psychology. 2006 Jun;74(3):489. [Link]
6. Pliszka S. AACAP Work Group on Quality Issues Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder. J Am Acad Child Adolesc Psychiatry. 2007 Jul 31;46(7):894-921. [Link]
7. Hansen DL, Hansen EH. Caught in a balancing act: parents' dilemmas regarding their ADHD child's treatment with stimulant medication. Qualitative Health Research. 2006 Nov;16(9):1267-85. [Link]

8. Jensen PS, Arnold LE, Swanson JM, Vitiello B, Abikoff HB, Greenhill LL, Hechtman L, Hinshaw SP, Pelham WE, Wells KC, Conners CK. 3-year follow-up of the NIMH MTA study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2007 Aug 1;46(8):989-1002. [[Link](#)]
9. Millichap JG. *Attention deficit hyperactivity disorder handbook: A physician's guide to ADHD*. Springer Science & Business Media; 2009. [[Link](#)]
10. Neophytou K, Webber R. Attention deficit hyperactivity disorder: The family and social context. *Australian social work*. 2005 Sep 1;58(3):313-25. [[Link](#)]
11. Musa RB, Shafiee ZA. Depressive, anxiety and stress levels among mothers of ADHD children and their relationships to ADHD symptoms. *ASEAN Journal of Psychiatry*. 2007;8:20-8. [[Link](#)]
12. Hughes AA, Hedtke KA, Kendall PC. Family functioning in families of children with anxiety disorders. *Journal of Family Psychology*. 2008 Apr;22(2):325. [[Link](#)]
13. Bögels SM, Lehtonen A, Restifo K. Mindful parenting in mental health care. *Mindfulness*. 2010 Jun 1;1(2):107-20. [[Link](#)]
14. Mikulincer M, Shaver PR, Pereg D. Attachment theory and affect regulation: The dynamics, development, and cognitive consequences of attachment-related strategies. *Motivation and emotion*. 2003 Jun 1;27(2):77-102. [[Link](#)]
15. Rogers MA, Wiener J, Marton I, Tannock R. Parental involvement in children's learning: Comparing parents of children with and without Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD). *Journal of school psychology*. 2009 Jun 1;47(3):167-85. [[Link](#)]
16. Lifford KJ, Harold GT, Thapar A. Parent-child relationships and ADHD symptoms: a longitudinal analysis. *Journal of abnormal child psychology*. 2008 Feb 1;36(2):285-96. [[Link](#)]
17. Sonuga-Barke EJ, Daley D, Thompson M, Laver-Bradbury C, Weeks A. Parent-based therapies for preschool attention-deficit/hyperactivity disorder: a randomized, controlled trial with a community sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2001 Apr 1;40(4):402-8. [[Link](#)]
18. Barnard-Brak L, Sulak TN, Fearon DD. Coexisting disorders and academic achievement among children with ADHD. *Journal of Attention Disorders*. 2011 Aug;15(6):506-15. [[Link](#)]
19. Barkley RA, editor. *Attention-deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment*. Guilford Publications; 2014. [[Link](#)]
20. Brown TE. *ADHD comorbidities: Handbook for ADHD complications in children and adults*. American Psychiatric Pub; 2009. [[Link](#)]
21. Matson JL, Mahan S, LoVullo SV. Parent training: A review of methods for children with developmental disabilities. *Research in developmental disabilities*. 2009 Sep 1;30(5):961-8. [[Link](#)]
22. Chu S, Reynolds F. Occupational therapy for children with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), part 1: a delineation model of practice. *British Journal of Occupational Therapy*. 2007 Sep;70(9):372-83. [[Link](#)]
23. Antshel KM, Barkley R. Psychosocial interventions in attention deficit hyperactivity disorder. *Child and adolescent psychiatric clinics of north america*. 2008 Apr 1;17(2):421-37. [[Link](#)]
24. Barkley RA. *Taking charge of ADHD: The complete, authoritative guide for parents*. Guilford press; 2013 Apr 18. [[Link](#)]
25. Henderson DA, Thompson CL. *Counseling children*. Cengage Learning; 2010 Mar 9. [[Link](#)]
26. Nichols MP, Schwartz RC. *Family therapy: Concepts and methods 4th*. Boston: Allyn & Bacon; 1998. [[Link](#)]
27. Wood JJ, Piacentini JC, Southam-Gerow M, Chu BC, Sigman M. Family cognitive behavioral therapy for child anxiety disorders. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2006 Mar 1;45(3):314-21. [[Link](#)]
28. Carr A. The effectiveness of family therapy and systemic interventions for child-focused problems. *Journal of family therapy*. 2009 Feb;31(1):3-45. [[Link](#)]
29. Barkley RA, Guevremont DC, Anastopoulos AD, Fletcher KE. A comparison of three family therapy programs for treating family conflicts in adolescents with attention-deficit hyperactivity disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1992 Jun;60(3):450. [[Link](#)]
30. Lofthouse N, Arnold LE, Hersch S, Hurt E, DeBeus R. A review of neurofeedback treatment for pediatric ADHD. *Journal of attention disorders*. 2012 Jul;16(5):351-72. [[Link](#)]
31. Holtmann M, Steiner S, Hohmann S, Poustka L, Banaschewski T, Bölte S. Neurofeedback in autism spectrum disorders. *Developmental Medicine & Child Neurology*. 2011 Nov;53(11):986-93. [[Link](#)]
32. Banaschewski T, Brandeis D. Annotation: what electrical brain activity tells us about brain function that other techniques cannot tell us—a child psychiatric perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2007 May;48(5):415-35. [[Link](#)]

33. Sterman MB, Wyrwicka W, Roth S. Electrophysiological correlates and neural substrates of alimentary behavior in the cat. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1969 May 1;157(1):723-39. [\[Link\]](#)
34. Arns M, De Ridder S, Strehl U, Breteler M, Coenen A. Efficacy of neurofeedback treatment in ADHD: the effects on inattention, impulsivity and hyperactivity: a meta-analysis. *Clinical EEG and neuroscience*. 2009 Jul;40(3):180-9. [\[Link\]](#)
35. Ambrosini PJ. Historical development and present status of the schedule for affective disorders and schizophrenia for school-age children (K-SADS). *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2000 Jan 1;39(1):49-58. [\[Link\]](#)
36. Shahrivar Z, Kousha M, Moallemi S, Tehrani-Doost M, Alaghband-Rad J. The Reliability and Validity of Kiddie-Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia-Present and Life-time Version-Persian Version. *Child and Adolescent Mental Health*. 2010 May;15(2):97-102. [\[Link\]](#)
37. Conners CK, Erhardt D, Sparrow E. Conners adhd rating scales (CAARS) technical manual. *Multi Health Systems*;14(4):431-7. [\[Link\]](#)
38. Arabgol F, Hayati M, Hadid M. Prevalence of Attention - Deficit/Hyperactivity Disorder in a Group of University Students. *Advances in Cognitive Science*. 2004; 6 (1 and 2) :73-87. [\[Link\]](#) [Persian]
39. Ivarsson T. Normative data for the Multidimensional Anxiety Scale for Children (MASC) in Swedish adolescents. *Nordic Journal of Psychiatry*. 2006 Jan 1;60(2):107-13. [\[Link\]](#)
40. Mashhadi A, Soltani R, Mirdorghi F, Bahrami B. Psychometric Properties of the Multidimensional Anxiety Scale for Children, *Journal of Applied Psychology* 2012;6(21):70-87. [\[Link\]](#) [Persian]
41. Minuchin S. The family in therapy. In *Counseling and Family Therapy with Latino Populations* 2013 Feb 1 (pp. 74-84). Routledge. [\[Link\]](#)
42. Gunkelman JD, Johnstone J. Neurofeedback and the brain. *Journal of Adult Development*. 2005 Aug 1;12(2-3):93-8. [\[Link\]](#)
43. Jones DJ, Forehand R, Cuellar J, Kincaid C, Parent J, Fenton N, Goodrum N. Harnessing innovative technologies to advance children's mental health: Behavioral parent training as an example. *Clinical psychology review*. 2013 Mar 1;33(2):241-52. [\[Link\]](#)
44. Khanna MS, Kendall PC. Exploring the role of parent training in the treatment of childhood anxiety. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2009 Oct;77(5):981. [\[Link\]](#)
45. Victor AM, Bernat DH, Bernstein GA, Layne AE. Effects of parent and family characteristics on treatment outcome of anxious children. *Journal of anxiety disorders*. 2007 Jan 1;21(6):835-48. [\[Link\]](#)
46. Tambelli R, Laghi F, Odorisio F, Notari V. Attachment relationships and internalizing and externalizing problems among Italian adolescents. *Children and youth services review*. 2012 Aug 1;34(8):1465-71. [\[Link\]](#)
47. Sadock B.J. & Sadock V.A., Caplan M.D. *Synopsis of Psychiatry Behavioral Sciences and Clinical Psychiatry*, 9th editions, John Wiley and Sons, New York; 2009. [\[Link\]](#)
48. Barlow J, Parsons J, Stewart-Brown SL. Systematic review of the effectiveness of parenting programmes in the primary and secondary prevention of mental health problems. *Health Services Research Unit, Department of Public Health, University of Oxford*; 2002. [\[Link\]](#)
49. Hammond DC. What is neurofeedback?. *Journal of neurotherapy*. 2007 Mar 29;10(4):25-36. [\[Link\]](#)
50. Hammond DC. What is neurofeedback: An update. *Journal of Neurotherapy*. 2011 Oct 1;15(4):305-36. [\[Link\]](#)
51. Coben R, Padolsky I. Assessment-guided neurofeedback for autistic spectrum disorder. *Journal of Neurotherapy*. 2007 Jun 20;11(1):5-23. [\[Link\]](#)
52. Monastra VJ, Monastra DM, George S. The effects of stimulant therapy, EEG biofeedback, and parenting style on the primary symptoms of attention-deficit/hyperactivity disorder. *Applied psychophysiology and biofeedback*. 2002 Dec 1;27(4):231-49. [\[Link\]](#)

Göndərilib: 14.09.2020

Qəbul edilib: 15.09.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/61-67

Инна Алимовна Хатинова

hatipovainna@yahoo.com

Академия музыки, театра и изобразительных искусств (Молдова)

ВКЛАД ШТЕФАНА И ГЕОРГИЯ НЯГИ В РАЗВИТИЕ ЖАНРА ФОРТЕПИАННОЙ МИНИАТЮРЫ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

Резюме

В статье рассматриваются фортепианные пьесы молдавских композиторов Штефана и Георгия Няги. Созданные в 1930-е и 1950-е годы, они являются показательными образцами жанра миниатюры в национальной музыке XX века. Данные пьесы обладают общими чертами: национальной почвенностью, опорой на жанры молдавского фольклора, простотой музыкального языка и убедительностью композиционно-драматургического решения. Образно-эмоциональная и интонационная яркость этих миниатюр, выполненных на высоком профессиональном уровне, обеспечила им жизнеспособность и богатый потенциал для включения в концертно-педагогический репертуар.

Ключевые слова: Штефан Няга, Георгий Няга, фортепианная пьеса, педагогический репертуар, молдавский фольклор, фортепианная фактура

Contribution of Stefan and George Nyaga to the development of the genre of piano miniature in the Republic of Moldova

Summary

The present article examines pieces for piano written by Moldavian composers Ştefan and Gheorghe Neaga. Created in the 1930s and 1950s, they are representative examples of the genre of miniature in the national music of the 20th century. The pieces share a number of common traits: they have a solid national basis, are rooted in the genres of Moldavian folklore and are characterized by simplicity of the musical language and convincing compositional and dramaturgic developments. Figurative-emotional and intonational brightness of these miniatures, which were written at a high professional level, determined their viability and their ample potential for being included in the pedagogical repertoire.

Key words: Ştefan Neaga, Gheorghe Neaga, piece for piano, pedagogic repertoire, Moldavian folklore, piano texture.

В фортепианной педагогике Республики Молдова особое значение принадлежит сочинениям видных отечественных композиторов Штефана и Георгия Няги. Их миниатюры обладают богатыми возможностями для использования в учебно-дидактическом процессе. Это объясняется прочной национальной почвенностью музыки, облегчающей ее восприятие и воспроизведение учащимися разных возрастов, что обеспечивает наилучшие результаты в ходе воспитания молодых музыкантов.

Целью данной статьи является представление наиболее значительных фортепианных произведений Штефана и Георгия Няги, фигурирующих в учебных программах студентов-пианистов Академии музыки, театра и изобразительных искусств и выявление роли, которую они играют в процессе обучения искусству фортепианной игры и в развитии художественной индивидуальности учащихся.

Фортепианные миниатюры Штефана и Георгия Няги эскизно затрагиваются в монографических исследованиях молдавских музыковедов А.Софронова, А.Мирошникова, З.Столяра и Е.Клетинича (см. список литературы). Подробный исполнительский анализ пьес Шт. и Г. Няги в настоящей статье предпринимается впервые.

Одно из ведущих мест в развитии музыкального искусства Республики Молдова принадлежит династии музыкантов по фамилии Няга, повлиявшей на становление композиторской школы страны, на формирование национальных исполнительских традиций, а также на совершенствование музыкального образования. Родоначальник Антон Няга играл на лютне, его сын Тимофей Няга, талантливый скрипач, много лет руководил тарафом, внук Штефан Няга (1900–1951) был первым, кто получил профессиональное музыкальное образование и стал знаменитым пианистом, композитором и дирижером, правнук Георгий Няга (1922–2003) прославился как скрипач и композитор. Композиторские сочинения Штефана и Георгия Няги отличаются прочной

национальной почвенностью и профессиональной основательностью, они интенсивно используются в педагогическом репертуаре музыкальных учебных заведений разного уровня.

Творчество Шт. Няги оказалось знаменательным для развития всего национального музыкального искусства; он первым сделал шаги к расширению жанровых рамок молдавской музыки. По мнению музыковеда А. Софронова, «в своих лучших произведениях композитор пришел к созданию собственного гармонического языка, органически связанного с ритмомелодическими особенностями молдавской музыки, с ее ладовым строем» (Софронов, 1968: 77). Две небольшие фортепианные пьесы *Бессарабка* и *Жок*, привлекающие внимание национальным колоритом и тонкой художественной выразительностью, были написаны на рубеже 1930–1940-х годов в Париже, где Шт. Няга обучался в консерватории. По-видимому, сочинение этих миниатюр было навеяно воспоминаниями о родной Бессарабии.

Пьеса *Бессарабка* написана в простой трехчастной форме ($a - b - a$) и носит легкий, живой, танцевальный характер, слегка оттененный меланхолическими тонами благодаря минорной тональности (g -*moll*). Интонации основной темы пьесы, оживленной по характеру, очень близки мелодике молдавских танцев. Тема дана в двухголосном изложении, где нижний голос, выписанный более крупными длительностями, оттеняет основную мелодическую линию, в которой композитор искусно имитирует звучание флуера. Национальный молдавский колорит усиливается также обилием форшлагов, характерной переменностью трех- и двухдольного размеров. От пианиста здесь требуется хорошая звуко-красочная дифференциация голосов.

В средней части появляется новая тема, решительным характером напоминающая виртуозный мужской танец бэтуту (пример 1).

Пример 1.

Шт. Няга. БЕССАРАБКА

Allegretto scherzando

Она проходит дважды: первый раз *f*, второй раз *p*, создавая эффект эха. Как отмечает пианист А. Мирошников, «это вызывает впечатление переключки разных групп танцующих, соревнования в ловкости, столь свойственного народным танцорам» (Мирошников, 1973: 9). В репризе основная мелодическая линия и шестнадцатые аккомпанемента проходят в более высоком регистре, чем это было вначале. Благодаря этому тема звучит несколько печально, задумчиво. Завершает пьесу кода в темпе *Lento*, где предписанные композитором нюансы *f* и *crescendo* предполагают плотность туше и значительный характер исполнения. При этом основной задачей пианиста становится умение передать молдавский национальный колорит, исполнив сочинение в легкой, непринужденной манере.

Жок, как и *Бессарабка*, преломляет жанр молдавского танца типа бэтута-хора. Пьеса написана в сложной трёхчастной форме в тональности *as*-*moll*. Основная тема изложена в среднем регистре и звучит в верхнем голосе партии левой руки. Выдержанный на протяжении первых восьми тактов звук *as*, вероятно, воспроизводит звучание чимпоя. Тему постоянно сопровождает непрерывный поток шестнадцатых в правой руке, в котором угадывается звучание цимбал. Шестнадцатые должны исполняться здесь сухим отчетливым прикосновением, не мешая ясному звучанию восьмых

длительностей. Только таким образом удастся воспроизвести выписанное композитором двухголосие (пример 2).

Пример 2.
 Шт. Няга. ЖОК

Простая, на первый взгляд, фортепианная фактура пьесы оказывается многослойной, с использованием в начале произведения приемов канонической имитации, что ставит перед пианистом специфические исполнительские задачи. В звучании основного мелодического рисунка следует добиться непрерывности движения, текучести и хорошего *legato*. Средний раздел начинается неожиданно появлением новой темы, сменой фактуры и лада (одноименный *As-dur*). Правая рука ведет очень выразительную мелодию, звучащую на *ff* в малой и первой октавах. Она сопровождается шестнадцатыми в левой руке, изложенными секстолями, которые должны исполняться плавно и *ben legato*. Статическая реприза сочинения не вносит серьезных изменений в характер музыки, так как практически полностью повторяет музыкальный материал первой части. Исключение составляют последние шесть тактов, где звучание становится более легким и постепенно угасает на *ppp*.

Как показывает исполнительская практика последних лет, фортепианные миниатюры Шт. Няги, к сожалению, постепенно вытесняются с концертной эстрады новыми сочинениями композиторов Молдовы, которые написаны более современным языком. Однако это отнюдь не умаляет достоинств данных ранних образцов фортепианной музыки, наметивших путь претворения национальных особенностей молдавского фольклора в профессиональном творчестве.

Если Штефан Няга воплощал традиции ансамблевого народного исполнительства, то его сын Георгий Няга оставил яркие образцы фортепианных миниатюр, являющихся примером воплощения скрипичных национальных традиций. Действительно, Г. Няга внес особенно весомый вклад в развитие именно скрипичной молдавской музыкальной культуры, поскольку сам был блестящим скрипачом: исполнителем и педагогом. Многие из написанного Г. Нягой для фортепиано также прочно вошли в золотой фонд молдавской фортепианной музыки и с успехом исполняются на концертной эстраде. Это *Прелюдия es-moll*, *Дойна*, *Сказка* и многие другие сочинения.

Прелюдия es-moll создана композитором в годы учебы в консерватории. Характерные для нее колористические эффекты вызывают ассоциации с творчеством композиторов-импрессионистов, особенно К. Дебюсси, заставляют вспомнить его прелюдии *Паруса*, *Затонувший собор* и многие другие. В то же время в произведении постоянно улавливаются типичные для молдавской народной музыки интонационные обороты с участием II низкой и IV высокой ступеней. По форме *Прелюдия* одночастна и выдержана в одной фактуре: арпеджированные аккорды на фоне мощных колокольных басов (пример 3).

Пример 3.
 Г. НЯГА. ПРЕЛЮДИЯ ES-MOLL

Пианист должен следить за тем, чтобы в арпеджированных аккордах постоянно выделялся мелодический голос партии правой руки. Для этого необходимо перенести вес руки в сторону пятого пальца, исполняющего эту линию. Сами же аккорды для достижения длительной вибрации струн должны быть сыграны наполненно, глубоким погружением в клавиатуру, с максимальным использованием веса руки, в том числе и от плеча. Аккордовая последовательность на *pp* звучит легко, но очень ясно и отчетливо с возможным применением левой педали.

Дойна для фортепиано, как и *Прелюдия es-moll*, была сочинена Г. Нягой в начале творческого пути. Это лирическая пьеса спокойного характера, написанная в простой трехчастной форме. Особый колорит звучанию придает «черноклавишная» тональность *Ges-dur*. Жанровая характерность музыки, отраженная в названии произведения, обуславливает соответствующую манеру исполнения — *rallando rubato*, уходящую истоками к лютарской практике.

Основная тема произведения, выразительный и проникновенный речитатив, развивается гибко и как бы непредсказуемо. Она словно окутана непрерывными нежно струящимися фигурациями тридцатьвторых. Мелодию украшают многочисленные мелизмы: трели, короткие и длинные форшлагги. Сам же речитатив строится на повторе одного звука в различных ритмических вариантах (пример 4).

ПРИМЕР 4.

Г. НЯГА. *ДОЙНА*

Исполнять эту своеобразную репетицию необходимо разными пальцами во избежание однообразного и «плоского» звучания. Пианисту следует также обратить внимание на задуманную автором тембровую окраску речитатива: в повторяющихся звуках в первой октаве услышать звучание кларнета, а в более высоком регистре — флейты или флуэра. Фактура аккомпанемента в *Дойне* включает мелодическую линию и линию плавных и мягких аккордов, которые должны исполняться очень связно, *ben legato* с легким выделением в них верхнего голоса. Специфика гармонической вертикали определяется использованием IV лидийской ступени. В мелодии, помимо этого, появляется альтерация II ступени, приводящая к образованию колоритно звучащей увеличенной секунды *ges-a*. Все это сообщает музыке ярко выраженный национальный характер. Конструктивная роль аккомпанемента, внешне статичного, по сравнению с развитой мелодической линией, заключается в том, чтобы удерживать в определенных метроритмических рамках свободно льющуюся мелодическую импровизацию. Средний раздел формы отличается взволнованностью и воодушевлением: растет динамика, часто меняются гармонии, мелодия поднимается в высокий регистр, трели становятся беспокойными и бурными, а ритмические повторы одного звука в речитативе - учащенными. Три волны динамического нарастания, отталкиваясь от различных гармоний (*As, Ces u D*), ведут к итоговой кульминации на *ff*, где звучание *дойны* приобретает патетический характер. Далее звучание постепенно стихает, и небольшое *diminuendo e ritenuto* с выписанной фермой настраивает на восприятие репризы, где основная тема звучит приглушенно,

как бы издали, и постепенно замирает на повторяющемся *des*², который, в свою очередь, переходит в слабо мерцающую трель на этом же звуке и истончается на «разложенном» аккорде *Ges-dur*.

Включение этой пьесы в репертуар учащихся будет способствовать совершенствованию навыков выразительного интонирования пассажных фигураций, выявлению их кантиленной мелодической природы, достижению естественной гибкости фразировки. В учебной практике сходные исполнительские проблемы приходится решать в работе над фортепианными сочинениями Ф.Шопена. Не менее важным для исполнителей этой проникновенной лирической миниатюры должно стать и осознание импровизационной природы воплощаемого музыкального образа, что требует владения искусством игры *rubato*.

Самостоятельную исполнительскую жизнь обрела пьеса *Сказка* Г.Няги из *Сюиты для фортепиано*, написанной в 1961 году. «От затаенной печали, сдержанности неторопливого повествования до страстного, драматического прорыва – таков диапазон эмоций, передаваемых музыкой <...> *Сказки*, отмеченной свежестью интонационного строя, изысканностью гармонического колорита», — характеризует эту музыку Е. Клетинич (Клетинич, 1987: 209). Пьеса написана в сложной трехчастной форме с контрастной серединой. С первых же звуков создается настроение печальной задумчивости. Плавное движение восьмых, где следует точно соблюдать выписанные автором лиги, обволакивает и бережно поддерживает тонкую, нежную мелодию (пример 5).

Пример 5.

Г.Няга. СКАЗКА

Гармонический язык характеризуется изысканностью, свидетельствуя, по мнению Е.Клетинича, об увлечении Г.Няги искусством импрессионистов. В фактуре аккомпанемента просматриваются три плана: октавная линия баса, общее движение восьмых и выделенный верхний голос в терцовых интервалах. Вследствие этого качественное исполнение фактуры сопровождения требует специальной работы.

Основная тема сочинения претворяет интонационно-ритмические особенности дойны: она богато орнаментирована, на близком расстоянии сочетаются контрастные длительности, использованы мелодические обороты с участием ступеней лидийского и миксолидийского ладов. В теме важно прочувствовать характер музыки, опираясь на авторское *doloroso*, проинтонировать широкие интервалы в мелодической линии и сохранить цельность фразировки. Далее меняется эмоциональный настрой: преобладают спокойствие и уравновешенность. Завершает первый раздел *Сказки* четырехголосный канон, где необходимо ясно показать вступление голосов, темброво их «раскрасить» и выделить имитации. Пианист должен сыграть это полифоническое «размышление» психологически тонко, как бы преодолевая внутренние сомнения и нерешительность.

Средний раздел *Сказки* вводит в атмосферу скорби и глубоких переживаний. Тема этого эпизода (*cantando, ben legato*) проникнута троекратно повторяющимися интонациями просьбы, мольбы. Им вторят жалобные секундовые «стоны» восьмых в среднем голосе, а звучание чистых квинт в басу усиливает ощущение безысходности. Используя плотную фактуру, охватившую практически все регистры инструмента, автор добивается смены характера основной темы: она становится горделивой, величественной и звучит очень весомо и торжественно. Постепенное *crescendo* в соединении с *un poco agitato* приводит к мощному нарастанию напряжения и завершению кульминационным аккордом на *ff* в тональности *h-moll*, что должно быть исполнено с большим эмоциональным накалом.

От исполнителя требуется тщательное и скрупулезное изучение тонального плана среднего раздела пьесы, так как характерная для него частая смена тональностей играет важную роль в драматургии эпизода, значительно усиливая взволнованный характер музыки. Репризу *Сказки* автор перемещает в тональность *Ges-dur*. Звучание основной темы становится теперь светлым и умиротворенным, однако «...мерные «шаги времени» и угасание в самом конце пьесы оставляют в нашем сознании настроение тихой грусти, задумчивой печали», — пишет об этом разделе формы З.Столяр (Столяр, 1973: 113). Диссонантный гармонический язык и ярко выраженный национальный колорит делают *Сказку* Г.Няги чрезвычайно привлекательной для молодых пианистов Молдовы. В пьесе отсутствуют серьезные технические проблемы, в то же время от исполнителя требуются усилия и слуховой контроль в работе над звуком. Работа над этим сочинением может служить подготовительным этапом к исполнению таких произведений, как *Колыбельная* Ф.Шопена, *Утешения* Ф.Листа и др.

Токката C-dur Г.Няги замыкает круг пьес, созданных композитором в студенческие годы. Это эффектно звучащее произведение привлекает динамизмом, жизнерадостным оптимистическим настроением и упругим ритмом. Примененные автором различные виды фортепианной техники (октавы, аккорды, скачки, *glissando*, техника репетиций и др.) предназначены для выявления виртуозных пианистических качеств исполнителя. Работа над *Токкатой* способствует развитию у студентов навыков игры разнообразных типов токкатного изложения: техники *martellato*, плотной остинатной аккордовой фактуры и непрерывного ритмически однородного движения в быстром темпе. В *Токкате* нашли преломление типичные черты молдавского музыкального фольклора: тематизм как бы пропитан мелодикой и ритмикой молдавских народных танцев (пример 6).

Пример 6.

Г.Няга. ТОККАТА

Произведение, написанное в простой трехчастной форме (*a – b – a*), захватывает энергией, стремительным напором и октавной моторикой. Передавая радостную оживленность музыки, необходимо сохранять «железный» ритм, избегая поспешности, которая противоречит ясности мелодического и ритмического рисунка темы. В основной теме отразилась склонность композитора к внезапным тональным сдвигам: так, в первой части тематический материал перемещается из первоначального *C-dur* в *E-dur*, а затем *As-dur*. Установившийся *As-dur (subito p)* свидетельствует о начале среднего раздела произведения. Здесь тематический материал проходит в нижнем регистре в партии левой руки, правая же берет на себя функцию остинатного сопровождения. Басовая мелодия представляет собой виртуозный мужской танец типа бэтуты. Постепенно тема поднимается во все более высокий регистр, проходя через *As-dur*, *Des-dur*, *Ges-dur*, *H-dur*. Блестящий аккорд *H-dur* — кульминационная точка средней части — украшен взлетающим воздушным пассажем *veloce* тридцатьвторых, передаваемых из руки в руку. Пассаж должен быть исполнен очень ровным звуком, в непрерывном движении. Задорное *glissando* стремительно «влетает» в репризную часть пьесы, где материал первой части повторяется в обратном тональном расположении (*E-dur*, *As-dur*, *C-dur*) и в яркой нюансировке (*ff*). Плотная цепочка аккордов готовит коду. В последних тактах движение постепенно затихает и исчезает в тишине.

Приведенный анализ свидетельствует о том, что фортепианные миниатюры Штефана и Георгия Няги разнообразны по образно-эмоциональному наполнению и по использованным видам фортепианной техники. Они дают возможность понять специфику национального молдавского

музыкального мышления, почувствовать особенности музыкального языка, кроющиеся в органичном синтезе народного и композиторского начал, обнаружить пути исторического развития жанра фортепианной миниатюры в музыке Республики Молдова.

Богатый методико-дидактический потенциал, которым обладают проанализированные пьесы, обуславливает особое их значение в учебном процессе музыкальных школ, колледжей и высших учебных заведений Молдовы. Фортепианные миниатюры Штефана и Георгия Няги изучаются в классах специального и общего фортепиано, исполняются на конкурсах юных музыкантов.

Будучи опубликованными, данные сочинения могут быть применены в концертно-педагогических программах учебных заведений других стран, что послужит не только пропаганде молдавского фортепианного искусства за рубежом, но и обогатит жанрово-стилевую палитру иных музыкально-педагогических школ и направлений.

Литература

1. Софронов А. Штефан Няга. Москва: Сов. композитор, 1968, 83 с.
2. Мирошников А. Фортепианные произведения молдавских композиторов. Кишинев: Штиинца, 1973, 66 с.
3. Клетинич, Е. Композиторы Советской Молдавии. Кишинев: Литература артистикэ, 1987, 270 с.
4. Столяр З. Георгий Няга. Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1973, 139 с.

Göndərilib: 04.11.2020

Qəbul edilib: 05.11.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/68-85

Ярослав Валентинович Пилипчук

Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

МУСУЛЬМАНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (IX-XIII ВВ.)

Резюме

Проведя исследование мы пришли к следующим выводам. Первой по настоящему сильной была династия Саджидов, происходящая из согдийской аристократии. Ее представители возвысились как гулямы на службе у Аббасидов. Став правителями в Азербайджане, Саджиды старались проводить самостоятельную и агрессивную политику в отношении Армении, что не всегда вызывало позитивную реакцию со стороны халифа. Лишь в конце правления Саджидов их интересы начали снова совпадать с интересами Багдада. Музафариды были еще одной иранской династией, на этот раз дейлемитской. Ее представители проникли из Дейлема в ходе своей экспансии на северо-запад. Они приняли на себя удары со стороны Руси, Раввадидов и Сельджуков. Раввадиды были династией арабского происхождения, которая вскоре курдизировалась. Ономастикон династии в X – XI вв. в целом иранский. Эпохой наибольшего могущества Раввадидов было время правления Мамлана I, который проводил агрессивную политику по отношению к христианским соседям и угрозу со сторону которого армяне и грузины нейтрализовали путем заключения оборонительного союза. XI в. был временем постепенного угасания Раввадидов. Шеддадиды были по происхождению курдской династией и правили в Арране. Медленный рост их власти наблюдался в X в., когда они начали экспансию во владения Музафаридов. Для этой династии характерны тесные связи с армянами. Эмиры Фадл и Абу-л-Асвар осуществляли натиск на армянские территории, которые армяне смогли отбить только кооперируясь с грузинами. Уничтожить эмират Шеддадидов не были способны и ромеи в середине XI в. Власть Шеддадидов в Арране смогли ликвидировать только Сельджуки в 1093 г., а в Шираке они продержались до 1199 г. Ширван было государством населенным ираноязычным и кавказоязычным населением. Династия Мазйадидов первоначально было арабской по происхождению. Ширван поддерживал тесные связи с государством Лайзан. В X веке ширваншахи распространяли власть кроме Ширвана еще на Дербент и Арран. Во второй четверти XI в. Мазйадидов сменила династия Кесранидов, ономастикон которой уже иранский. Это династия в отличии от Шеддадидов в Арране и Раввадидов в Азербайджане удержала власть в Ширване при Сельджуках. Кесраниды, как и Мазйадиды, продолжали претендовать на власть над Дербентом. В XII в. Ширван стал объектом экспансии со стороны Грузии. Сопротивляться ей могли ширванцы только при помощи Сельджуков. Однако это не исключало династических браков с грузинскими Багратиони. Самым выдающимся Кесранидом был ширваншах Ахситан, который при помощи грузин отразил вторжение дербентских хазар и лично отразил вторжение дагестанских горцев. В союзе с царицей Тамар ширваншах противостоял атабекам Азербайджана. XIII в. был временем упадка Ширвана, когда он становился объектом вторжений монголов, кыпчаков и хорезмийцев. С 1070 г. Азербайджан стал владением Сельджукидов, а с 1093 г. таким стал Арран. На протяжении нескольких десятилетий Азербайджан и Арран были владением младших Сельджукидов и входили в состав Иракского султаната Сельджуков. Оформление государства атабеков Азербайджана можно датировать серединой XII в. При его первых правителях Шамс ад-Дине Ильденгизе и Джахан-Пехелеване влияние Ильденгизидов простиралось от Каспийского моря до Персидского залива и от Эрзерума до Хорасана. Ильденгизиды были теми, кто сдерживал экспансию грузинских Багратиони против мусульманских стран и фактически были всемогущими делателями султанов при слабых Сельджукидах. Кызыл-Арслан уже перестал совсем осматриваться на Сельджукидов и титулировал себя пышным титулом. Конец XII в. - начало XIII в. были временем упадка атабеков Азербайджана из-за усобиц между Ильденгизидами и побед грузин. 20-30-е гг. XIII в. были временем падения государства атабеков Азербайджана.

Ключевые слова: Ширван, Азербайджан, Арран, Саджиды, Мосафериды, Шеддадиды, Раввадиды, Ильденгизиды, Сельджуки.

Muslim statehood in Azerbaijan (IX-XIII centuries)

Summary

This paper is dedicated to the history of Muslim statehood in Azerbaijan in IX-XIII century. The first truly strong was the Sajid dynasty, originating from the Sogdian aristocracy. Its representatives exalted

themselves as ghouls in the service of the Abbasids. Having become rulers in Azerbaijan, the Sajids tried to pursue an independent and aggressive policy towards Armenia, which did not always provoke a positive reaction from the caliph. Only at the end of the Sajid rule did their interests again coincide with those of Baghdad. The Muzafarids were another Iranian dynasty, this time the Delemite. Its representatives came from Dalem during its expansion to the northwest. They took upon themselves the blows from Russia, the Ravadids and the Seljuks. The rabadids were a dynasty of Arab origin, which soon became Kurdish. Onomasticon of the dynasty in the 10th - 11th centuries generally Iranian. The era of the greatest power of the Rawwadids was the time of the reign of Mamlan I, who pursued an aggressive policy towards Christian neighbors and the threat from which the Armenians and Georgians neutralized by the conclusion of a defensive alliance. XI century was the time of the gradual fading of the Rawwadids. The Shaddadids were of Kurdish dynasty descent and ruled in Arran. Slow growth of their power was observed in the 10th century, when they began expansion in the possession of the Muzafarids. This dynasty is characterized by close ties with the Armenians. Emirs Fadl and Abu l-Asvar carried out an attack on the Armenian territories, which the Armenians could recapture only by cooperating with the Georgians. To destroy the emirate of the Shaddadids were not able and the Romaios in the middle of the XI century. Only the Seljuks in Arran were able to eliminate the power of the Shaddadids in 1093, and they survived in Shirak until 1199. Shirvan was a state inhabited by Iranian-speaking and Caucasian populations. The Mazyadid dynasty was originally Arab in origin. Shirvan maintained close ties with the state of Lizan. In the tenth century, the Shirvanshahs extended power besides Shirvan to Derbent and Arran. In the second quarter of the XI century. Mazyadids were replaced by the Qesranid dynasty, the onomasticon of which is already Iranian. This dynasty, unlike the Sheddadids in Arran and the Rawwadids in Azerbaijan, retained power in Shirvan under the Seljuks. The Caesranids, like the Mazyadids, continued to claim power over Derbent in the XII century. Shirvan became an object of expansion from Georgia. Shirvans could only resist it with the help of the Seljuks. However, this did not exclude dynastic marriages with Georgian Bagrationi. The most prominent Qesranid was the Shirvanshah Akhsitan, who, with the help of the Georgians, repelled the invasion of the Derbent Khazars and personally repelled the invasion of the Dagestan highlanders. In alliance with Queen Tamar, the Shirvanshah opposed the Atabeks of Azerbaijan. XIII century was the time of the decline of Shirvan, when he became the object of invasion of the Mongols, Kipchaks and Khorezmians. From 1070 Azerbaijan became the possession of the Seljukids, and from 1093 Arran became such. For several decades, Azerbaijan and Arran were the property of the younger Seljukids and were part of the Iraqi Seljuk Sultanate. The design of the state of the Atabeks of Azerbaijan can be dated to the middle of the XII century. Under its first rulers, Shams ad-Din Ildengiz and Jahan-Phelevane, the influence of the Ildengizids extended from the Caspian Sea to the Persian Gulf and from Erzurum to Khorasan. The Ildengizids were those who restrained the expansion of Georgian Bagrationi against Muslim countries and were actually omnipotent workers of the Sultans under the weak Seljukids. Qizil-Arslan has already ceased to look around at the Seljukids completely and has titled itself with a magnificent title. The end of the XII century. - beginning of the XIII century were the time of the decline of the Atabeks of Azerbaijan due to the strife between the Ildengizids and the victories of the Georgians. 20-30-ies of XIII century were the time of the fall of the Atabek state of Azerbaijan.

Key words: *Shirvan, Azerbaijan, Arran, Sajids, Mosaferids, Shaddadids, Rawwadids, Ildengizids, Seljukids*

Одним из интереснейших аспектов истории Южного Кавказа является история Азербайджана. В отличии, от истории кавказской Албании, туркоманских государств и государства Сефевидов история Азербайджана в IX-XIII вв. не была предметом специального исследования. Историками изучались лишь отдельные аспекты истории этого периода. Историей Саджидов занимался В.Маделунг [21]. К.Босворт занимался историей Музафаридов [19]. Э.Пикока интересовала история Раввадидов [24]. Предметом исследования Э.Пикока и В.Минорского была история Шеддадидов [23; 22]. С.Ашурбейли, В.Минорский З.Буниятов изучали историю Ширвана [2; 14; 3]. Историю Сельджукидов и Ильденгизидов в Азербайджане изучали К.Лютер, Р.Гусейн-заде, З.Буниятов [20; 5; 6; 3]. Перед тем как начинать исследование мы должны условиться о терминологии. В узком смысле Азербайджаном в Средние века назывались земли Иранского Азербайджана. Земли на север от Араксом назывались Арраном и Ширваном. В данном исследовании понятие Азербайджан распространяется и на Ширван с Арраном как земли современного Азербайджана. Азербайджаном мы называем все территории на которой проживают на данный момент азербайджанские турки. В этой статье речь будет больше идти о дотюркской истории Азербайджана. В Арране и Ширване в рассматриваемый нами период времени проживали ираноязычные курды, дейлемиты, персы, таты (потомки населения Ширвана), а также кавказоязычное население. В исторической области

Азербайджан также длительное время проживали курды, дейлемиты, носители иранского языка азербайджанцы (предки талышей). Появление значительного тюркского элемента на территории исторических областей Азербайджан и Арран начинается с эпохи Сельджуков. Современный Азербайджан является полиэтническим и мультикультурным государством, где кроме тюрков проживает ираноязычное и кавказоязычное население. Освещение истории народов Азербайджана, Аррана и Ширвана в IX-XIII вв. является важным аспектом истории современной Азербайджанской Республики. Задачей данного исследования является комплексное изучение истории Азербайджана в IX-XIII вв.

Одной из первых династий в Азербайджане были Саджиды. Династию основал Абу-л-Садж, который служил халифам ал-Мамуну и ал-Мутасиму. По предположению В.Минорского он происходил из Усрушаны, но не из тюркского, а из согдийского рода. Абу-л-Садж Дивдад б. Дивдаст был завербован полководцем Афшином в армию халифа ал-Мамуна. Он принимал участие в осаде хуррамитской крепости Базз. Под его конвоем доставили Бабека к халифу. В 839 г. ал-Мутасим направил его против Мазьяра. В 852-855 гг. Абу-л-Садж был ответственным за дорогу из Багдада в Мекку. В 863 г. его направили в Северную Сирию чтобы подавить восстание Тануков в провинции Кенасирин. В 865 г. он был награжден халифом ал-Мустаином и боролся против тюркских гвардейцев из Самарры, которые восстали против халифа. В 868 г. Абу-л-Садж был назначен вали Диар Мозара, Кенасирин и Авасема. В 875 г. он воевал против мятежников-зинджей и был назначен правителем Ахваза в Хузистане. В 879 г. Абу-л-Садж умер в Гондешапуре. Абу Убейдаллах Мухаммед б. Абу-л-Садж был назначен охранять дорогу из Багдада в Мекку. В 883 г. ему был дарован контроль над Анбаром и Рахбат Тавком. В 884 г. Абу Убейдаллаху Мухаммеду был дарован пост вали Халеба. Он воевал против бунтовщика Ибн Кондажда. Сведения Ибн ал-Асира о его назначении в Азербайджан в 889 г. ошибочны. Он был назначен вали этого региона не ранее 892 г., когда произошла коронация армянского царя Смбата I. Он оставил Багдад только в 892 г., когда выдал свою дочь за гуляма Бадра. В 893 г. он взял Марагу, преодолев сопротивление Абдаллаха б. Хасана. После вторжения Смбата в Картли и Эретию в 895 г. Абу Убейдаллах Мухаммед занял Нахчаван и Двин, однако потерпел поражение от армян и был вынужден заключить мир с Смбатом. В 898 г. он принял титул афшин, традиционный для правителей Усрушаны. Под этим титулом он известен армянам, которые воспринимали его на монетах. Титул был отображен на его монетах В 898 г. он подчинился халифу Мутатиду, который назначил его вали Азербайджана и Армении. Его сын Абу-л-Музафар был направлен в Багдад как заложник. В это время он вторгся в Армению и проник туда до Карса. В плен была взята жена Смбата. Он сделал своего сына Дивдада правителем Двина, а сам вторгся в Васпуракан и принудил местного ишхана Саркиса Ашота подчиниться его власти. Абу Убейдаллах Мухаммед готовился к новой кампании в Васпуракане, когда умер от эпидемии в марте 901 г. О Дивдаде известно только то, что он занял престол после смерти отца. В октябре 901 г. он был свергнут своим дядей Абу-л-Касимом Йусуфом. Абу-л-Касим Йусуф родился в 864 г. Впервые он упомянут как вали Мекки в 885 г. В 893 г. он разгромил хариджитов в регионе Мосул и отправил их как пленных в Багдад. В 895 г. он принимал участие в кампании в Ираке, но воспользовался этим, чтобы бежать в Азербайджан к своему брату. Когда он пришел к власти то перенес свою столицу в Ардебиль. Смбат боясь Абу-л-Касима Йусуфа принял решение стать вассалом халифа. Впрочем, это не предотвратило вторжения из Азербайджана. В 903 г. Смбат принял корону от Абу-л-Касима Йусуфа тем самым признавая свою зависимость. Вали Азербайджана не признавал власть халифа Муктафи и тот в 908 г. направил против него свое войско. Следующий халиф ал-Муктадир признал власть Йусуфа над Азербайджаном и Арменией. В 908 г. власть Саджидов признали Тбилисский и Дербентский эмираты. После этого он возобновил войну против армянского царя, которая закончилась пленением и мученической смертью на кресте Смбата I. Ибн Хаукаль отмечал жестокость Абу-л-Касима Йусуфа и даже багдадцы отказались покупать рабов-армян. Абу-л-Касим Йусуф пользовался междуусобицами среди армян, но тех сплотила мученическая кончина Смбата и васпураканский ишхан Гагик-Хачик отказался иметь дело с Саджидами. Армяне объединились около персоны Ашота II Железного. После устранения с должности своего патрона в халифате везира Ибн ал-Фурата Абу-л-Касим Йусуф стал удерживать часть дани с Азербайджана и В 915-916 гг. заключил в тюрьму посланника халифа. Когда Ибн ал-Фурат снова стал везиром Абу-л-Касим Йусуф отбил у Саманидов Зенджар, Абхар, Казвин и Рей у вали Саманидов Мухаммеда б. Али Солука. Это вызвало ярость у ал-Муктадира, но халифская армия была разбита в битве под Реем. Но новое войско халифа разбило Йусуфа и тот отступил в Азербайджан. Вскоре Йусуф был схвачен во время битвы при Ардебиле. Три года он провел в

заточении в Багдаде, а Азербайджаном правил его гулям Собук (которого армяне знали как Смбук), который пытался найти общий язык с армянами. В 922 г. Абу-л-Касима Йусуфа освободили из плена и назначили вали Рея, Казвина, Абхара, Зенджана и Азербайджана. В марте 924 г. Абу-л-Касим Йусуф победил Ахмеда б. Али брата прежнего саманидского наместника, который контролировал регион Джебал. В 925 г. он пришел в Хамадан на несколько месяцев, после чего прибыл в Рей и Азербайджан. В 926 г. он со своим войском прибыл на помощь халифу в борьбе с карматами, однако был ими разбит в битве у Куфы в 927 г. Он попал в плен и был казнен братьями карматского лидера Абу Шахира в 928 г. После разгрома под Куфой войска Абу-л-Касима Йусуфа влились в халифское войско и стали известны как Саджийа. После Йусуфа Азербайджаном правил Абу Музафар Фатх б. Мухаммед б. Абу-л-Садж. По одной версии он был убит своим гулямом в Ардебиле в 928 г., а по иной был разбит мятежниками в Мараге и был убит ими. Сын Абу Музафара Фатха Абу-л-Фарадж стал одним из командующих халифским войском [21; 4; 16; 10; 7].

Музафариды были еще известны как Салариды или же Кангариды. Первоначальный центр их власти находился в Шамиране района Шарим в регионе Дейлем. Время правления Музафаридов В.Минорский называл дейлемской интерлюдией. Основателем династии был Мухаммед б. Музафар. Музафар является арабизацией иранского имени Асфар или Асвар. Мухаммед б. Музафар был связан с Йостанидами Рудбара. Тесные семейные связи привели к употреблению имен Йостан, Вахсудан и Марзбан. В 919-920 гг. Мухаммед убил Али б. Вахсудана. После этого Йостаниды стали эмирами только Рудбара. Мухаммед сделал столицей Шамиран, которым восхищался Абу Дулаф. В 941 г. Мухаммеда сместили его сыновья. Династия Саларидов после этого пришла в упадок. В 944 г. на Бердаа напали русы (войска воеводы Хельгу киевского князя Игоря Рюриковича). Старший сын Вахсудан сконцентрировал власть вокруг Шамирама. Однако его владения и эмират его брата Марзубана в Арране был поглощен Буидами. Так в 946-947 гг. Рукн ад-Даула Хасан б. Буйа занял Рей. Он продвигался на Северо-Запад и под Казвином захватил в плен Марзубана. В 989-990 гг. сын Рукн ад-Даулы Хасана Факр ад-Даула захватил у Музафаридов Шамиран, которым ранее правил Вахсудан. При преемнике Факр ад-Даулы Мадж ад-Дауле Рустаме Музафирид Ибрахим II б. Марзбан II не только отбил Шамиран, но и расширил свою власть на Зенджан, Абхар и Сохравард. Однако Музафириды подверглись давлению со стороны курдизированной арабской династии Раввадидов Тебриза. Ибрахим I б. Марзбан I потерял большую часть своих владений в Азербайджане. Абу-л-Хайджа б. Мухаммед Раввадид занял эти земли, а после этого продвинулся в земли Музафаридов в Восточной Армении. Музафариды удерживали Таром. В 1029 г. Газневид Махмуд б. Себук-Тегин послал против Музафаридов потомка царя Дейлема (вероятно Йостанида). Он вместе с сыном Махмуда Масудом вторгся в Таром и взял в плен Ибрахима II б. Марзбана II. Однако потом Музафариды смогли отвоевать Таром. После этого в 1042-1043 гг. Тогрул-бек двинулся в Иран и Музафирид Салар из Тарома подчинился огузам. Путешественник Насир-и Хусрау был в землях Йостана Ибрахима из Музафаридов и высоко оценил порядок в землях этого правителя, который называл себя Марзбаном Дейлема. В 1062 г. Тогрул-бек взыскал дань с правителя Шамирама Музафара б. Ибрахима, но источники после этого не упоминали об Музафаридах [19; 10].

Одной из самых заметных средневековых династий Азербайджана были Раввадиды. Основатель династии Раввад б. Моганна Азди жил во время халифа Абу Джафара ал-Мансура из династии Аббасидов. Вали Азербайджана Йазид б. Хатем расселил йеменских арабов в своем наместничестве. Среди них был и Раввад. Эти люди жили на пространстве от Тебриза до Базза. Балазури и Ибн Факих приписывали Равваду и его сыну Ваджне строительные работы в Тебризе. Йакут также упоминал о строительной деятельности Раввадидов, но сделал их современниками ал-Мутавкиля. Ваджна и его маула Садака б. Али восстали во время Харуна ар-Рашида. Ваджне наследовал его брат Мухаммед, который восстал против халифа Мамуна. Раввадиды поддержали хуррамитов Бабека и их крепость Базз была центром восстания. Бабек вначале находился на службе у Мухаммеда б. Раввада Азди. Он был одним из тех, которых выслали в Багдад после подавления восстания Бабека. Ибн Хурдадбех писал, что Марага, Тебриз, Ардебиль и некоторые другие города принадлежали Раввадидам. Йахья б. Раввад поддерживал бунтующего Мухаммеда б. Баита. С середины IX в. по середину X в. о Раввадидах не было сведений письменных сведений. В это время вероятно Раввадиды породнились с курдскими родами, например с хазбани. Мамлан, правитель из династии Раввадидов, в конце X в. носил типичное курдское имя Мамлан. Раввадид Мухаммед б. Хусайн описан Мюнеджим-баши как правитель областей Армении. Когда в 948-953 гг. Музафирид Марзубан б. Мухаммед находился в плену у Буидов Раввадиды заняли часть Азербайджана. До этого, в 944 г. они платили дань Музафаридам. В 960 г. Раввадиды были союзниками Вахсудана Музафарида. В 956 г. Мухаммед б. Хусайн занял Тебриз и сделал его своей столицей. После

Мухаммеда власть перешла к его сыну Мухаммеду Абу-л-Хайдже, который еще известен как Мамлан I. В 975 г. он взял в плен армянского правителя Андзевацика Дереника. Хой и Салмас в это время оказались под контролем Раввадидов. Также он завоевал у Музафаридов часть Азербайджана. Согласно Степаносу Таронци Асохику под контролем Мамлана находился и Двин. Этот правитель конфликтовал с Мушегом Багратуни и хойским эмиром Абу Дулафом. Последний захватил его в плен и удерживал в плену до самой своей смерти. После этого Мамлан вторгся в Васпуракан и занял Хой в 988-989 гг. В 996 г. Мамлан взял в плен своего брата Марзубана. Известны его монеты начала XI в. Преемником Мамлана были его сыновья Абу Наср Хосайн и Вахсудан. Абу Наср Хосайн взшел на престол между 1015 и 1016 гг. Его власть была эфемерной и он формально правил до своей смерти в 1025 г. Реальным преемником отца стал Вахсудан. Сам же Мамлан был заметным правителем своего времени. Он продвинулся до Апахуника и потребовал у тао-кларджетского куропалата Давида III Великого. Он требовал у грузинского правителя дани на протяжении десяти лет, признания вассалитета и войск на службу себе, а также заложников. Однако Давид разбил Мамлана и захватил его жену и коня. Еще один конфликт с Раввадидами случился в 997 г., когда войска Давида заняли Манцикерт. Мамлан послал большое войско отбить город. Тогда в союз с грузинами вступили Аббас Карсский и Баграт III Абхазский. Равваиды были вынуждены отойти, сжигая поселения на своем пути. В 998-999 гг. Мамлану оказал помощь эмир Хорасана. Степанос Таронци Асохик говорил, что он хотел покорить Армению и Грузию. Однако армяне и грузины сначала уклонялись от битвы, а потом заманив мусульман в западню разбили их и Мамлану пришлось отступить до Арджиша. Правление Вахсудана было сложным. В самом семействе Раввадидов были усобицы. В 1033 г. Вахсудан подстрекал ромеев напасть на Абу-л-Хайджу правителя Беркри. Ромеи заняли город и тогда халиф призвал Раввадидов объединиться, чтобы отвоевать земли. Равваиды выступили против ромеев, но отвоевать Беркри так и не удалось. В 1029 г. в набег на Азербайджан пришли огузы. С этими кочевниками Вахсудан заключил союз и это вызвало враждебность к нему со стороны Шеддадидов. В 1037-1038 гг. огузы снова пришли в Азербайджан и взяли Марагу. Вахсудан и Абу-л-Хайджа были вынуждены отбросить все свои противоречия и выступить единым фронтом против огузов. В 1040-1041 гг. Вахсудан пригласил лидеров огузов на пир и там их убил. В пустыне Сараб в 1041-1042 гг. Равваиды разбили огузов. Изгнание огузов позволило Раввадидам наладить отношения с Шеддадидами. Однако их земли пострадали от землетрясения в 1042-1043 гг. В 1048-1049 гг. во владения Раввадидов вторглось сельджукское войско Хасана племянника Тогрул-бека. В 1054-1055 г. Тогрул сам прибыл в Тебриз и Вахсудан был вынужден приказать хутбу в его част. В 1059 г. Вахсудан умер и преемником стал его сын Мамлан II. Двумя другими сыновьями Вахсудана были Абу-л-Хайджа Манучехр и Абу-л-Касим Ибрахим. Абу-л-Хайджа Манучехр старался захватить власть. Мамлан II в 1060 г. пытался стать независимым правителем, вследствие чего Тогрул-бек пришел в его владения, но действовал без больших успехов. В 1061 г. Тогрул снова пришел с войной и на этот раз Мамлан II был вынужден дать сына в заложники и заплатить контрибуцию. В 1063 г. Сельджуки наложили тяжелую дань на Раввадидов. В 1070 г. султан Алп-Арслан арестовал детей Мамлана II, тем самым положив край правлению Раввадидов. В начале XII в. Равваиды упоминались как атабеки Мараги. В середине XII в. некий Раввади зафиксированы в Гяндже, куда были назначены заместителями Сельджуков. Он был смещен Шамс ад-Дином Ильденгизидом [24; 1; 16; 13].

По мнению В. Минорского династия Шеддаидов была курдской и правила в Арране. Ибн ал-Асир называл ее Фадлун ал-Курди. Основателем династии был Мухаммед б. Шеддад и собственно курды у Гянджи. Й.Маркварт считал Шеддадидов дейлемитами потому, что среди них были дейлемские по происхождению имена как Лашкари и Марзубан. Однако В. Минорский отмечал, что среди них были такие имена как Куртак, Шеддад, Шавур, Фадл (Фадлун). Которые не встречались в дейлемских генеалогиях. Мухаммед б. Шеддад был курдом, но не похоже что он имел какое то отношение к Раввадидам Тебриза, которые хотя были арабами по происхождению, но были уже курдизированы. Ибн ал-Асир называл Шеддадидов ар-Равади, но В. Минорский указывал, что это просто ошибка хрониста. На двух монетах Фадла упомянут ал-амир ал-сайид ал-мансур Фадл б. Мухаммед б. Шеддад и на монете его сына Шавура как ал-Фадл б. Мухаммед Шеддад. Вероятно Шеддад было названием рода. Отец Мухаммеда был Шеддад б. Куртак. Курды смогли утвердиться в Двине благодаря тому, что были гарнизоном города при дейлемите Марзубане Саларе из династии Музафаридов. Ни Ибрагим б. Марзубан ни сам Марзубан Салар не могли спокойно наблюдать за успехами Мухаммеда Шеддадида. Ибрагим слишком занятый борьбой со своим дядей Вахсуданом подначивал своих христианских вассалов выступить против Шеддадида. Это был армянский правитель Вайоцзора. В составе его войска были отряды лакзов (лезгин), которые служили ему как наемники. Операция Ибрагима провалилась, но Мухаммед Шеддадид был вынужден уйти к армянам

в Васпуракан. Когда власть дейлемитов стала тягостна двинцам, то они призвали на помощь Мухаммеда Шеддадида. Того, в свою очередь, атаковал анийский армянский царь Ашот III. Мухаммед был вынужден снова бежать в Васпуракан за Аракс. Там курдский вождь вступил в контакт с ромеями в Карине (Феодосиополе). Потом была история с тремя сыновьями Мухаммеда Шаддада. Вардан сообщал о женщине по имени Мам которая прибыла из Персии к ишхану Парисоса Григору. Сыновья отдали мать в заложники и стали правителями крепостей Шотка и Берд-Шамирам. Они подружились с эмиром Гянджи ал-Азизом. Вскоре умер старший сын Парзван. Другой сын Лашкари стал эмиром и отвоевал Бердаа и Шамхор у Марзубана Салара. Младший сын Фадл убил Лашкари на охоте и стал эмиром. Лашкари до своей смерти находился в союзе с ишханом Парисоса. В 955 г. Гянджа была занята Музафаридом Марзубаном. В 970 г. Фадл занял Гянджу по соглашению с раисами города. Фадл до воцарения находился во владения Сайф ад-Даула. Он убил своего брата Марзубана. Вардан указывал, что Фадл пригласил к себе Пилипоса сына Григора, а после смерти Григора заковал Пилипоса в кандалы и взял Шавшаш и Шотк. Шотк был уделом данным Шеддадидам армянским правителем Парисоса Григором. Подобным образом он поступил с Гагиком сыном Аммама. Но Гагика он убил и завладел его владениями Хачен, Гороз и Танджик. Фадл завладел территориями Бердаа и Байлакан, между Курой и Араксом. Фадл воевал с царем Гагика из Ташир-Дзорагета, Кюрике из Эретии, Багратам III из Абхазского царства. Под 1030 г. Ибн ал-Асир упоминал Фадлуна (Фадл) в чьих руках находилась часть Азербайджана. Фадл напал на Грузию, но на пути назад грузины убили много его воинов и отбили ясырь. Шеддадиды и Абхазское царство конкурировали между собой за контроль над Тбилисским эмиратом. В грузинской хронике указывалось, что воспользовавшись междуусобицами между правителями Картли и Кахетии вторгся в Кахетию и Эретию. Тогда абхазский царь Багратам III заключил союз с анийским армянским царем Гагиком. Грузины и армяне осадили Шамхор и Фадл был вынужден присягнуть служить грузинам и платить Багратам III харадж. При следующем абхазском царем Багратам IV Фадл воспользовавшись молодостью царя разорял значительные территории. Тогда Багратам создал антишеддадитскую коалицию из картлийского эристава Липарита Триалетского, кахетинско-эретского царя Кюрике Великого, армянского ташир-дзорагетского царя Давида Безземельного. Союзники разорили округ Эклец и нанесли поражение Фадлу. Степанос Таронечи Асохик сообщал о более раннем конфликте Фадла с Давидом Безземельным в конце X века. Маттеос Урхаэци описывал кампанию, которая уже произошла после смерти Фадла I. Сыновьями Фадла были Муса, Абу-л-Асвар и Аскарыйя. Его дочь была жената на ширваншахе Минучихре. Муса б. Фадл правил в 1031-1034 гг. После него престол унаследовал Лашкари б. Муса. Лашкари представлял две фамилии – Шеддадидов и Бахрами. Его мать была дочерью ширваншаха. Лашкари женился на наложнице своего отца, а после этого взял в жены вдову тбилисского эмира Джаффара б. Али по имени Шах-Хосрован. При Лашкари отношения между Гянджой и Тбилиси были союзнические. Когда Багратам Абхазский и Кюрике Кахетинский осадили Тбилиси, то местный эмир бежал в Арран и там присоединился к шеддадитскому войску. Грузины были вынуждены заключить мир с мусульманами. У Лашкари было четыре сына с иранскими именами Минучихр, Ануширван, Гударз, Ардашир. Лашкари отостил христианам за поражения своего отца Фадла и Мамлана Раввадида. Он разбил войска армяно-грузинской коалиции. Сначала он был в плохих отношениях с Вахсуданом сыном Мамлана, но потом их отношения наладились. В правление Лашкари (1031-1049) с востока в Арран вторглись огузы. Кутламыш б. Арслан-йабгу осаждал Гянджу в 1047 г. В 1049 г. ромеи осаждали Гянджу. Несколько ранее они неудачно воевали под Двином против дяди Лашкари Абу-л-Асвара. Шеддадиды были вынуждены дать ромеям в заложники Ардашира сына Лашкари. После Лашкари остались монеты с титулом ал-амир ал-аджал Али б. Муса ал-Лашкари. Младенец Ануширван б. Лашкари лишь формально правил. Против Гянджи объединились кахетинцы, абхазы, ромеи и дидойцы. В таких условиях раисы Гянджи передали власть Абу-л-Асвару, который с 1022 г. правил Двином [22, р. 33-50; 23; 10; 4; 1; 16; 13].

Личный именем Абу-л-Асвара было Шавур (Шапур). На монетах он упоминался как ал-амир ал-джалил Шавур б. ал-Фадл Шеддад. Абу-л-Асвар был женат на сестре ташир-дзорагетского царя Давида Безземельного. Этим объясняется армянское имя второго сына Абу-л-Асвара Ашота. Сам Абу-л-Асвар напал на Ташир-Дзорагет. Тогда Давид обратился за помощью к анийскому царю Ованесу-Смбату угрожая в противном случае подчиниться Абу-л-Асвару. Анийский царь отправил к нему подмогу, потом к нему присоединились воины царя Сюника и абхазского царя. Шеддадидов изгнали из Ташир-Дзорагета. Когда в Армению вторглась часть огузов Тогрул-бека то Абу-л-Асвар присоединился к ним и воевал против Григора Пахлавуни. Когда ромеи атаковали Ширак, то они послали письмо Абу-л-Асвару и предлагали ему разорить армянские земли и даровать ему часть

земель. Позже ромеи презрели свои обещания и совершили экспедицию против Двина. Ромеи взяли несколько шеддадитских крепостей – Сурмари, Анберд, Хор-Вирав. Четвертая крепость – Ереван – пала в 1047 г. во время восстания Лева Торника. В 1054 г. Тогрул-бек пришел в Азербайджан и ему подчинились Вахсудан Раввадид и Абу-л-Асвар Шеддадид. По данным Ибн ал-Асира в его честь читали хутбу. Десятью годами ранее Абу-л-Асвар напал на Ани. Согласно Аристакесу Ластиверци одним из вариантов решения проблемы Ширака была сдача города Давиду Дунаци (так христиане называли Абу-л-Асвара, а Дунаци от города Двин, правителем которого он был). По данным того же источника шеддадитский эмир в 1055-1056 гг. присоединился к войску Тогрул-бека в его походе на Армению. Эта кампания была неудачна для мусульман. Зийарид Кайкавус б. Искандер б. Кавус в "Кавус-наме" восхищался Абу-л-Асваром как гази. Сам Кайкавус провел несколько лет в Гяндже и воевал с ромеями. Таланты Абу-л-Асвара отмечал и византийский хронист Иоанн Скилица. В 50-60-х гг. XI в. огузы вытеснили грузин из Тбилисского эмирата и заняли Ширак. В это время Абу-л-Асвар три раза вторгся в Ширван. Когда в 1064 г. Сельджуки взяли Ани, то Алп-Арслан назначил своим наместником в Шираке Абу-л-Асвара. В 1065 г. в Арран вторглись аланские войска Диди Дорголеда и опустошили край. В 1073 г. к власти пришел Фадл III. В 1093 г. сельджукский султан Баркйарук передал власть над Арраном своему брату Мухаммеду Тапару. Вместо Гянджи Фадлу он даровал Астрабад. Но этим Фадл не довольствовался и пришел в свою страну и восстал. Тогда султан послал против него эмира Бозана. Фадл умер в Багдаде в крайней нищете. По данным Масуда б. Намдара в 1106 г. Гянджа временно была оккупирована ширваншахом Фарибурзом. В 1125-1130 гг. Шеддадиды Ани пробовали отвоевать Гянджу, однако этот край Сельджукиды удержали за собой [22, р. 50-68; 23; 10; 4; 1]

В 861 г. наместник Ширвана Хайсам б. Халид, брат Мухаммеда б. Халида из арабской династии Мазйадидов провозгласил независимость. После смерти ал-Мутаваккила Багдадский халифат утерять власть над Южным Кавказом. Хайсам воевал с Сариром. Ему наследовал его сын Мухаммед, а тому наследовал Хайсам б. Мухаммед. Он дал в вакф газиям Дербента ряд деревень и вел борьбу против не-мусульман Дагестана. Хайсаму наследовал Али б. Хайсам. Вместе с эмиром Дербента он воевал против Шандана в 912 г. Шанданцы разбили мусульман и Али вместе с эмиром Дербента попал в плен. Через три месяца ширваншаха и эмира дербента отпустили, пленные же их воины были обращены в рабство и распределены между сарирцами, шанданцами и хазарами. В 914 г. на каспийское побережье Ширвана совершили нападение русы, которые пришли на бакинское побережье и нанесли поражение войскам ширваншаха. Ал-Масуди отмечал, что после смерти Али на престол Ширвана вззошел правитель Лайзана Мухаммед б. Йазид. В "Истории Ширвана и Дербента" отмечено, что когда Хайсам стал ширваншахом, то его брат Йазид стал лайзаншахом. Мухаммед б. Халид был основателем Гянджи. После смерти Йазиды ему наследовал сын Мухаммед. После смерти Мухаммеда его сын Абу Тахир Йазид б. Мухаммед овладел Ширваном в 917 г. В 918 г. он основал город Йазидия. В 908-909 - 918-919 гг. ширваншахи подчинялись наместникам Аррана Саджидам. В 932 г. волноотпущеник Абу-л-Касима Йусуфа б. Абу Саджа Муфлих бежал под защиту ширваншаха, но тот выдал его эмиру Балдуя. В 40-х гг. X в. Арран захватили дейлемцы Музафариды. Абу Тахир Йазид в 948 г. умер и ему наследовал Мухаммед б. Йазид, который во время правления своего отца правил Лайзаном. Он назначил одного своего сына Ахмада в Лайзан, а иного своего сына Хайсама – в Табасаран. Ал-Масуди писал, что в его время Ширваном правил Мухаммед б. Йазид, который захватил Хурсан, Вардан и Дербент. В 930 г. ширванцы воевали с Дербентом. По данным Ибн Хаукаля Мухаммед платил дань Марзбану Музафариду. В 956 г. Мухаммед б. Йазид умер и оставил двух сыновей – Ахмада и Хайсама. Ахмад б. Мухаммед стал наследником, а Хайсам бежал из Табасарана в Лакз. В 965 г. в Ширван бежали хазары. В 968 г. Хайсам нашел убежище у Салар Ибрахима б. Марзубана ад-Дейлеми и вместе с ним вступил в землю Ширвана. Салар Ибрахим разорил Ширван и Ахмад дал ему контрибуцию. Хайсам же бежал в Маскат и остался у дербентского эмира Ахмад б. Абд ал-Малика ал-Хашими. Последний потребовал у ширваншаха Ахмада уступки части Ширвана в пользу Хайсама, что тот отказался сделать. Тогда дербентский эмир призвал на помощь сарирцев, которые взяли Шабаран. Возвращаясь, сарирцы имели конфликт с дербентцами, которые забрали себе добычу с Ширвана. Ахмад в 981 г. умер. Ему наследовал Мухаммед б. Ахмад. В 981-982 гг. он занял Кабалу. В 982 г. ширванцы заняли Баарду. В 982 г. в состав Ширвана входили Вардан и Хурсан. В 988 г. ал-Тузи завладел Дербентом и потом передал его ширваншаху. Дербентский эмир Маймун бежал в Табасаран, но однако он смог вернуться. Наместник ширваншаха Муса б. Али восстал против своего сюзерена и объявил себя независимым правителем. В 990 г. жители Дербента восстали против Маймуна и передали его ширваншаху Мухаммеду, который умер в

991 г. Ему наследовал Йазид б. Мухаммед. В 992 г. ширванцы воевали против шекинцев (эретцев). В 999 г. ширваншах воевал против правителя Габалы Абд ал-Барра б. Анбаса и отнял у него замок Гурзул. В 1000 г. ширваншах воевал с дербентским эмиром Лашкари б. Маймуном из-за поместья Зикрийа, однако успеха в войне не имел. После 1002 г. ширваншах воевал против дербентского эмира Мансура. В 1019 г. дербентцы передали власть над Дербентом ширваншаху Йазиду б. Ахмаду. Мансур бежал в Сарир и в 1021 г. вернул себе Дербент. В 1023 г. дербентцы снова передали город ширваншаху. В 1024 г. Мансур снова вернул себе власть. В 1025 г. брат Йазид Хайсам б. Ахмад умер в Табасаране, наследственном владении ширваншахов. Нужно отметить, что в том же году против ширваншаха воевал его сын Ануширван. После смерти Йазид в 1027 г. Минучихр б. Ахмад из династии Кесранидов. Нужно отметить, что в XI в. для Мазйадидов стали характерны иранские имена. Уже во время ал-Масуди Мазйадиды распространяли легенду о происхождении ширваншахов от Сасанидов. Ширваншахи в ранний период своего царствования владели не только Ширваном, но и значительными территориями Аррана, Табасарана, Дербента [2, с. 60-69, 72; 14; 10].

В 1029 г. Минучихр стал воевать с Дербентом из-за поместья Муджакабад, которое принадлежало владению Маскат. В 1030 г. эмир Дербента напал на Ширван. В том же году Баку подвергся нападению русов, которые потом поднялись по Куре и поднялись до Аракса. Ширваншах сумел остановить русов, но тех призвал себе на помощь Шеддадид Муса б. Фадл, который с их помощью овладел Байлаканом и убил своего брата Аскарыйа. После этого русы оставили Арран и пришли в Византию. В 1032 г. сарирцы и аланы в союзе с русами напали на Ширван и взяли город Йазидиа. В 1034 г. Минучихр был убит братом Абу Мансуром б. Йазидом, в том же году ему подчинились люди Дербента, которые изгнали своего эмира Абд ал-Малика. Ширваншах оставил своим заместителем в Дербенте своего везира Мансура б. Мусаддида, однако уже в 1035 г. Абд ал-Малик уже вернулся и убил ширванского ставленника. В 1043 г. Абу Мансур умер и ему наследовал его брат Кубад б. Йазид б. Ахмад. Опасаясь огузов Кубад укрепил Йазидийу. В 1049 г. он умер и ширваншахом стал Бухт-Нассар Али б. Ахмад б. Йазид б. Ахмад б. Мухаммед б. Йазид. В 1050 г. его свергли и ширваншахом стал Салар б. Йазид. Бухт-Нассар Али пробовал вернуть власть, но был схвачен у Байлакана и был убит. Саллар в 1053 г. завладел крепостью Малу. Он воевал против дербентцев и был в родственных отношениях с Абу-л-Асваром Шавуром б. Фадлом Шеддадидом. В 1063 г. Салар умер и престол наследовал его сын Фарибурз. Ему пришлось столкнуться с Абу-л-Асваром Шавуром. Три раза на протяжении года войска Шеддадидов вторгались в Ширван и разоряли его. В 1064 г. Абу-л-Асвар повторил свое нападение и наложил на Ширван контрибуцию. В 1065 г. ширванцы пошли войной на Дербент и разорили Михйарийа в Маскате. У моста Калабан ширваншаха встретили дербентцы и нанесли его войску заметные потери. В том же году двоюродный брат Фарибурза Хурмуз б. Минучихр умер в Табасаране. Фарибурз же направил свои войска на Маскат и, расположившись на берегах Самура, направил свои войска на Дербент. Глава раисов Муфарридж призвал на помощь сарирцев и те осадили Шабран. Подошедшие войска ширванцев одолели сарирцев и взяли Муфарриджа в плен. Фарибурз овладел Дербентом и назначил там править своего сына Афридуна. В 1066 г. огузы напали на Ширван. Кара-Тегин вторгся во владения Фарибурза вместе с его дядей Мамланом б. Йазидом Мухаммедом. Кара-Тегин осадил Йазидию (Шемаху), разорил местности Ширвана и подошел к Баку. Позже они пришли в Маскат. Фарибурз подкупил хаджиба султана и тот приказал убить Мамлана б. Йазид. После его убийства огузы вернулись на Куру. В 1067 г. Фарибурз согласился платить Кара-Тегину ежегодную дань в 30 тыс. динаров. Кроме того в жены Кара-Тегину была отдана дочь дяди ширваншаха. Тогда же ширваншах имел столкновения с кахетинцами. В конце 1067 г. сельджукский султан Алп-Арслан вторгся в Арран. Фарибурз в 1068 г. встретил его со всей покорностью. Однако в это же время на ширваншаха султану пожаловались дербентцы. В 1068 г. был убит Кара-Тегин, а брат Фарибурза Гуждахам б. Салар бежал в Лакз. Тогда же Афридуна был вынужден покинуть Дербент. Фарибурз собрал войско и остановился на реке Рубас. Дербентцы поддержали его брата Гуждахам и в местечке Хурмастане состоялась битва, где дербентцев поддерживали хайдакцы. В сражении ширванцы потерпели поражение. Пользуясь ситуацией Муфарридж вернул себе власть, а Гуждахам снова бежал в Лакз. Вскоре в Дербент явился Фарибурз, который сделал правителем Дербента Афридуна. Кроме того, ширванцы напали на Арран, когда Фадл б. Шавур оказался в плену у грузин. Получив свободу Фадл захватил Ширван и приказал читать в Дербенте хутбу в свою честь. Ширваншах же захватил земли Маската, а Дербент контролировался силами Афридуна. В 1071 г. Алп-Арслан назначил правителем в Дербент тюрка Йагму. В 1072 г. Афридуна и Фарибурз вернулись в Ширван. Фарибурз в союзе с шеддадидом Фадлом б. Шавуром занял замок Малуг в Эретии. Тогда же умер Гуждахам в Шеки у грузин и он был погребен в Йазидиа.

Раисы Дербента двинулись на Маскат и Фарибурз воевал с ними за обладание Дербентом. В 1074 г. огузы во главе с Аграром б. Бугой явились в Ширван и этот военачальник заявил, что султан Меликшах дал ему в икта этот край. Фарибурз своей дипломатией добился восстановления своей власти в Ширване. Он также добился покорения лезгин в Лакзе. Касательно же Дербента, то туда правителем был назначен эмир Саранг Сау-Тегин. Фарибурз установил свою власть в Арране и его владения простирались от Мугана до моря. Ему подчинялась Гянджа. По приказу ширваншаха сооружались строения. Фарибурз чеканил свою монету с легендой ал-малик Фарибурз. Он подчинялся Маликшаху, что было отображено в монетах. Тот правил до самой усобицы Баркйарука и Мухаммеда Тапара [2, с. 69-72, 92-100; 14; 10].

Нужно отметить, что после Фарибурза правил Минучихр II. О нем известно только по данным нумизматики. На его монетах чеканились кроме его имени еще имя сельджуцкого султана Мухаммеда Тапара и багдадского халифа ал-Мустазхир Биллаха. Он правил до 1118 г. После него престол перешел к Африду б. Фарибурзу. В его честь соорудил строение ширваншах Фарибурз III в середине XIII в. По данным "Жития царя царей Давида" в 1120 г. Африду погиб в противостоянии с дербентцами. По данным "Истории Ширвана и Дербента" Африду несколько раз правил Дербентом и дербентцы несколько раз изгоняли его. В 1111 г. Давид IV отдал свою дочь Тамар за Минучихра сына Афридуна. В 1117 г. грузины атаковали Ширван. Сын Давида Деметре одержал победу над ширванцами и поддерживающими их силами шахарменов Сокманидов и взял Каладзор. В 1120 г. Давид IV вторгся в Ширван сам. После смерти отца в битве с дербентцами пришел к власти Минучихр III. Этот ширваншах известен по сведениям поэтов Абу-л-Ала Гянджеви, Фалаки Ширвани, Хагани Ширвани. Также есть строительная надпись в честь Абу-л-Хайджа Минучихра. Этот ширваншах зависел от Сельджукидов. В начале его правления грузины два раза вторгались в Ширван и взяли Габалу. После грузинской победы под Дидгори и падения Тбилиси в 1121-1122 гг. ширванцы перешли на сторону грузин. В 1123 г. Сельджукиды наказали ширваншаха за это и отправили в Ширван войско. Имад ад-Дин Исфакхани сообщил, что султан Махмуд вторгся в Ширван и взял в плен ширваншаха. В ответ на это грузины разорили край. В "Житии царя царей Давида" сказано, что Давид разбил атабека Аррана Ак-Сункура Ахмадили. Ибн ал-Асир сообщил, что грузины вторглись в Ширван и ширванцы призвали султана Махмуда для того чтобы отразить их вторжения. Хагани Ширвани говорил о тридцатилетнем правлении Минучихра в оде в его адрес. Фалаки в оде на смерть грузинского царя Деметре I говорил, что в 1156 г. Минучихр был еще жив. Монеты Минучихра III датировались 1136-1160 гг. В "Истории и Восхвалении венценосцев" сказано, что жена ширваншаха Тамар после его смерти вернулась в Грузию и доживала век в монастыре Тигви. В "Житии царя царей Давида" сказано, что в 1124 г. Давид IV снова предпринял поход в Ширван. Он разбил курдов, лезгин и дербентских кыпчаков, которые находились под предводительством дербентского военачальника. В том же году в августе грузины повторили набег, когда взяли Шемаху и крепость Бигурд. В местностях Ширвана остались грузинские войска из Кахетии и Эретии. Главным над Ширваном грузинский царь назначил Свимона Чкондидели. Его войска оставались в Ширване на протяжении пяти месяцев. В начале 1125 г. грузинский царь Давид IV умер и престол перешел к Деметре, который был более дружелюбно настроен к мусульманским соседям. В это время Минучихр вернулся в Ширван. Фалаки сообщил, что ширваншах разбил кыпчаков. С. Ашурбейли предполагала, что речь шла о кыпчаках поселенных грузинами. Минучихр заключил союз с Сельджуками Ирака и при их помощи одолел кыпчаков. Ширваншах по словам Фалаки одолел атабека Аррана. В 1137-1138 гг. Минучихр восстановил плотину Багилани, что отметили Хагани Ширвани и Фалаки Ширвани. При дворе Минучихра находились многие поэты – Абу-л-Ала Гянджеви, Хагани Ширвани, Фалаки Ширвани, Муджир ад-Дин Байлакани. Ширваншах покровительствовал поэтам, философам и ученым. В последние годы своего правления Минучихр предотвратил попытку государственного переворота. В 1160 г. Минучихр неожиданно умер и оставил после себя нескольких сыновей – Ахситана, Фаррухзада, Шаханшаха, Фаридуна. В государстве разразился острый политический кризис. Фаррухзад был убит из засады, а по намекам Фалаки Ширвани Фаридуна был законным наследником престола. Вдова Минучихра Тамар хотела объединить Ширван с Грузией, но этого не допустил Ахситан, который прибыл с войсками атабека Азербайджана Шамс ад-Дина Ильденгиза. Тамар была вынуждена бежать к своему племяннику грузинскому царю Гиорги III. В Ширване перед приходом Ахситана непродолжительное время правил Афридуна. С 1160 г. властью в Ширване овладел Ахситан [2, с. 100-109; 3; 14; 9; 10; 11].

Хагани Ширвани называл Ахситана Ахстан. В "Истории и восхвалении венценосцев" он упомянут как Ахсарган. У Низами Гянджеви в "Лейли и Меджнун" он упомянута как Джалал ад-Даула ва-д-Дин

Абу-л-Музафар Малик ал-Муазам Ахситан б. Минучихр. Его еще называли Хакан-и-Кабир. Ахситан чеканил на своих монетах имена халифа ал-Мустанджид Биллаха и иракского султана Арслан-шаха. Имя же ширваншаха чеканилось как Ахситан. Находились еще монеты где рядом с его именем упомянуты халиф ан-Насир ад-Дин Аллах и султан Тогрул III. В селении Мардакян была надпись датированная 1187-1188 гг. в которой упоминался Ахситан. Ахситан во время правления в Грузии царя Деметре захватил Шеки. Во время правления в Грузии Гиорги III Ахситан оказал помощь своему родственнику в подавлении мятежа царевича Демны в 1173-1174 гг. Ширваншах своим браком на дочери дербентского эмира Абу-л-Музафара Сайф ад-Дина породнился с правящей династией Дербента. Кроме того, жена Ахситана Исмаат ад-Дин Сафват ад-Дин Сафват-ал-Ислам была дочерью Деметре и этим Ахситан еще породнился и с грузинами, хотя и сам был наполовину грузином, поскольку его матерью была грузинская принцесса Тамар. В "Истории и восхвалении венценосцев" назван "царем Мовакана, Ширвана и морского побережья, от Дербента до Халхала". Он был племянником Гиорги III. Про него в грузинской хронике сказано, что его начали теснить дербентские хазары и тогда он призвал на помощь грузин, которые опустошили округа Мушкура и Шабарана. В этом походе Гиорги и Ахситана сопровождал их свояк Анждроник Комнин. Ширванцы и грузины приняли участие в отражении набега русов в 1174-1175 гг. Этой победе посвятил свою оду Хагани Ширвани. В 1177-1178 гг. Гиорги III гостил у Ахситана. В 1187 г. Ахситан претендовал на руку грузинской царицы Тамар. В 1188 г. Низами Гянджеви посвятил поэму "Лейли и Меджнун" ширваншаху Ахситану. В 1191 г. в Ширван бежал один из Ильденгизидов Амир Амиран Умар. Ахситан оказал ему помощь и вторгся в Арран, но был разбит Абу Бакром у Байлакана. В 1192 г. землетрясение в Шемахе обусловило смерть семьи Ахситана. Сам ширваншах выжил потому, что находился в гостях у своего зятя Амира Амирана Умара в Байлакани. После землетрясения ширваншах перенес столицу в Баку. В 1195 г. ширваншах принимал участие на стороне грузин в битве против атабека Азербайджана Абу Бакра. Ахситан. В 1196 г. в честь умершего ширваншаха Низами Гянджеви написал стих в поэме "Шараф-наме". После смерти самого Ахситана к власти пришел его брат Шаханшах б. Минучихр, который правил в 1196-1197 – 1200-1201 гг. В период с 1196-1197 по 1204 г. в Ширване в разных городах – Шемахе, Дербенте, Баку, Шеки и Габале правили братья Ахситана Шаханшах и Фаррухзад и племянник Фарибурз II. Фарибурз II чеканил монеты со своим именем и именем халифа Насир ад-Дина Аллаха. Имя Сельджукского султана уже не упоминалось, поскольку последний из них Тогрул III погиб в войне с хорезмшахом Ала ад-Дином Текешем в 1194 г. Кроме того, Ширван лишился влияния Ильденгизидов из-за усобиц между атабеками Азербайджана. Фарибурз II правил в 1200-1201 – 1204 г. После Фарибурза правил Фаррухзад I в 1204 г. После Фаррухзада стал править его сын Гершасп. На его монетах чеканилось его имя и имя халифа Насир ад-Дина Аллаха. Гершасп разместил на легенде лакабы ширваншах и ал-малик ал-муазам ("царь высочайший"), что свидетельствовало о его независимости. Имя Гершаспа упомянуто в надписи в селе Мардакян. В 1221 г. в Ширван вторглись монголы и взяли Шемаху. В 1222 г. к Гершаспу в Баку прибыл Гиорги IV, чтобы заключить брак своей сестры Русудан с ширваншахом. Свадьба не произошла из-за неожиданной смерти грузинского царя, а сама Русудан стала царицей. Дербентом же стали править эмиры из рода Судами и в XII в. попытки ширванцев овладеть Дербентом не увенчались успехом. В XIII в. Дербентом овладел Рашид из ширваншахов. В 1222 г. он уже был дербентским эмиром и уже пропустил кыпчаков. В 1225 г. к Дербенту подошли войска хорезмийцев Джелал ад-Дина Манкбурны. Тогда же в Ширване к власти пришел Фарибурз III б. Гершасп. Столкнувшись с нашествием хорезмийцев Гершасп отправился к царице Русудан и обещал отдать половину страны за помощь грузин. Фарибурз же поставленный хорезмшахом выступил против грузин и нанес им поражение. Грузины же изгнали Гершаспа из своей страны. Хорезмийцы заняли Арран, а грузины заняли Шеки и Габалу. В 1226 г. Фарибурз прибыл к хорезмшаху в ставку. В 1231-1232 гг. монголы завоевали Южный Кавказ [2, с. 109-125; 3; 14; 11; 8; 10].

В 1092 г. после смерти Мелик-шаха в государстве Сельджукидов развернулась борьба за власть. Против султана Баркйарука выступил вали Аррана и Азербайджана Мухаммед Тапар, которого поддержал вали Хорасана Санджар. В сражении у Хамадана Мухаммед Тапар был разбит Баркйаруком. Смуту решил разрешить халиф. В результате консенсуса Баркйарук остался султаном, Санджар правителем Хорасана, а Мухаммед Тапар стал правителем Дийарбакыра, Джазиры и Азербайджана. Через некоторое время Мухаммед Тапар снова собрал силы, но был разбит Баркйаруком у Хоя. Он остался султаном Азербайджана, Кавказа и Сирии. В декабре 1104 г. Баркйарук умер и Мухаммед Тапар стал султаном. Под его властью оказались Западный Иран, Ирак и Азербайджан. Санджар правил Хорасаном. После смерти Мухаммеда Тапара в 1118 г. борьба за престол разгорелась с новой силой. Недолго до своей смерти султан сделал своего сына Махмуда

наследником. При посредничестве халифа и атабека внуку Мухаммеда Тапара Масуду был дан в икта Азербайджан. В 1119 г. против Махмуда выступил Сельджукид Тогрул, получивший Зенджан, Саве и Аве. Махмуд разбил Тогрула и тот был вынужден отступить в Гянджу в Арран. Против Махмуда выступил Санджар, который был старшим в роде и в битве при Саве в 1119 г. Санджар одолел Махмуда. В результате Махмуд пошел на переговоры и признал власть Санджар. В обмен на это Санджар признал Махмуда своим наследником. В 1120 г. в Багдаде начали читать хутбу на имя Санджара. Махмуд же получил в икта Хамадан, Исфакан, Джибал, Керман, Фарс, Хузистан, Ирак, Азербайджан, Джазиру, Шам. Это событие было началом существования Иракского султаната Сельджукидов. Тогрулу брату Махмуда были даны Джибал, Казвин, Зенджан, Дейлем, Гилян, другой брат Махмуда Сельджук-шах получил Фарс, часть Исфакана и Хузистана. Санджар воспользовавшись молодостью Махмуда сделал везиром, главнокомандующим, главами диванов, шихне своих людей. В 1120 г. против Махмуда выступил его брат Масуд, который правил Азербайджаном и Мосулом. Масуд был разбит в битве у Асабада и был вынужден подчиниться брату. Халиф на приеме одарил Махмуда, а Масуда не считал должным вознаградить, так как считал его подданным. В 1121 г. в битве при Дидгори войска владетеля Аррана Тогрула вместе с союзными отрядами Ильгази и Дубайса были разбиты абхазским царем Давидом IV, который взятием Тбилиси в 1122 г. завершил объединение Грузии. Услышав об этом Махмуд двинулся в Арран и Тогрул был вынужден покориться ему. В 1123-1224 гг. грузины вторглись в Ширван и у Шемахи атаковали войско Махмуда. Ширваншах подчинился Махмуду. Воспользовавшись войной в Ширване против Махмуда в Арране восстал Тогрул, а в 1126 г. халиф ал-Мустаршид изгнал из Багдада султанского наместника. Махмуд пошел на сближение с халифом, что привело к негативной реакции Санджара, который перестал сдерживать братьев Махмуда от вражды с ним. Однако это не привело к большому конфликту и братья разошлись мирно. Масуд получил в икта Гянджу. Атабек Тогрула и Масуда Кара-Сункур реально правил Арраном. Махмуд думал низложить халифа ал-Мустаршида и готовил войско к походу, но в 1131 г. умер. Тогда везир ал-Аснабади и атабек Ак-Сункур ал-Ахмадили возвели на иракский престол принца Дауда. Против Дауда выступил Масуд, который овладел Тебризом. Войска Дауда осадили этот город и между сторонами была достигнута договоренность. Дауд потребовал от халифа упоминания своего имени в хутбе. Тем временем Масуд заручился поддержкой правителя Мосула Имад ад-Дина Зенги. Он двинулся на Багдад надеясь получить поддержку от халифа. Однако его опередил Сельджук-шах, который вступил в город и его благосклонно принял халиф, видя в нем защиту от Масуда. Войска мосульцев двинулись на Багдад но были разбиты войском атабека Сельджу-шаха Караджи ас-Саки. Тогда Масуд вступил в переговоры с Сельджук-шахом против Санджара. Было договорено, что Масуд станет султаном, а Сельджук-шах его преемником. Халиф в 1132 г. приказал читать хутбу с именем Масуда. Видя такое развитие событий Санджар прибыл в Рей и к нему прибыл Тогрул, которого после смерти Махмуда хорасанский правитель провозгласил своим преемником. В битве у Хамадана на стороне Санджара сражался Тогрул II и хорезмшах Атсыз. Санджар разбил Масуда и Сельджук-шаха. Однако после битвы Санджар простил племянников. Масуду он дал в икта Азербайджан, а султаном Ирака стал Тогрул II. Как только Санджар вернулся в Хорасан против него восстал принц Дауд. Масуд же вступил в переговоры с Даудом и указывал, что ведет борьбу с Тогрулом. В 1133 г. халиф приказал читать имена Масуда и Дауда. Масуд овладел Азербайджаном и изгнал из него войска Тогрула II. У Хамадана он разбил войска Тогрула II и занял Исфакан, Рей и весь Фарс. После победы Масуду пришлось возвращаться в Азербайджан, где против него восстал Дауд. Этим воспользовался Тогрул II, который взял Хамадан и разбил Масуда у Казвина. Масуд был разбит был вынужден бежать к халифу в Багдад. В 1133 г. Тогрул II умер в Хамадане. Туда же двинулся Масуд и войска присягнули ему признав его султаном. В 1135 г. халиф ал-Мустаршид с мятежными эмирами Масуда выступил против султана. В двух битвах бунтовщики и халиф были разбиты. Сам ал-Мустаршид попал в плен и Масуд обратился к Санджару, который в Мараге должен был решить судьбу халифа. Стороны достигли консенсуса и ал-Мустаршида должны были отпустить в Багдад, но халиф стал жертвой исмаилитов. Вероятно, исмаилиты исполнили замысел Санджара. Новым халифом стал сын ал-Мустаршида ар-Рашид. Масуд вступил в переговоры с ним, но не смог добиться результата. Халиф вступил в сговор с принцем Даудом. Организаторами этого союза были эмиры Масуда, которые не хотели усиления власти султана. На помощь мятежникам выступил атабек Мосула Имад ад-Дин Зенги. Из коалиции вскоре вышел Дауд, который вернулся в Азербайджан. Потом халифа покинул Имад ад-Дин Зенги и 15 августа 1136 г. Масуд вступил в Багдад. 18 августа ар-Рашид был низложен и новым халифом стал ал-Муктафи. Ар-Рашид бежал в Мосул, а потом вступил в Азербайджан, а

оттуда в Хамадан. К нему примкнул принц Дауд, правитель Фарса Мангубарс и владетель Хузистана Боз-Апа. Масуд настиг их и Мангубарс погиб в битве. Ар-Рашид в 1138 г. был убит исамаитами. В 1139 г. против Масуда выступил атабек Кара-Сункур, который потребовал от султана казнить везира. Султан был вынужден это сделать и Кара-Сункур назначил везирем своего человека. По настоянию атабека Масуд назначил своим наследником принца Дауда. Кара-Сункур пришел в Фарс и захватив эту землю передал ее Сельджук-шаху. Однако бывший ее правитель Боз-Апа разбил Сельджук-шаха и заточил его в темницу. Сам Кара-Сункур умер от воспаления легких в 1141 г. Перед смертью он назначил своим преемником эмира Чавли ат-Тогрули. Его приблизил к себе султан Масуд. В 1142-1143 гг. против султана выступил эмир Кутлуг, который правил Гянджой. Чавли в этом году напал на Хачен. На следующий год Чавли вторгся в Арран и занял Тауз и ряд других крепостей. В 1146 г. против Масуда восстал правитель Фарса и Хузистана Боз-Апа. Он сговорился с племянниками султана Мухаммедом и Мелик-шахом. К ним присоединился правитель Рея Аббас и брат Масуда Сулейман-шах. Восставшие взяли столицу Иракского султаната Хамадан. В 1145-1146 гг. Чавли вошел в сговор с мятежниками. Также к ним примкнул эмир-хаджиб Фахр ад-Дин Тоган-Йурека. В декабре 1146 г. от туберкулеза умер Чавли, а в апреле 1147 г. Хасс-бек убил Фахр ад-Дина Тогана-Йурека и сам завладел Азербайджаном и Арраном. Также погиб и Аббас. Боз-Апа узнав о гибели союзников сделал султаном Мухаммеда. Султан Масуд одержал победу, а Боз-Апа погиб. Летом 1148 г. против султана Масуда выступили ряд эмиров во главе с Шамс ад-Дином Ильденгизом. Эмиры потребовали от халифа чтения хутбы в честь принца Мухаммеда. В сентябре 1148 г. войска эмиров вступили в Багдад и халиф с Масудом были вынуждены бежать. Тогда в события вмешался Санджар, который за свою помощь потребовал отставки Хасс-бека. В ноябре 1149 г. эмиры снова выступили против Масуда прикрываясь кандидатурой Мелик-шаха б. Махмуда. В середине февраля 1150 г. Масуд примирился с эмирами и те отвели войска от Багдада. В октябре 1152 г. в Хамадане умер султан Масуд. Новым султаном стал Мелик-шах, которого в 1153 г. сверг Хасс-бек, сделавший султаном Мухаммеда. Новый султан же сразу вступив на престо убил Хасс-бека и почти все его окружение. Мухаммед хотел привлечь на свою сторону атабека Шамс ад-Дина Ильденгиза и правителя Мараги Нусрат ад-Дина. Ильденгиз остался в Арране. Халиф перестался считаться с султаном и его сторонником стал претендент на титул султана Сулейман-шаха. Тот договорился с Мелик-шахом, назначив его своим преемником. На сторону Сулейман-шаха перешли эмиры. Они заняли Хамадан, Мухаммед с малыми силами ушел в Исфахан. Однако Сулейман-шах предался разгульной жизни и эмиры тогда оставили его. Шамс ад-Дин Ильденгиз вернулся в Азербайджан, где против него восстал Раввади. Жители Гянджи обратились к Ильденгизу с просьбой избавить их от Раввади, который правил ними со времен султана Масуда. Мухаммед же обратился за помощью к Кутб ад-Дину Маудуду б. Зенги. В июле 1156 г. войска Сулейман-шаха были разбиты, а сам он попал в плен. Шамс ад-Дин Ильденгиз оказавший помощь Сулейман-шаху был вынужден дать в заложники своего сына Джахан-Пехлевана султану Мухаммеду. После этого последний потребовал у халифа ал-Муктафи читать хутбу в свою честь, на что последовал отказ. Тогда войска Иракского султаната двинулись к Багдаду и осадил его. Однако везир халифа вступил в переписку с Шамс ад-Дином Ильденгизом и Сельджукидами Мелик-шахом и Арслан-шахом б. Тогрулом. Они заняли Хамадан и отвлекли Мухаммеда от Багдада. Султан дал бой своим противникам у Нахчавана. В этой ситуации Шамс ад-Дин Ильденгиз примирился с султаном и за это был пожалован Арраном, а Азербайджан был отдан правителю Мараги Арслан-абе б. Ак-Сункуру. Мухаммед готовился к походу на Багдад, но умер в 1159 г. Эмиры разошлись в мнениях, кто должен быть султаном. Одни предлагали кандидатуру Мелик-шаха, другие Арслан-шаха, третьи – Сулейман-шаха. Арслан-шаха поддерживал Шамс ад-Дин Ильденгизид, который имел большой вес в политике и султаном сделали именно его. В 1160 г. Мелик-шах был отравлен в Исфахане и его люди присягнули Сулейман-шаху. Тогда же умер халиф ал-Муктафи, а на престол вззошел ал-Мустанджид и он потребовал от Сулейман-шаха подчиниться и читать хутбу с именем халифа. Сулейман-шах отошел от дел, предпочтя власти пьянство. Эмиры арестовали его, а весной 1161 г. он был убит [3; 17; 20; 5; 6; 4; 10; 9].

Нужно кратко сказать об Шамс ад-Дине Ильденгизе. Он был продан в рабство во времена султана Махмуда. Его первым хозяином был везир ас-Сумайрами. После смерти своего хозяина Шамс ад-Дин Ильденгиз попал на службу к султану. Он проявил себя как гулям и вскоре был назначен на пост главного по султанской кухне. Во времена Тогрула II он начал стремительно подниматься по службе и ему протекцию составляла жена султана Мумина-хатун. По ее советам он никогда не участвовал в дворцовых интригах. При султанине Масуде он женился на вдове Тогрула II. От нее у Шамс ад-Дина Ильденгиза были Джахан-Пехлеван и Кызыл-Арслан. В 1136 г. Шамс ад-Дина Ильденгиза в качестве

икта наделили Арраном. Он принимал участие в многих усобицах в Иракском султанате, но не был четким сторонником какого-то одного султана. После смерти Сулейман-шаха он возвел на престол Арслан-шаха в 1160 г. После этого Шамс ад-Дин Ильденгиз потребовал от халифа читать хутбу с именем Арслан-шаха, на что тот ответил отказом. Везирь халифа подстрекал эмиров выступить против Арслан-шаха. Они поддержали претендентов на престол Махмуд-шаха б. Мухаммеда б. Махмуда и Махмуд-шаха б. Мелик-шаха б. Махмуда. При Хамадане в 1161 г. были разбиты сторонники Махмуда-шаха б. Мухаммеда. Рей был захвачен и отдан Джахан-Пехлевану. Шамс ад-Дин Ильденгиз разбил правителя Казвина Алп-Аргуна, а потом направил войска против правителя Мараги Нусрат ад-Дина Арслан-Абы. Тот попросил помощи у Сайф ад-Дина Бектимура из Сокманидов. В битве при Сефид-Руд Джахан-Пехлеван был разбит и бежал в Хамадан. Впоследствии только Кызыл-Арслан смог подчинить Марагу. После смерти Сункура б. Маудуда при Зенги б. Маудуде Фарс признал зависимость от султана и Шамс ад-Дина Ильденгиза. Шамс ад-Дин Ильденгиз отобрал Ардебиль у Мухаммеда б. Нусрат ад-Дина Аккуша. В 1167 г. Шамс ад-Дин Ильденгиз подружился с Кутб ад-Дином б. Зенги. После смерти сельджукского правителя Кермана его сын Арслан-шах II поступил на службу к Арслан-шаху и Шамс ад-Дину Ильденгизу. При их помощи он смог воцариться в Кермане. Также признал их власть правитель Хузистана Шимла. Вассалами Шамс ад-Дина Ильденгиза стали правители Мосула, Кермана, Фарса, Ширвана, Хузистана, Арзан ар-Рума, Мараги, шахармены Хлата. Он был фактическим правителем Иракского султаната и построил свое государство в государстве. В 1161 г. грузины взяли Ани и Двин, а после этого взяли Гянджу. После этого на стороне Шамс ад-Дина Ильденгиза выступил шахармен Сайф ад-Дин Бактимур, правитель Мараги Нусрат ад-Дин Арслан-аба, правитель Арзан ар-Рума Фахр ад-Дин, эмир Салтук. Мусульмане отвоевали Двин и по сведениям Вардана, Степаноса Орбелиани, "Истории и Восхваления венценосцев", Ибн ал-Каланиси, Ибн ал-Асира, Ибн Халдуна, ал-Хусайни и Мхитара Гоша нанесли грузинам тяжелое поражение. Липарит Орбелиани вместе со своими сыновьями поступил на службу к Шамс ад-Дину Ильденгизу. В 1164 г. грузины снова взяли Ани и после этого азербайджанский атабек изгнал грузин из города, а сам Ани отдал Шеддадидам, которые ранее владели им. В 1166 г. большое грузинское войско вторглось в Азербайджан и опустошило окраины Гянджи. В 1174 г. грузины вновь вторглись и Шамс ад-Дин Ильденгиз собрал большое войско, которое однако скоро начала косить чума. Атабеку пришлось ограничиться взятием крепости Тетрис-цихе. Грузины же взяли Ани и Шамс ад-Дин Ильденгиз бросив войска на помощь Шаханшаху Шеддадиду был разбит. Войска атабека не решились на битву у Двина и были вынуждены отойти к Нахчавану. В 1175 г. Шамс ад-Дин Ильденгиз собрал большое войско и вместе с Арслан-шахом, шахарменом и правителем Дийарбакыра пришел в Сомхити и область Тбилиси и опустошил их. Об этих событиях сказано у Ибн ал-Каланиси и в "Истории и восхвалении венценосцев". Шаханшах из Шеддадидов стал вассалом Грузии и проправил в Ани до 1199 г. Ильденгиз старался привлечь на свою сторону христиан-армян и при нем находился епископ Сюника Степанос III. На востоке союзником атабека был Ай-Аба Муаййид, который правил Нишапуром, после того как огузы в 1157 г. убили хорасанского султана Санджар. Против Ай-Аба воевал хорезмшах Иль-Арслан и Ай-Аба попросил помощи у Ильденгиза. Тот направил хорезмшаху письмо, указывая, что Ай-Аба подданный Арслан-шаха. Это послание разозлило Иль-Арслана и тот осадил Нишапур в 1167-1168 гг. Но город выстоял, а к Бистаму подошли азербайджанские войска и хорезмийцы были вынуждены отступить. В 1168 г. правитель Мараги Нусрат ад-Дин Арслан-аба потребовал от халифа читать хутбу на имя султана Махмуда. Тогда Шамс ад-Дин Ильденгиз отправил против него войско. Марагское войско было разбито, а город осажден Джахан-Пехлеваном. Город взять не удалось, но Нусрат ад-Дин Арслан-аба был вынужден пойти на мир. В 1168-1169 гг. Ильденгиз овладел Реем, выбив оттуда хорезмийцев Инанджа. В 1175 г. умерла Мумина-хатун, которая сглаживала противоречия между Ильденгизом и Арслан-шахом. С этого момента Арслан-шах стал марионеткой атабека и его имя упоминалось только в хутбе и на монетах. Вардан датирует смерть Ильденгиза 1174 г. Такую же датировку сообщают Ибн Халикан. Осенью 1175 г. смерть атабека датировали ал-Бундари, Нишапури, Рашид ад-Дин. Ал-Хусайни сообщает похожие данные сообщая о смерти Арслан-шаха зимой 1175-1176 гг. [3; 17; 20; 4; 10].

После смерти отца власть взял Джахан-Пехлеван. Арслан-шах возглавил оппозицию ему, привлекая на свою сторону эмиров. Имад ад-Дин ал-Исфахани сообщал, что атабек отравил султана. После смерти Арслан-шаха на престол взошел султан Тогрул III при котором Джахан-Пехлеван был атабеком. Против него восстал правитель Хузистана Ай-Тогды Шимлу, который напал на владения халифа. Войска Джахан-Пехлевана разбили хузистанцев и взяли Ай-Тогды Шимлу в плен. Дядя

Тогрула принц Мухаммед потребовал от нового хузистанского правителя Шараф ад-Дина Амираана выступить против атабека, но тот отказался. Он был вынужден с небольшим войском прибыть в Хамадан и скоро бежал из него в Багдад, но халиф отказал ему в покровительстве и принц бежал к правителю Фарса Зенги. Последний арестовал принца. В 1177 г. во всех владениях атабека читали хутбу в честь султана Тогрула III. Джахан-Пехлеван достиг мира с грузинами. Также он был в дружественных отношениях с хорезмшахом Ала ад-Дином Текешем. В 1181 г. азербайджанцы и хорезмийцы обменялись посольствами. Джахан-Пехлеван присоединил к своим владениям Тебриз, который раньше принадлежал потомкам Ак-Сункура. В 1182 г. Джахан-Пехлеван снова переписывался с хорезмшахом. В том же году, когда Салах ад-Дин осадил Мосул, то послы от Джахан-Пехлевана и шах-армена Мухаммеда б. Ибрахима призывали Аййубида заключить перемирие с Зенгидами. От имени Джахан-Пехлевана и халифа было заявлено, что Салах ад-Дин не имеет никаких прав в землях Изз ад-Дина Масуда. Аййубид заявил же, что как только он разделается с местными правителями так выступит против Джахан-Пехлевана. В 1184 г. при заступничестве Джахан-Пехлевана был освобожден везир Зенгидов Муджахид ад-Дин Каймаз, которого ранее Изз ад-Дин заточил в темницу. При Джахан-Пехлеване наместником Азербайджана и Аррана был Кызыл-Арслан. Муджахид ад-Дин обратился к нему за помощью. Кызыл-Арслан выступил в поход, но был разбит правителем Ирбиля Зайн ад-Дином Нусуфом. В 1185 г. после смерти шахармена Насир ад-Дина Мухаммеда войска Салах ад-Дина вторглись во владения Сокманидов и осадили Хлат. Джахан-Пехлеван отправил войска на помощь Сайф ад-Дину Бек Тимуру. Его войско вынудили Аййубидов отступить в Джазиру и Сайф ад-Дин Бек Тимур в честь азербайджанского атабека приказал читать хутбу в своих владениях. В начале весны 1186 г. Джахан-Пехлеван скончался. Перед смертью он предписал своим детям подчиниться своему брату (их дяде) Кызыл-Арслану. Тот пользовался значительной властью и Тогрул III был вынужден подчиниться ему. Инандж-хатун, которая была вдовой Джахан-Пехлевана и матерью Кутлуга-Инанджа Махмуда и Амира Армираана Умара, была недовольна его властью. Она интриговала против Кызыл-Арслана и спровоцировала выступление султана Тогрула и ряда эмиров против атабека. В 1187-1188 гг. они двинули войска к Хамадану и после нескольких дней сражения Кызыл-Арслан отступил. Вскоре в среде заговорщиков начались смуты, а приказ Тогрула III распорядиться с подручными атабека сыграл против него же. Эмиры вышли из подчинения султану. Кызыл-Арслан же заручился помощью халифа ан-Насира. Однако халифские войска не дождавшись атабека рано вступили в войну и были разбиты Тогрулом III в битве при Дай-Мардже. После этого халиф снарядил против султана второе войско и оно заняло Хамадан, где встретилось с Кызыл-Арсланом. Тогрул III же, воспользовавшись этим, вторгся в Азербайджан и увеличил свое войско за счет туркмен. В 1189 г. он отправил письмо Салах ад-Дину, прося его об помощи. Аййубид же отказался оказывать помощь, указывая на угрозу со стороны крестоносцев. В 1190 г. Тогрул выступил против Кызыл-Арслана, который примирился со своими племянниками. Отряды эмиров Тогрула III были разбиты, а сам султан бежал в земли Джазиры, откуда отправил послов к халифу. Последний не спешил оказывать ему помощь несмотря на извинения султана. Не дожидаясь халифа Тогрул III выступил на Хамадан и около города был взят в плен людьми атабека. Кызыл-Арслан приказал заковать султана в кандалы. После этой победы Кызыл-Арслан выступил с войной против грузин. Он дошел до озера Ван и занял Битлис. Он оказал помощь Юрию мужу царицы Тамар, который хотел для себя престола после изгнания. Юрия назначили эмиром Гянджи, откуда он с войсками атабека вступил в местность Камбечовани в Кахетии и опустошил ее. Сам же Кызыл-Арслан готовился сделать султаном Ирака Санджара б. Сулеймана, но после консультаций с халифом решил, что отныне ему не нужна ширма в лице султана, чтобы править. Санджар был брошен в темницу. После этого Кызыл-Арслан наказал шафиитов Исфахана восставших против атабека во время движения султана Тогрула III. После этого во всех владениях атабеков Азербайджана была провозглашена хутба с именем Кызыл-Арслана. Он женился на Инандж-Хатун и предался разгульному образу жизни. Потеряв страх он стал жертвой заговора в сентябре 1191 г. и был убит заговорщиками. Сын Джахан-Пехлевана Абу Баукр завладел казной и крепостью Алинджа. Против сыновей Джахан-Пехлевана выступил сподвижник Кызыл-Арслана Махмуд Анас-оглу. Этой ситуацией воспользовался султан Тогрул добыв для себя свободу. Но его попытка овладеть Тебризом не удалась. 28 июня 1192 г. в битве у Казвина Тогрул III разбил войско Кутлуг-Инанджа и после этой победы вступил в Хамадан и снова провозгласил себя султаном. Кутлуг-Инандж испугавшись этого отправил к хорезмшаху Ала ад-Дину Текешу посольство с просьбой помощи и в 1193 г. хорезмийцы взяли Рей. Тогрул III перехватил контроль над ситуацией, женившись на дочери хорезмшаха, пообещав читать хутбу в его честь и в целом признав

себя его вассалом. Хорезмийцев от дальнейшего продвижения отвлек только бунт родственника Ала ад-Дина Текеша Султан-шаха, который занял Гургандж. Воспользовавшись этим, Тогрул III выбил из Рея хорезмийский гарнизон. Султан женился на Инандж-хатун, но после того как она организовала неудачное покушение на его жизнь, приказал ее убить. Кутлуг-Инандж Махмуд бежал в Азербайджан, где находился Амир Амиран Умар. Братья заняли Тебриз и выступили в поход против своего брата Абу Бакра, которому принадлежал титул атабека Азербайджана и Аррана. Они были разбиты Абу Бакром и тогда Амир Амиран Умар бежал в Ширван. Кутлуг-Инандж Махмуд же остался в Зенджане и оттуда просил Ала ад-Дина Текеша помочь ему расправиться с Тогрулом. Жаловался на султана и халиф ан-Насир. Ала ад-Дин Текеш снова выступил против Тогрула III. 4 марта 1194 г. состоялась битва у Рея в которой погиб султан Тогрул III, что фактически означало пресечение династии Сельджукидов в Иракском султанате в частности. Голову Тогрула III хорезмшах отправил в Багдад халифу. Над телом же надругались в Рее. Хорезмийцы заняли города Ирака-Аджама включая Хамадан. Войска халифа же заняли Хузистан. Кутлуг-Инандж Махмуд же у Зенджана был разбит хорезмийцами Майачука. После этого он попросил помощи у халифа и тот послал ему войска своего везиря, которые заняли Хамадан и Рей. Хорезмийцы были вынуждены отойти к Бистаму. Потом Кутлуг-Инандж Махмуд поссорился с халифом и вынужден был бегством спасать свою жизнь. Хорезмшах Ала ад-Дин Текеш же потребовал вывода халифских войск из Ирака-Аджама и в 1196 г. выбил их из Хамадана. Потом хорезмийцы при помощи дочери убитого султана Тогрула III убили Кутлуга-Инанджа Махмуда, заманив его в западню. В Азербайджане же началась борьба за власть. Амир Амиран Умар в Ширване породнился с ширваншахом, женившись на его дочери. Потом он прибыл к грузинской царице Тамар. Ал-Хусайни и "История и восхваление венценосцев" сообщали, что грузины собрали войско и вступили в Арран. Абу Бакр был вынужден покинуть Арран и Гянджу. В битве у Шамхора войска Абу Бакра были разбиты. После сражения у Байлакана грузины прибыли к Гяндже и Амир Амиран Умар потребовал сдачи города и местные жители после некоторого времени были вынуждены впустить в Гянджу и его и грузин. После того как грузины оставили Арран Амир Амиран Умар прожил всего 22 дня и был отравлен. Абу Бакр выступил из Нахчавана и при помощи населения Гянджи перебил людей Амира Амирана Умара. Узнав об этом, грузины под командованием Иване Мхаргрздели пришли под Гянджу и осаждали ее 25 дней, так и не взяв ее. После этого они двинулись на Нахчаван. Вместе с грузинами были войска ширваншаха. На пути в Нахчаван в 1202 г. грузины осадили Двин. Осажденные обратились к Абу Бакру с просьбой о поддержке, но тот уклонился от этого и таким образом грузины уничтожили владение Шеддаидов в Армении. Сам же атабек переселился из Нахчавана в Тебриз. Там ему передали письмо хорезмшаха Ала ад-Дина Текеша, который поручил ему как своему вассалу править Ираком-Аджамом. Вместо себя Абу Бакр послал своего брата Узбека. Нужно сказать, что в 90-х гг. XII в. – начале XIII в. мамлюки Джахан-Пехлевана вместе с эмирами Ирак-Аджама боролись против хорезмийцев. В этих событиях принял участие Музаффар ад-Дин Узбек. В 1204-1205 гг. грузины вторглись в земли шахармена, а в 1205-1206 гг. пришли в Западный Азербайджан. В это время Абу Бакр враждовал с правителем Мараги Ала ад-Дином Корпа-Арсланом. В Азербайджан вторглись и хорезмийцы но были разбиты Айтогмышем. В 1210-1211 гг. грузины осуществили крупнейший поход на Азербайджан и подошли к Джульфе и Маранду, а после этого к Тебризу и Миане. Они разгромили Зенджан и осадили Казвин и Абсар. После этого грузины ворвались в Ардебиль. Войска Иване Мхаргрздели дошли до Горгана на Каспийском море. С большой добычей грузины вернулись назад и обложили данью Нахчаван и Байлакан. Воспользовавшись ситуацией Абу Бакр овладел Марагой и все владения рода ал-Ахмадили. В 1210-1211 гг. атабек Абу Бекр умер и власть перешла к его брату Музаффар ад-Дину Узбеку. Против Шамс ад-Дина Айтогмышя в Ираке-Аджаме выступила часть мамлюков Джахан-Пехлевана во главе с Насир ад-Дином Менгли и он был вынужден бежать к халифу. Тот направил его к главе туркмен Сулейману б. Парчаму, который выдал его Менгли. В свою очередь халиф натравил Узбека на Менгли и отправил ему в помощь свое войско. В 1215 г. шихне Саве выдал Менгли Музаффар ад-Дину Узбеку, который его обезглавил. После этого атабек Азербайджана сблизился с правителем государства исмаилитов Джелал ад-Дином Хассаном, а после убийства Оглымышя в Ирак-Аджаме перестали упоминать имя хорезмшаха в хутбе. Атабек Фарса Сад б. Зенги вместе с Узбеком захватил большую часть этого края. В ответ на это Текеш обратился с требованием к атабеку читать хутбу и чеканить монету с именем хорезмшаха в Азербайджане. Музаффар ад-Дин Узбек, побаиваясь войны с хорезмийцами, исполнил эти требования. Нападение грузин на Азербайджан дало Ала ад-Дину Текешу повод огласить поход на Грузию, который Текеш

хотел предпринять. Сам Музаффар ад-Дин Узбек в 1215 г. организовал поход на Хачен и взял там большую добычу [3; 11; 8; 17; 20; 4; 10].

Зимой 1221 г. войска монголов вступили в Азербайджан. Музаффар ад-Дин Узбек пошел на консенсус с монголами. Часть людей которых оставил хорезмшах Ала ад-Дин Текеш он убил, а других выдел монголам. В то же время он отправил письмо Гиорги IV Лаше, прося его о помощи. Грузины решили сами справиться с монголами и были разбиты. После этого грузинский царь пошел на союз с атабеком Азербайджана. На сторону монголов перешел отряд туркмен и курдов под руководством вали Аррана Ак-Куша. Он был брошен монголами против грузин и был разбит. Однако основное войско монголов, которое подросло позже победило грузин. После победы в битве на Котманском поле монголы повернули к Тебризу, но местный шихне Шамс ад-Дин Туграи откупился от монголов. Вместо Тебриза монголы взяли Марагу. После Мараги пал Хамадан, а после Хамадана Ардебиль и снова двинулись к Тебризу, который и на этот раз откупился и вместо него монголы взяли Сараб и Нахчаван. После этого монголы двинулись в Арран и взяли Байлакан. Они осадили Гянджу, но взяли город им так и не удалось. Монголы после этого двинулись в Грузию, а оттуда в Ширван. На этом одиссея Субедея и Джебе в Азербайджане закончилась. В 1222 г. в Ширван вторглись кыпчаки. Они продвинулись к Кабале, а оттуда к Гяндже. Шихне Гянджи Каш-Кара позволил им поселиться около города. На Байлакан напали грузины и взяли город. К Узбеку бежал Имад ад-Дин Зенги II вали области Санджар. Азербайджанский атабек принял его. В 1225 г. грузинские войска вновь вступили в Азербайджан, но были разбиты. В 1224 г. в Азербайджан вторгся сын Ала ад-Дина Текеша Гийас ад-Дин Пир-шах. Атабек был вынужден заплатить ему контрибуцию и пойти на перемирие. С Гийас ад-Дином враждовал Еган Таиси и воспользовавшись враждой между ними Музаффар ад-Дин Узбек изгнал хорезмийцев. С востока же вскоре пришли силы еще одного сына Ала ад-Дина Текеша Джелал ад-Дина. Он разгромил Егана Таиси и после этого двинулся на Багдад, разгромив на пути халифские войска. В то же время атабек удалился от государственных дел беспробудно пьянствуя, так что реально правила его жена Малика, чем были недовольны жители Мараги, которые послали людей к хорезмийцам. Без сопротивления он овладел Марагой и осадил Тебриз. Музаффар ад-Дин Узбек же бежал в Гянджу. Малика сдала Тебриз, за что Джелал ад-Дин пожаловал ей Хой. После этого хорезмийцы взяли Двин и столкнулись с грузинами в битве при Гарни. Грузины потерпели поражение. Против хорезмийцев воевали мамлюки Музаффар ад-Дина Узбека, но они были разбиты в битве у Хоя. В 1228 г. Джелал ад-Дин женился на Малике. Вскоре после этого Музаффар ад-Дин Узбек умер. В 1229 г. мамлюки Музаффар ад-Дина Узбека снова выступили против Джелал ад-Дина и они были разбиты в битве у Тебриза. После наведения порядка в Азербайджане хорезмийцы вторглись в Ширван и осаждали Дербент. После этого Джелал ад-Дин взял Тбилиси и разбил грузин в битве у Болниси. В 1230 г. он овладел Хлатом. После этого из сирийских эмиров Аййубидов и румского султана была создана коалиция, которая нанесла поражение хорезмийцам у Йассы-Чамана. Джелал ад-Дин был вынужден с войсками отойти в Азербайджан. После этого на него напали монголы и восстали жители Гянджи. Хорезмийцы смогли взять Гянджу, однако это было их последним успехом. Джелал ад-Дин бежал в Анатолию, где был схвачен и убит курдами. В 1235 г. монголы приступили к захвату Азербайджана и Аррана. Они взяли Гянджу, Шамхор, Гардман, Тауз. Войска нойона Чормагана заняли Южный Кавказ. В 1242 г. его сменил Байджу-нойон, а в 1260 г. территория Аррана и Азербайджана вошла в Улус Хулагуидов [20; 3; 15; 12; 4; 10; 18]

Проведя исследование мы пришли к следующим выводам. Первой по настоящему сильной была династия Саджидов, происходящая из согдийской аристократии. Ее представители возвысились как гулямы на службе у Аббасидов. Став правителями в Азербайджане, Саджиды старались проводить самостоятельную и агрессивную политику в отношении Армении, что не всегда вызывало позитивную реакцию со стороны халифа. Лишь в конце правления Саджидов их интересы начали снова совпадать с интересами Багдада. Музафариды были еще одной иранской династией, на этот раз дейлемитской. Ее представители проникли из Дейлема в ходе своей экспансии на северо-запад. Они приняли на себя удары со стороны Руси, Раввадидов и Сельджуков. Раввадиды были династией арабского происхождения, которая вскоре курдизировалась. Ономастикон династии в X – XI вв. в целом иранский. Эпохой наибольшего могущества Раввадидов было время правления Мамлана I, который проводил агрессивную политику по отношению к христианским соседям и угрозу со сторону которого армяне и грузины нейтрализовали путем заключения оборонительного союза. XI в. был временем постепенного угасания Раввадидов. Шеддадиды были по происхождению курдской династией и правили в Арране. Медленный рост их власти наблюдался в X в., когда они начали

экспансию во владению Музафаридов. Для этой династии характерны тесные связи с армянами. Эмиры Фадл и Абу-л-Асвар осуществляли натиск на армянские территории, которые армяне смогли отбить только кооперируясь с грузинами. Уничтожить эмират Шеддадидов не были способны и ромеи в середине XI в. Власть Шеддадидов в Арране смогли ликвидировать только Сельджуки в 1093 г., а в Шираке они продержались до 1199 г. Ширван было государством населенным ираноязычным и кавказоязычным населением. Династия Мазйадидов первоначально было арабской по происхождению. Ширван поддерживал тесные связи с государством Лайзан. В X веке ширваншахи распространяли власть кроме Ширвана еще на Дербент и Арран. Во второй четверти XI в. Мазйадидов сменила династия Кесранидов, ономастикон которой уже иранский. Это династия в отличии от Шеддадидов в Арране и Раввадидов в Азербайджане удержала власть в Ширване при Сельджуках. Кесраниды, как и Мазйадиды, продолжали претендовать на власть над Дербентом. В XII в. Ширван стал объектом экспансии со стороны Грузии. Сопротивляться ей могли ширванцы только при помощи Сельджуков. Однако это не исключало династических браков с грузинскими Багратиони. Самым выдающимся Кесранидом был ширваншах Ахситан, который при помощи грузин отразил вторжение дербентских хазар и лично отразил вторжение дагестанских горцев. В союзе с царицей Тамар ширваншах противостоял атабекам Азербайджана. XIII в. был временем упадка Ширвана, когда он становился объектом вторжений монголов, кыпчаков и хорезмийцев. С 1070 г. Азербайджан стал владением Сельджукидов, а с 1093 г. таким стал Арран. На протяжении нескольких десятилетий Азербайджан и Арран были владением младших Сельджукидов и входили в состав Иракского султаната Сельджуков. Оформление государства атабеков Азербайджана можно датировать серединой XII в. При его первых правителях Шамс ад-Дине Ильденгизе и Джахан-Пехелеване влияние Ильденгизидов простиралось от Каспийского моря до Персидского залива и от Эрзерума до Хорасана. Ильденгизиды были теми, кто сдерживал экспансию грузинских Багратиони против мусульманских стран и фактически были всесильными делателями султанов при слабых Сельджукидах. Кызыл-Арслан уже перестал совсем осматриваться на Сельджукидов и титулировал себя пышным титулом. Конец XII в. - начало XIII в. были временем упадка атабеков Азербайджана из-за усобиц между Ильденгизидами и побед грузин. 20-30-е гг. XIII в. были временем падения государства атабеков Азербайджана.

Литература

1. Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. – М.: Наука, 1968 – 194 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Aristakes/frameset2.htm>
2. Ашурбейли С.А. Государство ширваншахов. – Баку: Элм, 1983. – 294 с. http://sara-ashurbeyli.info/uploads/files/state_shirvanshahs.pdf
3. Буниятов З.М. Государство атабеков Азербайджана. – Баку: Элм, 1978. – 136 с. <http://elibrary.bsu.az/yenii/ebookspdf/x0AJyDpT.pdf>
4. Всеобщая история Вардана Великого. – М.: Типография Лазаревского Института восточных языков, 1861. – XXIII, 217, [1] с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset2.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset3.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset4.htm>
5. Гусейн-заде Р.А. Сельджуки и Кавказ. – Баку: Кавказ, 2010. – 272 с. http://elibrary.bsu.az/books_460/N_454.pdf
6. Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. – М.: Kremlin Multimedia, 2013. – 184 с. Веб-сайт «Ериванская крепость 500 лет». [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://erevangala500.com/upload/kitab/1416596452_8868534.pdf
7. Иованнес Драсханакертци. История Армении. – Ереван: Советакан грох, 1986. – 400 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Drash/frameset4.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Drash/frameset5.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Drash/frameset6.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Drash/frameset7.htm>
8. Жизнь царицы цариц Тамар. – Тбилиси, Мецниереба. 1985. – 71 с. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XII/1140-1160/Tamar/frameset.htm>
9. Жития царя царей Давида // Символ. – № 40. – 1998. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frameset1.htm>
10. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль (полного свода истории) Ибн-ал-Асира. – Баку, АзФан, 1940. – 182 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text3.phtml?id=7968
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text4.phtml?id=7969

- http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971
11. История и восхваление венценосцев. – Тбилиси, Академия наук ГрузССР, 1954. – 112 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext2.htm
 12. Киракос Гандзакечи. История Армении. – М.: Наука, 1976. – 359 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frametext5.htm>
 13. Летопись Картли – Тбилиси: Мецниереба, 1982. – 112 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Kartli/frametext.htm>
 14. Минорский В.А. История Ширвана и Дербента. – М., Восточная литература, 1963. – 265 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/posl11.phtml?id=1894
http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/posl2.phtml?id=1897
 15. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны). – М.: Восточная литература, 1996. – 798 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm>,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm>,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm>,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm>,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm>
 16. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асох'ика по прозванию, писателя XI столетия. – М.: Типография Лазаревского университета восточных языков, 1864. – 377 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Asohik/frametext31.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Asohik/frametext32.htm>
 17. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-сельджукийа. – М., Восточная Литература, 1980. – 521 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Selguk/frames4.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Selguk/frames5.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Selguk/frames6.htm>
 18. Цулая Г.В. Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции // *Летописи и хроники: Сборник статей*: 1980 г. В.Н. Татищев и изучение русского летописания. – М.: Наука, 1981. – С. 112 – 128
http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm
 19. Bosworth C. Mosaferrids // *Encyclopedia Iranica*. 2000. <http://www.iranicaonline.org/articles/mosaferrids>
 20. Luther K.A. Atabakan-e Adarbayjan // *Encyclopedia Iranica*. Vol. II. Fasc. 8. – 1987. – P. 890-894. <http://www.iranicaonline.org/articles/atabakan-e-adarbayjan>
 21. Madelung W. Banu Saj // *Encyclopedia Iranica*. Vol. III. Fasc. 7. – 1988. – P. 718-721 <http://www.iranicaonline.org/articles/banu-saj-more-correctly-al-abil-saj-a-family-named-after-its-ancestor-abul-saj-which-served-the-abbasid-caliphate->
 22. Minorsky V. *Studies in Caucasian history*. – London: Taylor Foreign Press, 1953. – 196 p.
 23. Peacock A. Shaddadids // *Encyclopedia Iranica*. 2000. <http://www.iranicaonline.org/articles/shaddadids>
 24. Peacock A. Rawwadids // *Encyclopedia Iranica*. 2017. <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>

Göndərilib: 23.10.2020

Qəbul edilib: 25.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/86-88

Məlik Şıxbala oğlu Məlikov
melikmelikov1960@mail.ru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

VİTAGEN TƏHSİL ANLAYIŞI VƏ TƏHSİLDƏ HOLOQRAFİK YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə “müəllim-şagird” münasibətləri təhlil olunur. Bu öz-özünə yaranan bir reallıq deyil. Bu cür münasibətin əsasını yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq ciddi təşkil olunan pedaqoji proses təşkil edir. “Müəllim-şagird” münasibətləri mənəvi-psixoloju səpkidə qurulmalıdır. Lakin həтта funksional baxımdan da bu münasibətin genişlənməsi və möhkəmlənməsi mümkündür.

Açar sözlər: *Vitagen təhsil, həyati təcrübə, differensiallaşma qiymətləndirmə, qurulma, holoqrafiya, hologram, holoqrafik yanaşma, vitagen proyeksiya, konstruktiv proyeksiya, vitagen informasiya*

The concept of vitagen education and the holographic approach to education

Summary

The article discusses the issue of cooperation "teacher-student" The author says that this is a reality that arises, however, not by itself, not spontaneously, but according to the strict laws of a pedagogically organized process, taking into account the age and capabilities of students. He comes to the conclusion that cooperation between teacher and student is possible and necessary on a moral and psychological level. However, even at the functional level, regardless of the age of the students, it can "grow flesh" in the framework of the usual pedagogical process

Key words: *Vitagenic education, life experience, assessment, differentiation, design, holography, hologram, holographic approach, vitagenic projection, constructive projection, vitagenic information*

Vitagen təhsil ideyası XX əsrin 90-cı illərin sonlarında A.S.Belkin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müəllif onun yaranma səbəbləri arasında, ilk növbədə, pedaqogika elmində öz təsdiqini tapmış, əməkdaşlıq və təhsil prosesi iştirakçılarının subyekt-subyekt münasibətlərinə əsaslanan pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət konsepsiyası ilə reallıq arasındakı ziddiyyətləri göstərir. Müəllimlər bilikləri öyrədənlər, ünsiyyət quranlar və transformasiya edənlər rolunu oynayırlar, şagirdlər sə bilikləri qəbul edənlər, mənimsəyənlər və təkrarlayanlar, yəni müxtəlif dərəcədə və səviyyədə əldə etdikləri bilikləri mənimsəyir və ifadə edirlər. Belə şəraitdə həqiqi əməkdaşlıqdan danışmaq demək olar ki, mümkün deyil, çünki bu təhsil prosesində şagirdlərin yalnız obyektiv mövqeyini nəzərdə tutur.

Bu vəziyyətdən çıxış yolu şəxsin həyat təcrübəsinin, onun intellektual və psixoloji potensialının aktuallaşdırılmasına (tələbinə) əsaslanan - vitagenik təhsil ideyasının həyata keçirilməsində tapıla bilər. Nəzəri baxımdan "həyati təcrübə" və "yaşam təcrübəsi" anlayışlarını ayırmaq vacibdir.

A.S.Belkinə görə həyati təcrübə, şəxsin özü tərəfindən yaşanmayan, yalnız həyat və fəaliyyətin müəyyən tərəflərini bilməsi ilə əlaqəli, lakin onun üçün yetərincə dəyəri olmayan vitagen informasiyadır. Yaşam (vitagenik) təcrübəsi, şəxsin fərdi mülkiyyətinə çevrilmiş, adekvat vəziyyətlərdə reallaşmağa (tələb olunmağa) daim hazır vəziyyətdə olan uzunmüddətli yaddaş ehtiyatlarına çevrilmiş vitagen informasiyadır. Onlar insanın yaşadığı və onun üçün yetərli dəyər olan ağılın, duyğuların və davranışların yaddaşları ilə bağlı düşüncələrin, duyğuların, hərəkətlərin bir araya gəlməsidir.

Həyati təcrübənin vitagen təcrübəyə keçidi aşağıdakı şərtlərə riayət olunmaqla təmin olunur: həyat təcrübəsi sosial və dəyər əhəmiyyətinə malik olmalı, keçmişin yaddaşında qalmalı deyil, həm də keçmiş səhvləri və nailiyyətləri nəzərə alaraq gələcəyin qurulmasına kömək etməlidir; ontoloji olmalıdır, yəni. əvvəlki nəsillərin təcrübəsini daxil edin. Eyni zamanda, həyati təcrübənin artırılması dayanmamalı, davamlı bir proses olmalıdır.

Elmi baxımdan vitagenik informasiyaların vitagen təcrübəyə keçid prosesi aşağıdakı mərhələlərdən və səviyyələrdən ibarətdir.

Birinci mərhələ, bölünməmiş, differensiallaşmamış vitagenik informasiyaların ilkin qavrayışdır.

İkinci mərhələ qiymətləndirmə - filtirdən keçmədir. Şəxsiyyət filogenezdə, yəni ümumbəşəri qnostik mövqelərdən, sonra ontogenezdə, yəni fərdi əhəmiyyətli mövqelərdən alınan məlumatların əhəmiyyətini müəyyən edir. Informasiyaların yoxlanılması ontogenetik olaraq baş verir.

Üçüncü mərhələ qurulmadır. Şəxs bu məlumatları təxmini "saxlama" müddəti ilə əzbərləmək üçün ya kortəbii, ya da düşüncəli halda yaddaşında saxlayır. Onların ömrü əhəmiyyəti, həyatı və praktiki oriyentasiyası ilə təyin edilir. Bu da onun assimilyasiya səviyyəsini müəyyənləşdirir.

- Birinci əməliyyat səviyyəsidir. Zəif əzbərləməyə əsaslanır. Bu informasiya şəxsin təhsil prosesində özünü realizə işində ən az əhəmiyyət kəsb edir. "Hər ehtimala qarşı" əzbərləmək.

- İkinci funksional səviyyədir. Məlumatların daha uzun müddət saxlanması üçündür. Seçim vəziyyətində istifadə olunur.

- Üçüncü əsas səviyyədir. Təhsil prosesində özünürealizə üçün ən böyük əhəmiyyəti olan uzunmüddətli əzbərləmədir. Səviyələr daim bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər, bir-birinə keçə, müxtəlif dərəcələrdə əhəmiyyət qazana bilər.

A.S.Belkinin vitagen təhsil haqqında ideyasını inkişaf etdirərək N.O.Verbitskaya böyükər üçün vitagen (həyat) təcrübəsinə əsaslanan təhsil nəzəriyyəsini və texnologiyasını inkişaf etdirdi. O öz əsərində insanın mənimsədiyi vitagen informasiyaların əhəmiyyətini vurğulayır, qeyd edir ki, ətraf aləmə dair əvvəlcədən əldə edilmiş qeyri-elmi biliklərin insan üçün etibarlı bir mənbə olduğuna inanır və sonradan onun tərəfindən qəbul edilən yeni məlumatlar mövcud olan biliklərin prizmasından qəbul edilir.

Vitagen təcrübə ilə həyatı təcrübə arasındakı fərqləri ortaya qoyan N.O.Verbitskaya, həyatı təcrübənin bilik, bacarıq, bacarıqların müəyyən şəkildə toplanması və qorunması olduğunu iddia edir. Vitagen təcrübə yığılma ilə xarakterizə edilə bilməz, oyenilmədir, dəyişiklikdir, yaradılışdır. Həyat təcrübəsi insanın həyat fəaliyyətinin nəticəsi kimi təfsir edilə bilər, vitagen təcrübə həyatın davamlı yaradılma prosesidir. Bu zaman, həyat təcrübəsi vitagen təcrübə əldə etmək üçün əsasdır. Amma Verbitskaya hesab edir ki, vitagen təcrübənin çətin bir yenidənqurma, islahatlar və modernləşmə olmadan təhsil prosesini humanist və humanitar məzmunla doldura bilər insani mənbədir.

Vitagen təhsil nəzəriyyəsinin məntiqi davamı A.S.Belkin-nin təklif etdiyi holoqrafik yanaşma təşkil edir. Bu yanaşma elmlərə inteqrasiya prosesinin təsiri altında pedaqogikaya daxil olmuşdur. Elmlərin inteqrasiyası tamamilə təbii bir qanunauyğunluqdur, lakin nəzərə alınmalıdır ki, texnologiyaların digər elmlərdən ötürülməsi həmişə uğurlu olur: xüsusi terminlərin yeni şərtlərə uyğunlaşması çətindir və çox vaxt təhrif olunmuş məna verir.

Fizikada holoqrafiya, hər hansı bir təbiətdəki dalğaların və hər hansı bir tezlik aralığının müdaxiləsinə əsaslanan, obyektin görüntüsünü əldə etməyə imkan verən dalğa sahələrini yazılma, ifadə olunma və dəyişdirmə metodudur. Hologram-obyekt haqqında tam məlumat ehtiva edən və işığa həssas bir səthdə sabitlənmiş, dalğaların interferensiyası nəticəsində yaranan cismin üç ölçülü görüntüsüdür.

A.S.Belkinin nöqtəyi-nəzərincə, pedaqogika elmdə holoqrafik yanaşma, ətraf aləmin və həyat təcrübəsi fondunun çoxölçülü xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, biliklərin həcmli, çoxölçülü öyrənilməsinə yönəlmiş metodlar, texnologiyalar sistemi deməkdir.

Holoqrafik yanaşma – öyrənilən biliyin məzmununun ən azı üç proyeksiyanı mərkəzə yönəlmiş vektorlarla birləşən həcmli açıqlanması prosesidir.

Vitagen proyeksiya, yeni biliklərin təqdimatına hazırlaşmaq üçün müəllimin tədris prosesində tələb etdiyi vitagen məlumatdır.

Didaktik proyeksiya, şagirdlərin vitagen informasiyalardan istifadə edən müəllimdən gələn elmi məlumatlardır.

Konstruktiv proyeksiya hər hansı bir əlavə mənbədən gələn məlumatdır: başqalarının vitagen təcrübəsi, kitab, media, sənət əsərləri və s.

Bu, həm tədrisə, həm də vahid təhsil prosesi çərçivəsində tərbiyəyə aiddir.

Pedaqogikada holoqrafik metod ideyasını inkişaf etdirən İ.D.Vopjenikova holoqrafiyanı təhsil obyektlərini modelləşdirmək üçün pedaqoji metod kimi qəbul edir. Pedaqogikada holoqrafik metodu üç məlumat dalğasının bir nöqtəsində - üç əsas mənbədən gələn siqnalın - öyrənilən obyektə və pedaqoji prosesin subyektlərindən gələn bir siqnal və birləşdirmə yolu ilə modelləşdirilmiş təhsil obyektinin üç ölçülü görüntüsünü (hologramı) əldə etmək üsulu kimi müəyyənləşdirir.

İ.D.Vopjenikova hesab edir ki, tədris prosesində hologramın keyfiyyəti bir sıra amillərdən asılıdır. O, aşağıdakı amillərə daxildir:

1) obyektədən gələn məlumatların keyfiyyəti (burada müəllim həlledici rol oynayır);

2) müəllimin obyekt haqqında məlumatının dərinliyi, inandırıcılığı və cazibəsi (tələbələrin şüuruna hərtərəfli çoxölçülü təsir göstərmək, obyektə statik və dinamikada göstərmək, digər və ya oxşar obyektlərlə müqayisə və müqayisə və s.) Texniki vasitələrdən, əlavə məlumat mənbələrindən məharətlə istifadə etmək;

3) şagirdlərin şəxsi xüsusiyyətləri: duyğu qabiliyyətlərinin, təxəyyülün, psixi inkişaf dərəcəsi; həyat təcrübəsindən istifadə etmək bacarığı; obyektədən və müəllimdən alınan məlumatları qəbul etməyə, emal etməyə, qiymətləndirməyə, şərh etməyə hazır olmaq; fikirlərini öz-özünə düzəltmək bacarığı;

4) tədris obyektinin bütün ölçüləri və təzahürlərində, fərqli bir baxış bucağında təmsil olunmağı mümkün edən müxtəlif texnologiyalar, metodlar, üsullar, forma və vasitələrin dozadan istifadə edilməsini əhatə edən bir təhsil obyektinin modelləşdirilməsinə çoxölçülü yanaşma.

İndi təhsil prosesindəki holoqrafik metodun texnologiyasına müraciət edək (A.S.Belkin). İlk texnologiya olaraq müəllif həyat təcrübəsinin retrospektiv analizini, təhsil prosesindəki əlaqələrinin açıqlanması ilə təsvir edir. Bu texnologiya, şagirdlərin təhlil dəyərləri ilə vitagen məlumat tədarükü ilə əlaqələndirilməsi və təhsil məqsədləri üçün zəruri nəticələr çıxarmaq üçün analitik bacarıq və bacarıqlarından istifadə etmək lazım olduğu hallarda istifadə olunur. A.S.Belkin hesab edir ki, avtobiografik həyan səhnələrindən bəhs etmək uşaqlar üçün o vaxt faydalı ola bilər ki, müəllimin şərh zamanı təqdim olunan informasiyalar öz və ya başqasının tərcümeyi-halından müəllimin təqdimatında ki informasiyalar təhsil əhəmiyyətini təsdiq və ya inkar etsin.

Bu texnologiyadan istifadə edərkən, demək olar ki, vitagen və təhsil bilikləri arasında uyğunsuzluq olur. Bu uyğunsuzluğun dərəcəsi fərqli ola bilər: təsadüfdən rədd, inkar və qarşılıqlı kənarlaşdırma.

Vitagen informasiyaların seçilməsinin əsaslarını da izah etmək lazımdır, çünki heç bir vitagen informasiya şagirdlərin davranışında müsbət dəyişikliklərə kömək etməyəcəkdir. Vitagen informasiyaların seçilməsi üçün aşağıdakılar vacibdir:

- vitagen informasiyalar sosial baxımdan əhəmiyyətli olmalıdır və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqəli olmalıdır;

- vitagen informasiyalar həm obyektiv, həm də subyektiv xarakterli çətinliklərin aradan qaldırılması ilə əlaqəli çətin həyat şəraitində insan davranışının nümunələrini ehtiva etməlidir;

- vitagen informasiyalar, hədəfə çatmağın yolları ilə nəticə arasındakı əlaqəni izləməyə imkan verməlidir (üstəlik, bu yollar və ya nəticəyə çatma yolları ictimai olaraq təsdiqlənməlidir);

- vitagen informasiyalar, öz uğursuzluqlarının səbəblərinin dərk edilməsinə və başa düşülməsinə kömək etməlidir;

- vitagen informasiyalar uşağın emosional sahəsinə müsbət təsir göstərməli, qürur, heyranlıq hissi yaratmalı, eyni zamanda nikbin bir perspektiv, özünə inam ruhlandırılmalı, uşağın istək səviyyəsini yüksəltməlidir;

- Vitagen informasiyalar aktiv hərəkətlərə səbəb olmalıdır, yəni konstruktiv və proyektiv xarakter daşmalıdır.

Tərbiyə prosesində vitagen informasiyaların istifadəsinə əsas yanaşma, müxtəlif mövqələrdəki vitagen məlumatları nəzərdən keçirməyimizə imkan verən, bu məlumatları müxtəlif rəqəmlərdən təqdim edən və həcmli görmə qabiliyyətini təmin edən çoxölçülü-holoqrafik yanaşma olmalıdır. Bütün bunlar son nəticədə vitagen informasiyaların pedaqoji potensialının artırılmasına kömək edir.

Vitagen informasiyalara çox ölçülü holoqrafik yanaşma aşağıdakıları bildirir:

-insanın hər bir hərəkəti və ya əməli fərqli mövqələrdən (cəmiyyətin mövqeyindən, yaxın mühitdən, insanın özündən) düşünülməlidir;

- vitagen informasiyaların təqdimatı müxtəlif yollarla (əyani, şifahi, texniki) həyata keçirilməlidir;

- məlumat təqdim etmə forması emosional cəhətdən zəngin və bədii olmalıdır (mümkünsə);

- hərəkət və ya insanın əməli şərh edərkən müxtəlif yanaşmalardan istifadə etmək lazımdır (sosiosentrik, antroposentrik və s.).

Beləliklə, vitagen təcrübə, adekvat vəziyyətlərdə reallaşmağa daim hazır vəziyyətdə olan şəxsin mülkiyyətinə çevrilmiş, uzunmüddətli yaddaş ehtiyatlarına əlavə olunmuş vitagen informasiyalar kimi başa düşülə bilər. İnsanın yaşadığı və onun üçün yetərli dəyər kəsb edən düşüncələrin, duyğuların, hərəkətlərin bir araya gəlməsidir və ağılın, duyğuların və davranışların yaddaşları ilə əlaqələndirilir.

Ədəbiyyat

1. Белкин А.С. Возрастная педагогика – Екатеринбург, 1999, 271 с.
2. Белкин А.С. Голография как педагогический метод моделирования образовательных объектов // Пайдея, 2004, № 3, с. 6-11.
3. Белкин А.С. Педагогическая конфликтология. Екатеринбург, 1994.
4. Белкин А.С. Знаете ли вы своего ребенка. Екатеринбург, 1994.
5. Белкин А.С. Основы педагогических технологий: Краткий толковый словарь. Екатеринбург, 1995.

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Göndərib: 29.10.2020

Qəbul edilib: 30.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/89-92

Kəmalə İbrahim qızı Əliyeva
k.aliyevaugur@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

TƏLİM PROSESİNDƏ AUTİZMLİ UŞAQLARIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Xülasə

"Təlim prosesində autizmlə uşaqlara öyrətmənin imkan və yolları" məqaləsində məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövründə öyrətmə texnikalarının müxtəlifliyindən və bu müxtəlifliyin uşağa fərdi yanaşmanın düzgün təşkil olunmasına kömək etməsindən bəhs olunur. Pedaqoqun düzgün dəyərləndirmə və düzgün proqram seçməsi uşağın daha tez mənimsəməsinə və vaxta qənaət etməsinə gətirib çıxarır. Autizmlə uşaqların öyrənməsini sürətləndirəcək və valideynlərin belə rahatlıqla istifadə edə biləcəyi metodlar məqalədə geniş təsvir olunmuşdur.

Açar sözlər: təlim, oyun, dəyərləndirmə, davranış pozuntusu, autizm, inkişaf, metod, bacarıq, proqram, Doman metodu, Son Rise proqramı

The possibility and the ways of teaching the autistic children in the instruction process

Summary

The article named "The possibility and the ways of teaching the autistic children in the instruction process" deals with the diversity of the teaching techniques and its help to the proper organisation of an individual approach to a child in the preschool and little school age period.

Choosing the right teaching method and assessment program by the teacher leads to a quick comprehension of the child and time saving. The methods which the parents can even use easily, will accelerate the learning processes of autistic children are broadly described in the article.

Key words: Instruction, game, assessment, behavioral disorder, autism, development, method, ability, program, Doman method, The Son Rise Program

Autizmlə uşaqların psixi inkişafının qənaətbəxş olmaması onların öyrənmə prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Bu prosesə davranış pozuntuları da əlavə edildikdə daha ciddi vəziyyət yaranır. Pedaqoq həm davranış pozuntularını aradan qaldırmalı, həm də yeni məlumatlar öyrətməlidir.

İnkişaf ləngiməli uşaqlara fərdi yanaşılmalıdır ki, nəticələr qənaətbəxş olsun. Xüsusi məktəblərdə sinifdə uşaq sayının on nəfərə qədər olmasını nəzərə alsaq pedaqoq üçün bu vəziyyəti düzgün idarə etmək və şagirdlərə fərdi yanaşmanın vacibliyi və çətinliyi gündəmə gəlir. Məlumdur ki, bu siniflərdəki şagirdlər əvvəlcədən tibbi komisiyadan keçir və buradakı mütəxəssis heyəti tərəfindən qiymətləndirilərək siniflərə bölüşdürülür. Buradakı qiymətləndirmənin düzgün aparılması gələcəkdə pedaqoq üçün uğurlu dərş şəraiti yaradır.

Nəzərə alsaq ki, uşaqlar məktəbdən əvvəl hər hansı reabilitasiya mərkəzində və ya fərdi şəkildə psixoloq, pedaqoq, loqopedlə məşğul olur. Əgər bu periodda uşaqlar üçün tutulan hədəf proqramların yaşa və inkişafa uyğunluğu düzgün tərtib olunarsa irəli yaşlarda uşaqların məktəbə və məktəb proqramına adaptasiyası uğurlu olacaq.

Məktəbəqədər dövrdəki təlim prosesi necə təşkil olunmalı? Bu dövrdə əvvəlcə uşaq psixoloji dəyərləndirmədən keçməlidir. Bu dəyərləndirmə də uşağın psixi inkişafı, nitqi, sosial bacarıqları, özünə qulluq bacarıqları qiymətləndirilməlidir. Alınan nəticələrə uyğun hədəf təlim proqramı fərdi şəkildə tutulmalıdır. Diqqət etmək lazımdır ki, uşağın yaşı yüksək olsa belə yuxarıdakı sahələr daha aşağı yaş qrupuna uyğun gəlsə proqram hal hazırki yaşa uyğun olaraq deyil, qiymətləndirmə nəticələrinə uyğun gələn yaşa uyğun tutulmalıdır. Uşaqlarda ciddi davranış pozuntuları (tüpürmə, saç yolma, itələmə vəs) təlim mütləq fərdi şəkildə təşkil olunmalıdır. Uşaqlar sosial bacarıqlara mənimsədikdən və sadə əməllərə tabe olduqdan və sadə bilikləri mənimsədikdən sonra qrupa daxil edilə bilər əks halda qrupu idarə etmək çətinləşəcək və uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş proqramı mənimsətmək çətinləşəcək. Əvəzinə uşaqlar bir birindən davranış pozuntuları öyrənəcək.

Məktəbəqədər yaş dövründəki təlim prosesində valideynlər xüsusilə marifləndirilməlidirlər. Çünki məhz bu dövr uşağın inkişafının sürətli getdiyi dövrdür. Yaxşı olar ki, prosesə valideynlərdə qoşulsun. Valideynlər üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi proqramlar var ki, onlar haqqında valideynlər məlumatlandırılmalı və evdəki təlim prosesini yaratmağa onlara kömək edilməlidir. Valideynlər üçün dizayn edilmiş təlim proqramlarından biri The Son Rise proqramıdır. Proqram autizm və digər inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulub.

Barry Neil Kaufman və Samaharia Lyte Kaufman tərəfindən autizmlı övladı Raul üçün yaradılıb. Bu proqramın əsas şüarı onun aləminə daxil olub onunla birlikdə oranı tərək etməkdir. Elə şüardan da aydın görünür ki, burada qadağalar, olmazlar deyil, əsasən uşağın istəkləri nəzərə alınaraq onunla ünsiyyət quraraq prosesi ələ almaqdır. Autizmlı uşaqların stereotipik hərəkətləri (əl çırpma, yerində yellənmə və s kimi) çox olur. Bu davranışlar isə öyrənmə prosesinə mane olur. Bəzən pedaqoqlar uşağa bu hərəkətləri etməyi müxtəlif şəkildə qadağa edir. Bu təlimin üstünlüyü isə aynalama metodu ilə onların diqqətlərini çəkmək və bu kimi hərəkətlərin azalmasına nail olmaqdır. Bu təlimdən alınan nəticələrin yüksəkliyi proqramı daha da məşhur edir.

Xüsusilə başlanğıcda, daha erkən yaş dövrlərində təlim prosesinə yeni başlanılan dövrdə bu proqramın əhəmiyyəti vurğulanmalıdır. Buradakı tapşırıqlarla daha tez göz kontaklı almaq, adına reaksiya verməyi, topla oyun oynamağı öyrətmək mümkündür. Bu keyfiyyətlərin yaranması isə obrazlı desək autizm pərdəsinin yırtılması deməkdir. Nəticədə uşaq təlim prosesinə daha effektiv qoşulacaq və sosial bacarıqları inkişaf etmiş olacaq. Bu proqramda əsas məqsəd uşağı yormadan, onun şəxsi sahəsinə daxil olub onu narahat etmədən təlimə qoşmaqdır. Bu cür yanaşma valideynidə yormayacaq, həm uşaq, həm də valideyn prosedən zövq alacaq. Başlanğıcda göz kontaklı, gəl, al, ver, get, aç, bağla kimi sadə əməlləri baş düşmək və icra etmək, adına reaksiya vermək, özünü tanımaq, bədən üzvlərini göstərmək və sadə sosial oyunları oynaya bilmək olduqca vacibdir. Bu bacarıqları həm pedaqoq, həm valideyn birlikdə çalışarsa zamana qənaət etmiş olar. Pedaqoq valideyni məlumatlandırmalıdır ki, uşaq nə qədər balaca olarsa olsun özünə aid işləri görməsinə təşviq edilməlidir. Yalnız bu halda uşağın inkişafını sürətləndirmək və inkişafın yaşauyğunluğunu bərpa etmək olar.

Məktəbəqədər yaş dövrlərində pedaqoqların ən çox isifadə etdiyi təlim proqramlarından biri ABA (Tətbiqi Davranış Analizi) proqramıdır. Bu proqram mükafatlara əsaslanaraq öyrənməni nəzərdə tutmuşdur. Məşhur psixoloq F.Skinnerin Operant Öyrənmə nəzəriyyəsində deyildiyi kimi orqanizm hər hansı davranışı icra edir və verilən stimuldən razı qalırsa həmin davranışı yenidən icra etməyə davam edir.

Tətbiqi Davranış Analizi metodu istənilməyən davranışı azaltmağı, bunun yerinə uyğun davranışları qoymağı təşkil edən metoddur. Bu metod nəticəsində ortaya çıxan nəticələri valideynə izah edərək onların hansı yanaşmasının bu kimi hallara səbəb olduğunu onlara izah etməli bunun nəticəsində də bu kimi davranışlar ümumiləşmədən yəni çoxalmadan aradan qaldırılmaqdadır. Bu metod xüsusilə təlim prosesinə mane olan davranış pozuntularını aradan qaldırmaq üçün unikaldir. Pedaqoqların cədvəl olaraq tərtib etdiyi və valideynə doldurmaq üçün verdiyi davranış öncəsi, davranış anı və davranış sonrası cədvəli məhz bu proqramın bizə verdiyi metoddur. Proqramın əsas məqsədi isə uyğun olmayan davranışların azaldılması, alternativ davranışların yarıdılması, yeni bacarıqların öyrədilməsi və yaşlıları ilə birlikdə məktəb təliminə hazırlaşmasıdır.

Bu dövrdə pedaqoqların tətbiq etdiyi metodlardan biri də TEACCH metodudur. Bu metod Amerikada North Carolina Universitetində Eric Schopler tərəfindən yaradılıb. Bu metodun maraqlı tərəfi odur ki, burada uşağın ətrafa uyğunlaşması deyil, ətrafın uşağa uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Bu proqram autizmlı uşaqların digər insanlardan asılılığını minimuma endirmək üçün təşkil olunub. Burada vacib olan üzərində çalışdığımız uşağın xoşuna gələn və gəlməyən oyunları, fəaliyyətləri, maraqlarını (rəqəmlərə, rənglərə, maşınlara, musiqiyə, planşetə və s) müəyyən etməkdir. Buradakı dezavantajları avantaja çevirmək TEACCH proqramının əsas prinsiplərindəndir. Bu proqram təlimdə öz proqramını qurmaq üçün PEP-R dəyərləndirməsindən istifadə edir. Bu test çox maraqlı şəkildə tərtib olunmuş testdir. Beləki testdə təlimatları dəyişdirmək mümkündür və hətta bir dəfə tapşırığı nümunə ilə göstərməkdə olar. Bu xüsusiyyətlər PEP-R testini digər testlərdən fərqləndirir. İnkişaf gerilikləri üçün nəzərdə tutulmuş və 12 yaşına kimi uşaqlar üzərində tətbiq olunur. Nəticədə uşağın təqlid, əl göz kordinasiyası, böyük motor bacarığı, koqnitiv inkişafı dəyərləndirilə bilər. Yaxşı olar ki, dəyərləndirmə prosesin əvvəlində, ortasında, sonunda edilsin. Belə olduğu halda pedaqoq inkişafın necə getdiyini görmüş olacaq özü üçün tədbirlər almış olacaq.

Nəzərə almaq lazımdır ki, məktəbəqədər yaş dövrlərində aparıcı fəaliyyət oyundur, buna görə də bu yaş dövrlərində təlim proqramını qurarkən ora oyunu əlavə etməyi unutmamaq olmaz. Oyun uşağın həm əyləncəsi, həm də öyrənməsi üçün olduqca vacibdir. Oyun prosesində istifadə olunan oyuncaqların funksianallığından tutmuş, sosial faktorların əlavə edilməsinə qədər pedaqoq məsuliyyətlidir. Buna görə də yaşa və inkişafa görə oyunların və oyuncaqların istifadəsini bilmək olduqca vacibdir. Əgər uşaq oynamağı öyrənə bilirsə onun yaşlıları ilə ünsiyyəti də alınır. Bildiyimiz kimi daha irəli yaş dövrlərində qaydalı oyunlar olduğu üçün autizmlı uşaqlar üçün çətinlik yaranır.

Oyun bacarıqlarının inkişaf edə bilməsi üçün isə uşaq üçün tutulmuş hədəf proqramda təqlid bacarıqlarının çoxluğuna xüsusilə fikir vermək lazımdır. Əks halda oyun oynamağı uşağa öyrətmək mümkün olmayacaq.

Kiçik məktəbli yaş dövründəki təlim prosesinin uğurlu olması erkən yaşda qurulan hədəf proqramlar və aparılan dəyərləndirmələrin qənaətbəxş olmasından olduqca asılıdır. Təəsüflər olsun ki, bəzən valideynlər uşaqları 5, 6 yaş dövrünə kimi heç bir təlim prosesinə cəlb etməyib. Müəyyən səbəblərə inanıb təlimdən yayınmışlar. (atasıda gec danışmışdı, zamanla özü öyrənəcək və s.) Artıq kiçik məktəbli dövründə məktəb yaş çatdığına görə və uşaqda heç bir irəliləyişin olmadığına görə narahat olmağa başlayan valideynlər uşaqlarının təlim prosesini xeyli gecikdirmiş olurlar. Belə olduqda nə etməli? Uşağın yaşından asılı olmayaraq bilik və bacarıq səviyyəsinə uyğun proqram tərtib olunmalıdır. Əgər uşaq dəyərləndirmədən keçərkən nəticələr qane edirsə artıq məktəb hazırlığı üçün plan tutula bilər.

Kiçik məktəbli yaş dövründə uşaqlar da hərflər tanıma, oxuma, oxuduğunu və dinlədiyini anlama, rəqəmləri bilmə, sadə riyazi bacarıqları hesablama, saatı bilmə, pul vahidini tanıma və kiçik məbləli alış-veriş etmə kimi bacarıqları uşaqlar bilməlidirlər. Bu bacarıqların öyrənilməsi uşağın gündəlik həyatını asanlaşdıracaq, onu başqalarından asılı olmağa qoymayacaq. Yuxarıda sadalanan bacarıqların öyrədilməsi xüsusi yanaşma ilə olmalıdır? Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, biz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqla çalışırıq, onun öyrənmə və öyrəndiklərini tətbiq edə bilmə bacarıqları yaşlılarından həm fərqli, həm də geridir. Bu bacarıqları öyrətmək üçün hansı metodlardan istifadə edə bilərik?

Sadə riyazi bacarıqların öyrədilməsi məşhur Touch Math metodu ilə çox sürətli formada öyrədilə bilər. Bu metod ibtidai sinif müəllimi Janet Bullok tərəfindən 1975-ci ildə yaradılıb. Proqram öz ideyasını J.Peaqetin və Brunerin nəzəriyyəsindən götürüb. Beləki hesab öyrənmək üçün əvvəlcə uşaq rəqəmləri, üstəgəl, çıxma, bərabərlik işarələrini, irəli və geriye saymanı bilməlidir. Bunları bildikdən sonra bu metodu köməkliyi ilə toplama, çıxma, vurma, bölmə əməlləri öyrədilə bilər. Metodun əsası saymaqdan ibarətdir, uşaq sayaraq hesablayır. Bu metod da uşaq rəqəmlərin xüsusi nöqtə yerlərini bilməli və buna uyğun formada hesablamanı aparmalıdır. Metodun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, təkrarlar nəticəsində uşaq artıq rəqəmlərin üzərinə nöqtə qoymadan sürətli formada hesablaya bilər. Bu zaman isə ətrafdakılar heç bir fərqlilik görmədən uşağın hesablamanı bacardığını görür.

Oxu bacarıqlarının öyrədilməsi zamanı erkən yaşlarda uşaqlara öyrətdiyimiz eyniləşdirmə bacarığının köməyi ilə baş verəcək. Əgər uşaq eyniləşdirmə bacarığını bilirsə hərfləri olduqca tez öyrənə biləcək. Hərfləri tanıdıqdan sonra isə heca və kəlimələri oxuma mərhələsinə start verilməlidir.

Oxu bacarıqlarında istifadə olunan metodlardan biridə Glenn Doman metodudur. Bu metodla hətta erkən yaşlarda belə oxumaq mümkündür. Bu ənənəvi hecalayaraq öyrənmə metodu deyil. Əvvəlcə Doman bu metodu beyni zədə görmüş, öyrənməsi çətinləşmiş uşaqlar üçün nəzərdə tutmuşdur. Daha sonra metodun funksionallığını görüb bütün uşaqlara bu yolla oxumanın hətta erkən yaş dövründə mümkün olduğunu bildirmişdir. Doman bildirdi ki, ilk altı yaş dövrü əslində bir dahinin yarandığı dövrdür.

Doman metodu oxuma ilə danışmağı öyrənmənin eyni olduğunu iddia edir. O, bildirir ki, həm oxuma, həm də danışma zamanı beynində eyni kimyəvi proseslər gedir. Uşağa öyrədiləcək əşya və əşyanın adı göstərilir və beləliklə beynin hər iki yarım kürəsi eyni vaxtda qıcığa məruz qalır. Öyrədəcəyiniz kəlimələr uşağın gündəlik həyatında çox istifadə olunan kəlimələr olmalıdır. Əvvəlcə tək hecalı kəlimələr seçilməlidir. Yaxşı olar ki, qruplaşdırma aparılaraq öyrədilsin. Yəni ailə üzvləri, meyvələr, yeməklər, geyim və s formada. Kəlimələr kiçik hərflə, aydın və qırmızı rəngdə yazılmalı. Diqqət etmək lazımdır ki, eyni hərflə başlayan iki kəlimə ard - arda sıralanmamalıdır. Bu metodla oxumanı öyrədkən digər proqramlarda olduğu kimi uşağa təzyiq etmədən, dərəcə əyləncə qataraq və 35 - 45 dəqiqəlik dərəcə nəzərdə tutularaq keçilməlidir. Əvvəlcə isimlər, daha sonra fərləri və sifətləri əlavə etmək olar. Sonra isə qısa cümlə oxumaq mərhələsinə çatırıq. Bu mərhələdə təxminən 5 sm böyüklüyündə hərflər yazılmalı, bir isim və bir feil istifadə olunmalıdır. Məsələn, baba gəlir. Bu tipli kartlarla təxminən on sifətdən ibarət kitab hazırlayırıq və gün ərzində iki, üç dəfə uşağa oxuyuruq. Bunları sərbəst şəkildə icra etdikdən sonra isə qarışıq cümlələrə keçə bilərik. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, əgər pedaqoq ənənəvi oxuma yolu ilə deyil, məhz Glenn Doman metodu ilə oxumanı öyrətməyi seçirsə o zaman kiçik məktəbli yaş dövrünü gözləməyə bilər. Elə məktəbəqədər yaşdan oxumağı öyrətməyə başlaya bilər.

Yuxarıda sadalanan bütün metodlar təlim prosesində bizə yardım edən vasitələrdir. Xüsusi təhsildə belə öyrənmə texnikalarının çox olması bizə uşaqlar üçün fərdi yanaşmanı təşkil etməyə imkan verir.

Yaxşı olar ki, bu metodlarla yanaşı pedaqoq öyrənmə nəzəriyyələrindən də istifadə edə bilsin. Çünki burada istifadə edilən texnikalar olduqca vacibdir. Öyrədilən məlumatın praktikliyi nəzərə alınmalıdır ki, uşaq bunu tez tez tətbiq edərək təkrar edib öyrənsin.

Məqalənin əvvəlində qeyd olunan dəyərləndirmələrdən başqa pedaqoq öyrənmə nəzəriyyəsi əsasında belə özü üçün dəyərləndirmə və proqram tərtib edə bilər. Məsələn, Piaget öz nəzəriyyəsində yaş dövrləşməsindən bəhs etmiş və aşağıdakı yaş mərhələlərinin olduğunu bildirmişdir .

1. Sensomotor (0 -3 yaş)

2. Əməliyyat öncəsi dövr (3- 6 yaş)
3. Konkret əməliyyatlar dövrü (6 - 11 yaş)
4. mücərrəd əməliyyatlar dövrü (+11 yaş)

Yaş dövrləşmələrinin xüsusiyyətlərini bilərək dəyərləndirmə aparmaq mümkündür. Bu dövrləşməyə əsasən Piaget bu tipli misal həllinin $3+5 = 8$ və ya $5 +3 = 8$ hər ikisinin eyni olduğunu uşağın məhz 7 yaşından sonra başa düşəcəyini bildirir. Yəni öyrədəcəyimiz biliklərdə nə əvvələ qaçmamalı, nə də geridə qalmamalıyıq.

Nəticə

Pedaqoqun müxtəlif metodlardan xəbərdar olması və onları iş prosesində tətbiq edə bilməsi uşağın öyrənməsi üçün münbit şərait yaradacaq. Beləki ola bilər ki, hər hansı metod uşaq üçün faydalı olmaya bilər, o zaman pedaqoq pedaqoji ustalığı göstərərək yeni vasitələrdən istifadə etməlidir. Məqlə də bir sıra effektiv metodlar təsvir olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. K.Rivera, K.McDaniel, D.Bender. Healing the symptoms known as autism, second edition, PDF, e-book.
2. İbrahim Dikmen. Özel Eğitim 6. Baskıç Pegem Akademi Ankara 2012.
3. A.Kulaksızoğlu. Farklı gelişen çocuklar 2. Baskı, Pilon, İstanbul 2003.
4. N.Türker, A.Aydoğan. Özel eğitimde akademik becerilere hazırlık. Özgür yayınları, İstanbul, 2006.
5. V.Howard, B.Williams, C.Lepper. Özel gereksinimi olan küçük çocuklar Nobel yayım, 4. basımdan çeviri, 2011
6. N.Darıca, Ü.Abidoğlu, Ş.Gümüşçü. Otizm ve otistik çocuklar. Özgür yayınları, İstanbul, 2011

Rəyçi: prof. L.Qasımova

Göndərilib: 11.10.2020

Qəbul edilib: 13.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/93-97

Sabina Əzim qızı Əzimova

sabina_azimova25@mail.ru

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

ERKƏN NİKAH PROBLEMİNİN YARANMASINDA VƏ DAVAM ETMƏSİNDƏ GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNİN ROLU

Xülasə

Baxmayaraq ki, dünyada erkən nikahın qarşısının alınması istiqamətində bir çox işlər görülmüşdür, bununla belə, təxminən hər üç saniyədə bir azyaşlı qız uşağının zorla evləndirildiyini nəzərə alsaq erkən nikah probleminin hələ də aktual olduğunu görmüş oluruq. Həm beynəlxalq sənədlərdə, həm ölkələrin milli qanunvericiliklərində qoyulan qadağalar problemin həllində rol oynayır, lakin kifayət eləmir. Bu baxımdan problemin adət-ənənələr və gender bərabərliyi ilə əlaqəsinin araşdırılması, gender bərabərliyinin erkən nikah probleminin yaranmasına və davam etməsinə təsirinin müəyyən edilməsi zərurəti doğurur.

Göründüyü kimi, əksər hallarda erkən nikah, düşüncə tərzinin, adət - ənənələrin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Məhz düşüncə tərzini gender stereotipləri yaradır, gender stereotipləri də gender rolları vasitəsilə dəstəklənərək gender bərabərsizliyini yaradır. Bu isə qızların təhsil almasında, iqtisadi, siyasi həyatda iştirak etməsində problemlər meydana gətirir və qızlar ailə işlərinə aid məxluq kimi diskriminasiya olunaraq erkən nikaha məruz qalır. Müvafiq olaraq, əksər hallarda, təhsilsiz, məlumatsız olan həmin qızlar gələcəkdə öz övladlarını da erkən evləndirir və erkən nikah problemi səbəbin nəticəyə, nəticənin səbəbə təsiri formasını alaraq bu şəkildə davam edir.

Açar sözlər: nikah, erkən nikah, bərabərsizlik, gender bərabərsizliyi, minimum yaş

The role of gender inequality in the emergence and persistence of the problem of early marriage

Summary

Thus, such a conclusion can be come in the end on this problem. Prohibitions in both international documents and national legislation of the countries play a role in solving the problem, but not enough. As can be seen, in most cases, early marriage is the result of traditions and ways of thinking. It is this way of thinking that creates gender stereotypes, and gender stereotypes create gender inequality by being supported by gender roles. This creates problems for girls' education, economic and political participation, and girls are discriminated against as domestic creatures and subject to early marriage. Accordingly, in most cases, these girls, who are uneducated and uninformed, marry their children early in the future and the problem of early marriage continues in this way, taking the form of cause-and-effect, and effect-and-cause.

Key words: marriage, early marriage, inequality, gender inequality, minimum age

Giriş

Nikah - ikitərəfli hüquq və öhdəliklər doğuran, əsas məqsədi ailənin qurulması və nəslin davam etdirilməsi olan bərbərhüquqlu, könüllü ittifaqdır. Nikaha girməyin əsas şərti həmişə qanunla müəyyən edilmiş minimum yaşa çatmaq olmuşdur. Minimum nikah yaşına çatmamış şəxslərin nikahı isə erkən nikahdır. Erkən nikahlar fiziki və psixoloji sağlamlıq, zorakılıq, təhsilsizlik, yoxsulluq kimi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Erkən nikaha həm oğlanlar, həm qızlar məruz qalsa da, bu problem daha çox qız uşaqları üçün dezavantajlıq gətirir. Bu gün dünyada təxminən hər üç saniyədə bir azyaşlı qız uşağı evləndirilir. Bu isə problemin aktuallığını göstərir. Beynəlxalq ədəbiyyatda Minilliyin İnkişaf Hədəfləri (MİH) ilə erkən nikahlar arasında sıx şəkildə əlaqə yaradılır, bu evliliklərin mənfi nəticələrin ölkələrin hədəflərinə çatması istiqamətində ən əhəmiyyətli maneələrdən biri olduğu dilə gətirilir. Erkən nikahın səbəbləri arasında leqallaşdırma, yoxsulluq kimi amillər göstərsə də bu cür nikahların səbəblərinin kökündə ictimai qınaq, stereotiplərin təməlinə patriarxal ənənələr əsasında yaranan gender bərabərsizliyi dayanır. Gender bərabərliyi nədir? Erkən nikah probleminin yaranmasına və davam etməsinə necə təsir göstərir? Məqalədə məhz bu suallara cavab axtarılmış və erkən nikahın hələ də aktual problem olaraq qalmasının əsasında dayanan gender bərabərsizliyinin erkən nikahla əlaqəsinin rolu araşdırılmışdır.

Bir sıra vacib beynəlxalq insan hüquqları müqavilələrinin müddəalarına əsasən milli qanunvericilikdə fərdin nə vaxt və kiminlə nikaha girməyi və ümumiyyətlə nikaha girməməkdə seçim etmə hüququ və bu hüququn yerinə yetirilməsinə təminat verilməli olduğu öz əksini tapır. Bununla birlikdə, evlilik özlüyündə və ya məhdudiyətlər nəticəsində, insan hüquqlarının pozulması ola bilər, hansı ki, müəyyən şərtlər daxilində

evli şəxsə tətbiq edilə bilər. ÜST⁹-nin Avropa bölgəsindəki bütün üzv dövlətləri evlilik üçün minimum yaş həddini təyin edib və əksər ölkələrdə bu yaş həddi 18-ə bərabərdir. Bunun səbəbi, Uşaq Hüquqlarına Dair 1989 – cu il Konvensiyasına görə, 18 yaşınadək hər bir şəxsin uşaq sayılmasıdır. Bir çox ölkə, nikaha girən şəxslərin valideynlərinin razılığı ilə evlənməyin qanuni olduğu daha kiçik yaşı təyin edir, minimum nikah yaşının kişilər və qadınlar üçün fərqli olduğu ölkələrdə isə qadınlar üçün həmişə nikah yaş həddi azdır. Kişilər və qadınlar üçün fərqli evlilik yaşının müəyyən olunması ayrıseçkilikdir və gender bərabərsizliyini əks etdirir (8, c.4).

Erkən nikah, gender bərabərsizliyinin və insan hüquqlarının pozuntusunun nəticəsidir. Bu cür nikahlar, bir çox hallarda qanunvericiliyə baxmayaraq, adət-ənənələrin mənfi nəticəsi kimi ortaya çıxır. Belə ki, həm beynəlxalq qanunvericilikdə, həm Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nikah yaşı 18 yaş müəyyən edilmişdir. UNİCEF¹⁰ 18 yaşadək bağlanan nikahları, rəsmi və ya qeyri-rəsmi olmasından asılı olmayaraq gender bərabərliyinin və uşaq hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirmişdir. BMT İnsan Hüquqları Şurası uşaq, erkən və məcburi nikahlara qarşı 2013 – cü ildə Qətnamə qəbul etmiş və bu halı uşaq hüquqlarının pozulması kimi dəyərləndirmişdir. Bütün inkişaf etmiş ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası da 1992 – ci il iyunun 12-də Uşaq Hüquqları Konvensiyası və həmin ildə də Qadınlara qarşı ayrı seçkilinin aradan qaldırılmasına dair Konvensiyası təsdiq etmiş və nikaha daxil olmaq üçün yetkinlik yaşını həm kişilər, həm qadınlar üçün 18 olaraq müəyyən etmişdir. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, üzürlü səbəblər olduqda, istisna hallarda (nikaha daxil olanların valideynləri ölümcül xəstə olduqda, qız hamilə olduqda) nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər (4, ss.6-7.). 1948 – ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 16 – cı maddəsinə görə isə yetkinlik yaşına çatmış bütün kişilər və qadınlar heç bir məhdudiyyət qoyulmadan nikaha daxil olmaq hüququna malikdir. Eyni zamanda həmin maddənin ikinci bəndində qeyd olunub ki, nikah yalnız nikaha daxil olan hər iki tərəfin azad və tam razılığı ilə bağlana bilər. Nikaha daxil olan tərəflərin hər ikisinin azad və tam razılığı məsələsi əvvəlcədən mürəkkəb bir məsələdir və uşaqlara gəldikdə isə bu mürəkkəblilik daha da artır. Qadınlara qarşı ayrı-seçkilinin ləğvi üzrə Komissiya öz tövsiyələrində qadınlara münasibətdə bu mövzuda dəqiq bir mövqe tutur: “Kişilər və qadınlar nikaha daxil olanda öz üzərinə vacib öhdəliklər götürürlər. Müvafiq olaraq, nikaha daxil olanlar tam yetkinliyə və hüquqi səlahiyyətə nail olana qədər nikaha icazə verilməməlidir” (8, cc.4-5.). Gender bərabərsizliyi erkən nikahın həm əsas səbəbi, həm də nəticəsidir. Əksər hallarda, erkən və məcburi nikahda qız həyat yoldaşı yaşda öz ərindən çox kiçikdir və evlilikdə daha az söz sahibidir. İnsan hüquqları baxımından erkən nikah qızlar üçün uşaqlıq və gənclikdən məhrumiyyət, məhdud şəxsi azadlıq və inkişaf imkanları, məhdud təhsil imkanları, öz sağlamlığını qorumaq hüququnun məhdudlaşdırılması, o cümlədən reproduktiv sağlamlıq, həmçinin psixoloji rifah hüququnu məhdudlaşdırmaq kimi ciddi problemlərlə bir-birinə bağlıdır. Eyni zamanda gender bərabərsizliyinə əsaslanaraq nikaha daxil olan kiçik qızların həyat yoldaşı tərəfindən zorakılığın müxtəlif növlərinə məruz qalma və bu vəziyyətdə özünü istismardan qorumaq üçün heç bir tədbir görməməsi ehtimalı, yəni qızların özünü müdafiə edə bilməməsi ehtimalı da yüksəkdir.

Qeyd olunduğu kimi, yetkinlik yaşına, yəni 18 yaşına çatmayan şəxslərin nikahı erkən nikah hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə görə 18 yaşdan aşağı olan şəxslərin arasında evlilik qanun pozuntusudur və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 152-ci maddəsinə əsasən həmin şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Eyni zamanda 176 (1.1) maddəsinə görə qadını nikaha məcbur etmə 2000 manatdan 3000 manatadək miqdarda cərimə və ya 2 ilədək azadlıqdan məhrum etmə, eyni əməlləri nikah yaşına çatmayan şəxs barəsində törətməyə görə isə 176 (1.2) maddəsi ilə 3000 manatdan 4000 manatadək cərimə və ya 4 ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzaları tətbiq edilir (4, s.7.). Beləliklə, 18 yaşdan aşağı olan nikah, həm ölkəmizin qanunvericiliyinə, həm beynəlxalq hüquqa zidd olduğu üçün “nikah” kimi müəyyən etməyin özü də ixtilaf yaradır.

Gender sözünü ilk dəfə qadınların və kişilərin bioloji və sosial xarakterlərini təsvir etmək üçün Ann Oakley tərəfindən istifadə edilmişdir. O, genderin təsnifatını belə vermişdir: İnsanlar dişi və erkək doğulurlar, qız və oğlan kimi böyüməyi öyrənirlər, qadın və kişi kimi yetişirlər. Gender qadın və kişinin bioloji fərqliliklərindən çox onların sosial olaraq fərqlilik göstərmələri ilə meydana gələn bərabərsizliklərə aiddir (1. s.13.). Qadınların fəaliyyət proqramı olan Pekin Platformasında gender “cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alan elm” kimi xarakterizə olunur. Pekin Bəyannaməsinin 3-cü Platformasında deyilir: “bütün dünyada

⁹ ÜST (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) - Səhiyyə təşkilatlarının beynəlxalq əlaqələrini təmin edən, dünya əhalisinin sağlamlığı ilə əlaqədar problemlərin həllinə çalışan BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarından biri

¹⁰ UNİSEF (ing. *United Nations International Children's Emergency Fund*; azərb. *BMT-nin Uşaq Fondu*) - 1954-cü ildə uşaq hüquqlarının qorunması üçün qurulmuş təşkilat

gender bərabərliyinə nail olmaqla bağlı qadınların qarşısında qoyulan məsələlər ancaq kişilərlə tərəf-müqabillik əsasında həll oluna bilər”(2. s.9.). Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması qızlara xüsusi diqqət yetirmiş, dəfələrlə erkən və məcburi nikahlara istinad etmiş və erkən nikahları dünyada qızların qarşılaşdığı mühüm problemlərdən biri hesab etmişdir.

Gender stereotiplərin səbəb olduğu və gender rolları vasitəsilə dəstəkləndiyi gender bərbərsizliyi, cinsə görə diskriminasiya erkən nikahların mövcud olmasının, xüsusilə, oğlanlarla müqayisədə daha çox qızların erkən nikaha məruz qalmasının əsas səbəbidir. Gender bərabərsizliyi və erkən nikah kimi zərərli təcrübələr diskriminasiyaya əsaslanan normalar və stereotiplər əsasında yaranır. Normalar və stereotiplər sadəcə fikirlər olsa da güclü dağıdıcı qüvvə ola bilər. Stereotip bəsitləşmiş, adət halına keçmiş düşüncə tərzini, davranış nümunəsidir. Gender stereotipləri qadın və kişilərin həyatda özlərini necə aparmalı olduqlarına dair cəmiyyətdə tərtib edilmiş, ümumiləşmiş təsəvvürlərdir. Məsələn: kişi və qadın stereotiplərinə nümunə olaraq “kişilər üçün məntiqlik, təfəkkürün mücərrədliyi, şüurluluq, hökmlərlik, müstəqillik, fərdiyyətlik, radikalizm xasdır, qadınlar üçün isə bütün sadalananların əksi yəni, intuitivlik, təfəkkürün konkretliliyi, şüursuzluq, təcəllilik, yaxınlıq, kollektivçilik, konservatizm xasdır”. İnsanların təhtəşüründə instiktiv olaraq bu kimi bir çox stereotiplər mövcuddur. Onlar insanın davranışında, həyat tərzində özünü göstərməklə, insanın normal yaşayışına mane olur. Belə ki, körpə yaşından uşağa nəyi etmək, nəyi etməmək, özünü necə aparmalı və necə hərəkət etməli olduğu təlqin edilir. Cəmiyyətin rəyi əsasında formalaşmış qaydalar ənənəvi rollarla müəyyən edilir və sonradan formasını dəyişərək müxtəlif stereotiplərə çevrilir. Məsələn: stereotiplərdən irəli gələn oğlan uşağı üçün formalaşmış ənənəvi rollar: oğlanlar - dava etməyi bacarmalı, söyüş söyməli, qızları döyməli, küçədə, evdə sərbəst hərəkət etməli, öz fikirlərini, etirazlarını, açıq şəkildə bəyan etməlidir. Oğlanlar üçün hər bir hərəkət bağışlanandır. Stereotiplərdən irəli gələn qız uşağı üçün formalaşmış ənənəvi rollar: qızlar – ağıllı, yalnız gəlinciklə oynamaq, körpə yaşından ev işləri ilə məşğul olmağı bacarmalı, evdən kənara çıxmamalı, sözbəxan olmalıdır. Qızlar səhv buraxa bilməz. Bu cür stereotiplər əsasında davranmaq qızların həyat tərzinə çevrilərək normal yaşayışına mane olur. Gender rolu dedikdə müəyyən olunmuş sosial təlimatların, davranışların yerinə yetirilməsi kimi anlaşılır. Cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən, uşaq və qadın problemlərindən biri olan erkən nikahlar, gender rolları baxımından qadınların duyğu və düşüncələrinin basdırıldığı, qadın - kişi arasındakı əlaqələrin sosial və mədəni faktlar təməlinə qurulduğu bir hərəkət olaraq ifadə edilir (7). Gender rolları kontekstində patriarxal və ənənəvi cəmiyyət quruluşlarının qadın və kişilərdən gözlədikləri rollar fərqlidir. Həqiqətən gender rolları, qadınlığın və kişiliyin mədəni gözləntilərini də əhatə edəcək şəkildə ictimai mühitlərdə ifadə edilmiş şəkildir. Buna görə, gender rolları, içində olan cəmiyyət daxilində qadın və kişilərin rol və məsuliyyətlərini və necə davranmaları lazım olduğunu ortaya qoyur. Hər nə qədər gender rolları cəmiyyətdən cəmiyyətə fərqlilik göstərsə də ümumiyyətlə gender rolları kişilərə nəzərən daha çox qadınlara münasibətdə dezavantajlılıq mənasını verir.

Qisası içində yaşanan cəmiyyətin sosial-mədəni xüsusiyyətləri və patriarxal zehniyyət çərçivəsində erkən nikahla birlikdə qadın-kişi arasındakı gender bərabərsizliyi daha da artır və qadınlar rol və məsuliyyətlərin paylaşması nöqtəsində iqtisadi istismara uğrayaraq ikinciləşdirilir.

Hər bir sosial təbəqədə və ya sinifdə görülə bilən erkən nikah problemi az inkişaf etmiş ölkələrdə daha çox yayılmışdır. Sosial və mədəni təsirlər, dini səbəblər, təhsilin aşağı səviyyəsi, iqtisadi bərabərsizlik, yoxsulluq ən əsas da gender bərabərsizliyi kimi faktorlar erkən evliliyin səbəbləri arasında yer alır (7) Gender bərabərsizliyi ilə erkən nikah məsələsi bir – biri ilə sıx bağlıdır. Bu özünü ailələrdə cinslərə görə ayrı seçkilikdə biruzə verir. Cinsiyyəti öyrənilən körpə qızdırsa ona çəhrayı paltar və əşyalar alınır, oğlandırsa mavi rəngdə paltar və əşyalar alınır. “Rənglə eyniləşdirmə” uşağın doğulduğu gündən bəri davam edir. Bunun xaricində, uşaqlara alınan oyuncaqlar da onların cinsiyyət rollarını mənimsəmələrində əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, qız uşaqlarına gəlinciklər, mətbəx alətləri kimi oyuncaqlar alınarkən, oğlanlara avtomobil, təmir vəsaitləri kimi oyuncaqlar alınır və bu şəkildə qız uşaqlarının ev daxili rolları kişilərin isə ev xarici mexaniki rolları mənimsəmələri təmin edir (6, s.76) Gender bərabərsizliyinin yaratmış olduğu ayrı-seçkiliyin nəticəsində qız uşaqlarının “gözü açılmadan” evləndirilməsinin lazım olduğu düşünülür. Xüsusilə gənc qızların yetkin dövrdə böyümə və inkişaf müddəti içində “aşıq ola biləcəyi”, evlənəcəyi həyat yoldaşından olan gözləmələrini təyin edə biləcəyi ya da gözləmələrinə çata bilmək üçün müqavimət göstərə biləcəyi kimi bir qəbula sahib olan ənənəvi cəmiyyətlər erkən evlilikləri hüquqi olaraq qanuniləşdirməyə də ictimai olaraq “qanuniləşdirməyə” çalışır. Baxmayaraq ki, həm qızlar, həm də oğlanlar erkən nikaha məruz qalırlar erkən yaşda evlənən qızlar oğlanlara nisbətən daha çoxdur. Ənənə adı altında qanuniləşdirilən və təbii hala gətirilən erkən nikahlar gender bərabərsizliyinin ən bariz nümunələrindən biridir. Bu, artıq qeyd olunduğu kimi, qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi ilə əlaqədardır. Məsələn patriarxal cəmiyyət quruluşuna sahib bir çox cəmiyyətdə oğlanları soyun davamı olaraq görülərkən qız uşaqları erkən yaşda evləndirilərək onlardan uşaq

yaşda ana olmaları və ev daxili rolları boynuna götürmələri gözlənilir. Maraqlıdır ki, erkən nikahı dəstəkləyən ailələrin öz adətlərində əksər hallarda erkən nikah halları mövcud olur (4, s.105).

Erkən nikahlarda gender rollarının və nəticədə gender bərabərsizliyinin necə qurulması vacib bir məsələdir. Patriarxal cəmiyyət içərisində ictimai quruluşun qız uşaqlarından gözlədikləri prioritetli rolun yaxşı bir həyat yoldaşı və ana olmaları istiqamətində olması səbəbindən ənənəvi iş bölgüsündə də qız uşaqlarından ev işləri və uşaqlarla maraqlanmaları, kişilərdən də evin dolanışığını təmin etmələri gözlənilirdi üçün kişilər təhsil və məşğulluq imkanlarına istiqamətləndirilərkən qız uşaqlarına təqdim edilən alternativlər məhduddur, qız uşaqları evliliyə istiqamətləndirilir.

Dünyadakı erkən nikahların səbəblərini nəzərə alsaq, onların ölkədən-ölkəyə fərqləndikləri görünür. Bununla birlikdə, ümumi müqayisə onu göstərir ki, erkən nikahlar daha çox ənənəvi bir ötürmədir və daha patriarxal bir quruluşa sahib olan cəmiyyətlərdə mövcuddur. İnsanların inkişafı onların cins və ya gender mənsubiyyətinə əsasən məhdudlaşdırılmamalıdır. Hal-hazırda global miqyasda və eləcə də dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində gender bərabərsizliyinin nəticəsində milyonlarla insanın inkişafı məhdudlaşdırılır. Hər il dünyada on milyondan çox qız uşağı 18 yaşından tez evlənir. Bu təxminən ayda 833 333, həftədə 192.307, gündə 27 397 və ya təxminən hər üç saniyədə bir qız deməkdir (8, c.12.). Gender bərabərliyinə nail olmasında əhəmiyyətli bir irəliləyiş olmadan erkən nikah kimi zərərli təcrübələrin aradan qaldırılmasında irəliləyiş çox yavaş olacaq.

Genderin ehtiva etdiyi rollar qadın və kişilər arasında həyatın hər sahəsində fərqlilik yaradır və bərabərsizliklərə səbəb olur. Bu vəziyyət ümumiyyətlə bütün cəmiyyətə təsir göstərir və cəmiyyətin demokratikləşməsinin və inkişafının qarşısını alır. Beynəlxalq gender bərabərsizliyi indeksinə əsasən, siyasət, iqtisadiyyat, təhsil, sağlamlıq və uzunömürlülük sahəsində gender bərabərliyinə nail olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələr hesab edilir. İdarəetmədə bu amilləri nəzərə alan, gender şərtlərinə əməl edən ölkələrdə erkən nikah və digər gender bərabərsizliyi probleminin artması qeyri-mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, dünyada gender bərabərliyinin aşağı səviyyədə olduğu bölgələr olan Afrika, Cənubi Amerika, Mərkəzi və Cənubi Asiya eyni zamanda dünyada erkən nikahların ən geniş yayıldığı ərazilərdir (4, s.104). Belə müqayisə bizə onu deməyə əsas verir ki, gender bərabərsizliyi ilə erkən nikah məsələsi bir - biri ilə birbaşa bağlıdır. Ölkəmizdə də gender bərabərliyinin təmin olunması dövlətin prioritet sahələrindəndir. Bunu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin gender bərabərliyi barədə dediklərində də görmək olar: “Gender bərabərliyi müasir dövrdə demokratik cəmiyyətin inkişafının və insan hüquqlarının qorunmasının əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli qanunvericilik qadınların hüquq bərabərliyini təmin edərək hər cür ayrı-seçkiliyin qarşısını almağa xidmət göstərir, gender məsələləri ilə bağlı dövlət siyasəti isə, qadınların bərabər imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlmişdir. Azərbaycan təhsili və səhiyyəsinə aparıcı mövqelər tutan qadınlarımız ölkəmizin siyasi, sosial və ictimai həyatının bütün sahələrində fəal iştirak etməklə, real gender bərabərliyinə nail olunması üçün öz qüvvələrini əsirgəməirlər” (9). Bu əsasda Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiyaya uyğun olaraq 2006-cı ilin oktyabrın 10-da “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyi haqqında” Qanun qəbul olunmuşdur. Qanuna əsasən gender bərabərliyinin məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla bərabərliyin təminatıdır (5. s.163.). Gender bərabərliyi cinslərin hüquq bərabərliyi və bu hüquqların reallaşdırılması üçün bərabər imkanlar və sosial vəziyyətin bərabərliyidir. Hüquq sistemi normal olan dövlətlərin əksəriyyətində kişilərin və qadınların hüquq bərabərliyi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdur. Lakin bir sıra dövlətlərdə insanların, xüsusilə kişilərin şüurunda, ictimai münasibətlərdə qadının durumuna bərabər yanaşma təyin olunmayıb. Bu da təbii ki, tarixən formalaşmış kişilərin üstünlük statusunu əldən verməmə istəyindən qaynaqlanır. Ölkəmizdə gender bərabərliyinin təmin olunması ilə bağlı müddəalar Ailə və Əmək məcəllələrində öz əksini tapmışdır. Dövlətimiz erkən nikahların qarşısının alınması üçün gender bərabərsizliyi kimi mənfi hallarla mübarizə aparsa da hələlik əhəmiyyətli nəticə əldə olunmayıb. Belə ki, Azərbaycanda 2011 – ci ildə qeydə alınmış 88145 nikahdan 5138 – i 18 yaşınadək olan qızlarla olan nikahlardır. Bu təxminən ümumi nikahların 6 faizini təşkil edir. Qeydə alınan rəsmi nikahların hər 17-ci nikahı 18 yaşına kimi olan qızların payına düşür. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda 20-29 yaşlı 100 min qadın 18 yaşına çatmamış, 7 min qadın isə 15 yaşına çatmamış nikah qurub. Qadınların 1/3 hissəsindən çoxu (50 yaşadək) 18 yaşına çatmamış ailə qurub (3. s.129). Buna görə də gender bərabərliyini təmin edərək erkən nikahların qarşısının alınması üçün xüsusi tədbirlərin görülməsinə ehtiyac var.

Mövcud qanunların məzmunu insan haqlarına bağlılıq baxımından gücləndirilməli və bu qanunlar lazımı qaydada tətbiq olunmalıdır, erkən nikahın nəticələrindən əziyyət çəkən və bu nikahdan yayınmaq və ya belə nikahdan azad olmaq istəyən qızlar üçün isə tibbi və sosial dəstəyi təmin edən xüsusi sistemin yaradılması

zəruridir. Bununla birlikdə erkən nikahların səbəbi olan gender bərabərsizliyi problemin həlli ilə məşğul olmaq, qızlara öz potensialını inkişaf etdirmək üçün imkan yaratmaq, qızları - yeniyetmələri məktəb sistemində saxlayaraq müdafiə etmək və kömək etmək üçün investisiya qoymaq vacibdir. Həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrində evlilik probleminin erkən nikahın gətirib çıxara biləcəyi çoxsaylı mənfi nəticələrin açıq şəkildə müzakirə edilməsi üçün sırf özəl (ailə) bir sahədən ictimai sahəyə keçməsi üçün addımların atılması vacibdir çünki, bu nəticələr nikaha girənlərin hər ikisinə toxunduğu kimi, ailə və bürövlükdə cəmiyyətə də toxunur.

Nəticə

Beləliklə, qeyd olunan məsələ ilə bağlı sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar. Həm beynəlxalq sənədlərdə, həm ölkələrin milli qanunvericiliklərində qoyulan qadağalar problemin həllində rol oynayır, lakin kifayət eləmir, göründüyü kimi əksər hallarda erkən nikah adət - ənənələrin, düşüncə tərzinin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Məhz düşüncə təzi gender stereotipləri yaradır, gender stereotipləri də gender rolları vasitəsilə dəstəklənərək gender bərabərsizliyini yaradır. Bu isə qızların təhsil almasında, iqtisadi, siyasi həyatda iştirak etməsində problemlər meydana gətirir və qızlar ailə işlərinə aid məxluq kimi diskriminasiya olunaraq erkən nikaha məruz qalır. Müvafiq olaraq, əksər hallarda, təhsilsiz, məlumatsız olan həmin qızlar gələcəkdə öz övladlarını da erkən evləndirir və erkən nikah problemi səbəbin nəticəyə, nəticənin səbəbə təsiri formasını alaraq bu şəkildə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva K.C. Azərbaycanca gender məsələləri. Bakı: "Tuna" şirkəti, 2014 - 416 səh.
2. Abasov Ə.S., Mirzəzadə R.S. Genderə giriş. Bakı: "Gender və İnsan Hüququ" Araşdırma Birliyi (GİHAB), 2004 - 120 səh.
3. Həsənov R.M. Sosial siyasət. Bakı: "AVROPA" nəşriyyatı, 2016 - 310 səh.
4. Məmmədov R.T. Erkən evlilik probleminin araşdırılması və ondan çıxış yolları. Bakı: "Servis AZ" MMC-nin mətbəəsi, 2018 - 159 səh.
5. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: "MBM", 2012 - 408 səh.
6. Tan Eren, Gizem. Erken Evliliği Deneyimleyen Kadınların Evliliğe İlişkin Düşüncelerinin Sosyo-Kültürel Temeli: Ardahan Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.- 281 s
7. Toplumsalın doğallaşdırılması: Erken evliliklerde toplumsal cinsiyet algısı/ M.T.Uysal, G.T.Eren, E. Şimşək; SDÜ FEN-ədəbiyyat fakültesi sosial bilimler dergisi, ağustos 2019, sayı: 47, ss. 196 - 220
8. Nihlén A. Yordi I.A. Ранний брак: причина и следствие гендерного неравенства и нарушение прав человека. Entre Nous. №76, 2012, С. 4-5

İnternet resursu

9. Azərbaycanda qadınların iqtisadi və sosial hüquqları. Yaddaş kitabçası https://www.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/Gender/AZ_Economic%20and%20Social%20Rights_az.pdf

Rəyçi: dos. E.Bayramzadə

Göndərilib: 30.10.2020

Qəbul edilib: 01.11.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/98-100

Samira Eldar Mehraliyeva
s.mehreliyeva1998@mail.ru
Baku State University

TERMINATION OF CIVIL SERVICE

Summary

The responsibility of civil servants in public administration in a democratic environment is one of the central issues. The responsibility of civil servants and the grounds and conditions of termination are specified in the Law on Civil Service, which is the main legislative act implementing sectoral regulation, which emphasizes the importance of this issue. The article briefly analyzes the civil service position and civil servant, the legal basis, the concept of responsibility as a legal phenomenon, and the grounds for termination.

Key words: *civil service position, civil servant, termination, responsibility, restrictions*

Dövlət qulluğuna xitam

Xülasə

Demokratik mühit çərçivəsində dövlət idarəetməsində dövlət qulluqçularının məsuliyyəti mərkəzi məsələlərdən biridir. Dövlət qulluqçularının məsuliyyəti və xitamın əsasları, şərtlərinin sahəvi tənzimləməni həyata keçirən əsas qanunvericilik aktı olan "Dövlət qulluğu haqqında" Qanunda göstərilməsi bu məsələnin vacibliyini bir daha vurğulayır. Məqalədə dövlət qulluğu vəzifəsi və dövlət qulluqçusu, hüquqi əsaslar, hüquqi məsuliyyət anlayışı və xitamın əsasları qısa olaraq təhlil olunmuşdur

Açar sözlər: *dövlət qulluğu vəzifəsi, dövlət qulluqçusu, xitam, məsuliyyət, məhdudiyətlər*

Introduction

According to the "Law on Civil Service", the civil service is the performance of official duties by civil servants in the implementation of the goals and functions of the state in accordance with the Constitution of the Republic of Azerbaijan and other legislative acts. Ensuring the rights and freedoms of citizens on the basis of the Constitution and other legislative acts of the Republic of Azerbaijan, preparation, adoption, implementation and control of decisions within the competence of state bodies and ensuring effective functioning of state bodies and performance of official duties by civil servants responsibilities. The effective implementation of the civil service depends on how the rights and responsibilities of civil servants are exercised. On this basis, civil servants must be guided by moral norms based on the principles of humanism, social justice, human rights and the rule of law in the performance of their rights and duties. Being accepted into the civil service and working in this field requires a deep understanding of one's duty and responsibility. A civil servant must approach his / her duties honestly and with a sense of personal responsibility. The Law on Civil Service, which is the main legislative act in the field of civil service, defines the responsibilities of civil servants, covering the main duties and restrictions of civil servants. Termination of the civil service is one of the main institutions in the civil service, both as a field of law and in the context of de facto relations.

One of the first issues to be considered in order to clarify the scope of the subject when analyzing the institution of civil service termination is the concept of civil service position. According to Article 9 of the Law on Civil Service, which carries out central regulation in the field of civil service, a civil service position is a staff unit in accordance with the structural structure and staff list of a public body determined by normative acts. The limits of powers and functions of the person holding that position shall be determined depending on the authority of that body [2]. As can be seen from the concept, one of the main conditions is that the position belongs to the scope of normative regulation. According to the law, a civil servant must have the following characteristics:

- 1) must be a citizen of the Republic of Azerbaijan;
- 2) a civil servant must hold a paid civil service position in accordance with the procedure established by law;
- 3) swear an oath of allegiance to the Republic of Azerbaijan when being admitted to the civil service for an administrative position;
- 4) salary shall be financed only from the sources specified in Article 7.1 of the Law: the state budget of the Republic of Azerbaijan, the budget of the Nakhchivan Autonomous Republic, the budget of the relevant executive authority implementing social security and protection and the unemployment insurance fund.

Restrictions for civil servants referred to in Article 20 of the Law on Civil Service is also reflected in the Turkish legislation as prohibitions. The Law on Civil Servants No. 657, which prohibits certain acts and situations from being committed by officials, collects some of these prohibitions in a separate section entitled "Prohibitions", while others have been amended in different articles outside this section. The bans for both countries are aimed at ensuring transparency and objectivity in the civil service and regulating the conduct of civil servants as representatives of the state. Included in the prohibitions: collective action and action; strike; engaging in trade and other profitable activities; receiving gifts; benefit; taking advantage of the undertaking under its control; disclosing confidential information; behavior abroad; regarding the superiors; political activity; action against the state; taking official documents, tools and equipment out of authorized sites and other [8]. In addition to these prohibitions, national legislation provides for other restrictions, such as representation of third parties in the affairs of a state body or local self-government body, use of the status of a civil servant for religious propaganda, and formalization of religious ceremonies in state-run facilities. Non-compliance with restrictions is one of the grounds for liability for civil servants. These restrictions are aimed at maintaining the high morale of the civil servant, ensuring his / her free activity within the scope of his / her official powers, and preventing possible abuse and corruption [3, p175].

The central issue of termination of civil service is the legal responsibility of the civil servant. Responsibility is a multifaceted and complex phenomenon. Problems of legal responsibility occupy one of the central places in general legal theory and legal sciences [5, p180]. Legal responsibility, as a rule, is adequately reflected in the previous constitutional norms, which in turn are specified and developed [4, p356]. The basis for the implementation of legal responsibility principles of law, justice, purposefulness and transparency principles. The expression of responsibility is defined as the individual's ability to adapt, to perform his or her duties, and to accept the consequences of an event affecting others, to respect the rights of others, and to have the consequences of his or her own behavior [7]. Legal responsibility is expressed mainly in relation to civil servants with negative consequences for the person who committed the offense. The commission of an offense is the basis for the establishment of legal responsibility in respect of a person. Legal responsibility differs from other types of responsibility in some respects:

- compliance of the offender with the requirements of the law is a state coercive measure, ie, in contrast to the existing concept of morality in the social sphere, legal responsibility creates a certain legal result;
- state coercion can be expressed in punitive measures. These measures are carried out in accordance with the law and sanctions.

There are four types of legal responsibility for civil servants: disciplinary, administrative, civil, and criminal. Disciplinary responsibility - when a civil servant violates the rules of civil service, that is, he commits a disciplinary offense. Discipline is effective in terms of service dependence. Administrative responsibility - a way to administrative violation according to them, the application of administrative measures by the state to individuals and legal entities by the courts, state bodies and officials. Civil responsibility - a civil servant is financially liable for civil damage caused to the state, organization or citizen. Criminal responsibility is applied when a crime is committed in accordance with the criminal law.

The end of the labor activity of civil servants is the end of the existing labor relations between them and the administrative body they serve, in the civil service. There is a need for important normative regulation, which will play an important role in ending the civil service. Thus, the legal security of civil servants both during their service and upon termination of service depends on the democracy of society and the rule of law, respect for human rights. Normative grounds and conditions for termination of civil service are established in Article 33 of the Law. Thus, the civil service may be terminated on the following grounds:

- 1) at the request of the civil servant. The termination of the civil service on this basis stems from the nature of the employment relationship, and no one can be forced to work [1].
- 2) in case of liquidation of a state body;
- 3) in case of reduction of the number or staff of civil servants;
- 4) in case of employment in violation of the requirements of the legislation;
- 5) expiration of the certificate received by the civil servant and failure of the civil servant to obtain the next certificate; The validity period of the certificate received by civil servants is set at 5 years.
- 6) dismissal from the civil service in accordance with Article 25.2.6 of this Law; Failure to perform or improper performance of the duties assigned to a civil servant, as well as non-compliance with the restrictions established by this Law, shall entail disciplinary liability, unless otherwise provided by law. Dismissal from the civil service is a disciplinary measure.
- 7) termination of citizenship of the Republic of Azerbaijan;

8) in case of election to legislative or local self-government bodies, as well as appointment of a judge, if they do not resign from those positions;

9) if a civil servant is unable to perform his / her job function due to complete loss of ability to work for more than six consecutive months, unless a longer period is established by the legislation;

10) if there is a valid court verdict or a court decision on the application of compulsory measures of a medical nature;

11) in case of death of a civil servant, as well as being declared missing or dead by a court;

12) reaching the age limit for civil service. The age limit for civil servants is 65. The period of civil service of a civil servant who has reached the age of 65 may be extended by the head of the relevant state body for no more than 1 year at a time. Extension of the term of service of a civil servant for more than 5 years shall not be allowed [2].

The responsibility of civil servants and the disciplinary measures applied are reflected in Turkish law. According to the Civil Servants Law No. 657, there are certain rules that all public employees working in government departments must obey in order for the public services to function properly. These rules consist of both the rules that the civil servants must obey within the institution they work, and the rules and prohibitions that they must obey outside the workplace. All working civil servants also have to pay attention to their state, movement and behavior. The disciplinary penalties that can be imposed on the officer who works in public institutions and acts in any way that causes the disorder to be disturbed and committed a crime are as follows:

- Warning: It is notified in a letter that the officer should be more careful.

- Reprimand: It is reported in a letter that the officer exhibits faulty behavior.

- Withdrawal from monthly salary: Between 1/30 and 1/8 of the gross monthly salary of the civil servant is deducted.

- Suspension of the progress of the rank: According to the degree of the flawed behavior of the officer, the progress in the level he is in is stopped for 1 - 3 years.

- Dismissal from civil service: The civil servant is dismissed without being appointed to the civil service again [9]. As can be seen from the analysis of the article, both national legislation and Turkish law define the termination of the civil service as the most severe disciplinary measure. The above-mentioned law sets out the grounds and reasons for the termination of the civil service and the termination of the relationship. For example, lack of conditions, removal from state office, withdrawal from the state office (resignation), withdrawal from the state office (department), officer due to pension, independence, death and missing. The similarities between the national legislation and the Turkish legislation underlying the termination are related to the legislative systems of the two countries. Also, the exercise of the constitutional right to labor leads to a resemblance, which is the basis for termination. Thus, the voluntary resignation of a person is the embodiment of the voluntary exercise of labor rights. The application of the age limit is the basis for termination of service due to the quality of personnel, and the basis for death is the fact of termination. A brief overview of Turkish legislation highlights the specificity, similarities and differences of this area. As in other areas of the civil service, there is a need for objective reforms and research based on foreign experience, in line with the nature of public relations in this area.

References

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 12 noyabr 1995.
2. "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 21 iyul 2000-ci il
3. Əliyev S.F, İnzibati hüquq, Bakı, 2016, s 686
4. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, Elm, 2011, s 480
5. Səfərov R.A, Dövlət Qulluğu, Bakı, 2014, s 231
6. T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Devlet Memurluğunun Sona Ermesi Yüksek Lisans Tezi Danışman Prof. Dr. Ramazan Yıldırım, Hazırlayan Fatih Çetin Konya 2011, s 141
7. <https://kayzen.az/blog/law/7825/h%C3%BCquqi-m%C9%99suliyy%C9%99t.html>
8. <https://www.sozcu.com.tr/2019/ekonomi/memurlara-verilen-cezalar-nelerdir-2szcu-5419867/>
9. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf>

Rəyçi: dos. S.Əliyev

Göndərilib: 28.10.2020

Qəbul edilib: 30.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/101-104

Парвана Байрам гызы Бабаева
qobu56@mail.ru
Бакинский государственный университет

ПОНЯТИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ КОНСТИТУЦИИ КАК ОСНОВНОГО ЗАКОНА ГОСУДАРСТВА

Резюме

Конституция - это основной закон не только государства, но и общества, выражающий волю государственности и суверенитет народа. Конституция утверждает основные права и свободы человека и гражданина, общественно-политические институты власти и систему самоуправления народа и действует как правовая основа для формирования и развития гражданского общества. Конституцию можно рассматривать как микромодель, правовой символ общества. Именно в его границах и на его основе действует механизм государственной власти, защищаются права и свободы граждан, определяются направления общественного развития. Конституция Азербайджанской Республики является основополагающим правовым документом, устанавливающим суверенитет, независимость и верховенство государственной власти. Конституция Азербайджанской Республики охватывает не только устройство государства, но и негосударственные сферы - основы социально-экономического уклада, культурную жизнь общества, права, свободы и обязанности человека и гражданина.

Ключевые слова: конституция, право, государство, закон, общество, основной закон, регулирование, права и свободы человека

The concept and socio-economic essence of the constitution as the fundamental law of the state

Summary

The Constitution is the fundamental law not only of the state, but also of society, expressing the will of statehood and the sovereignty of the people. The Constitution establishes the fundamental rights and freedoms of man and citizen, socio-political institutions of power and a system of self-government of the people and acts as a legal basis for the formation and development of civil society. The constitution can be viewed as a micromodel, a legal symbol of society. It is within its borders and on its basis that the mechanism of state power operates, the rights and freedoms of citizens are protected, the directions of social development are determined. The Constitution of the Republic of Azerbaijan is a fundamental legal document establishing sovereignty, independence and supremacy of state power. The Constitution of the Republic of Azerbaijan covers not only the structure of the state, but also non-state spheres - the foundations of the socio-economic structure, the cultural life of society, the rights, freedoms and duties of a person and a citizen.

Key words: constitution, right, state, law, society, fundamental law, regulation, human rights and freedoms

Введение

Действующая Конституция Азербайджанской Республики является первой Конституцией нашего суверенного и независимого государства. Она была принята 12 ноября 1995 года, путем всенародного референдума. До принятия этой конституции действовала Конституция Азербайджанской Советской Социалистической Республики (Азербайджанская ССР) 1978 года с рядом поправок. Конституция 1978 года была третьей Конституцией Азербайджанской ССР.

Конституционное право - это научное исследование развития норм конституционного права, его природы, взаимосвязи между самой нормой и ее применением, практики применения конституционного права, законодательных, исполнительных и судебных органов и их взаимоотношений.

Конституционное право - это наука, изучающая законодательство, относящееся к конституционному праву, иными словами, сферу конституционного права. Наука конституционного права - это наука, которая ближе к политике, чем другие юридические науки, и находится под влиянием идеологии. Предметом этой науки является конституционное законодательство, а объектом - конституционные правоотношения или реалии конституционного права.

Наука конституционного права изучает правовые аспекты развития государства и отдельного общества, разрабатывает новые методы оптимального развития каждого и применяет их на практике.

Конституция - это основной закон не только государства, но и общества, выражающий волю государственности и суверенитет народа. Конституция устанавливает основные права и свободы человека и гражданина, социально-политические институты власти и систему самоуправления народа и действует как правовая основа для формирования и развития гражданского общества [3, s.6].

Конституцию можно рассматривать как микромодель, правовой символ общества. Именно в его границах и на его основе действует механизм государственной власти, защищаются права и свободы граждан, определяются направления общественного развития.

Формально высшая юридическая сила Конституции проявляется в том, что, во-первых, ее нормы преобладают над положениями других законов и актов исполнительной власти; во-вторых, законы и другие нормативные акты принимаются органами, предусмотренными Конституцией, и в порядке, установленном Конституцией. В материальном смысле высшая юридическая сила Конституции должна, по сути, соответствовать нормам Основного закона по уровню других нормативных правовых актов в нем [5, s.16].

Каждая Конституция как основной закон, имеющий высшую юридическую силу, имеет свою юридическую сущность, а также общественно-политическое значение. Это связано с тем, что Конституция воплощает соотношение политических сил, существовавших на момент ее принятия [8, s.12].

Первые конституции больше относились к государству, и деятельность государственных органов регулировалась. Это было связано с развитием политических и правовых доктрин того периода. Позже права человека как члена общества стали регулироваться конституциями. Усложнение процессов, происходящих в обществе, обострение классовых конфликтов, увеличение возможностей влияния на государство и так далее. Факторы привели к тому, что в разных конституциях различные аспекты самого общества стали регулироваться как единый институт. В начале века такое регулирование было направлено на предотвращение классовых конфликтов или направление общества к желаемому развитию под влиянием марксистской доктрины (запрет профсоюзов в западных конституциях, усиление классовой структуры общества в конституциях формирующихся социалистических государств и т. д.). Конституции, принятые в западных странах после Второй мировой войны, рассматривают общество с точки зрения демократических ценностей, по крайней мере, в вопросах, связанных с формированием правительства и так далее.

Конституция Азербайджанской Республики была принята 12 ноября 1995 года и состоит из 5 разделов, 12 глав и 158 статей [1].

- С дополнениями и изменениями, внесенными референдумом 24 августа 2002 г.;
- С поправками, внесенными в Конституционный закон №7-ШКQD от 13 декабря 2005 г.;
- С дополнениями и изменениями, внесенными референдумом 18 марта 2009 г.

В общем, после того, как Макиавелли впервые различил государство и общество, в юридических доктринах к ним относились по-разному. В настоящее время можно встретить различные течения в социально-политической жизни современности: от теорий, требующих ограничения влияния государства (новый либерализм) или его полной отмены (анархизм), до теорий, способствующих усилению влияния государства (этатизм). В современное время тенденция к регулированию взаимоотношений между государством и обществом связана с усложнением социальной жизни, повышением активности населения по отношению к государству, трансформацией государственного управления из закрытой системы в открытую, на которую могут влиять различные социальные институты. Тот факт, что классический либерализм, отводящий государству лишь защитную роль, практически не оправдан (глобальный экономический кризис) также способствовал интенсификации этого процесса [6, s.24].

Еще одна причина регулирования взаимоотношений государства и общества в конституциях - их сосуществование. Вот почему в классических теориях о государстве население выступает как одна из трех основных атрибутивных характеристик государства. Позже к этим трем характеристикам (территория, население, власть) добавились еще две - суверенитет и право. Конституция Азербайджанской Республики также устанавливает отношения между государством и обществом, регулируя основные и важные аспекты обеих категорий [4, s.15].

Предметом Конституции является конституционное законодательство, а предметом Конституции - конституционные правоотношения и реалии конституционного права.

Конституция Азербайджанской Республики является правовым основополагающим документом, устанавливающим суверенитет, независимость и верховенство государственной власти [3, s.51].

Конституция Азербайджанской Республики охватывает не только устройство государства, но и негосударственные сферы - основы социально-экономического устройства, культурную жизнь общества, права, свободы и обязанности человека и гражданина.

Буквальное значение слова конституция - «строить, созидать, закладывать фундамент». Конституция устанавливает основы существующей социально-политической системы в стране. Эта система норм снабжена особой защитой, потому что при изменении затрагивается вся система.

Первый раздел Конституции Азербайджанской Республики посвящен регулированию отношений с государством и обществом. Государство и народ - главные субъекты конституционного права. Например, верховенство закона характеризуется не только разделением властей, но и тем фактом, что государство позволяет этим субъектам самоуправление в регулировании существующих социальных институтов в обществе (определение государственного символа обществом). Политическая культура и мышление общества определяются уровнем заинтересованности и участия в процессах управления государством (признак общества согласно государству). Тоталитарное государство характеризуется вмешательством во все сферы общественной жизни (признак государства определяется обществом) [7, s.31].

Регулируя основы общества, Конституция регулирует социальную среду, в которой живет человек, и создает для него более благоприятные условия.

Конституция регулирует не только государство и общество, но и отношения между государством и человеком. Государство влияет на человека, определяя его правовой статус. В отношениях между государством и индивидом та или иная теория обычно предполагает верховенство либо индивида, либо государства [10, s.14].

Многие сферы социально-экономической жизни не развиваются адекватно без влияния государства, интересы личности нарушаются, а защита многих прав (социокультурных) вообще невозможна. Возникший в результате новый либерализм (неолиберализм) признал роль государства и превратил государство в человека с равными правами. На такое изменение взглядов на отношения между государством и личностью также повлияло развитие демократии и расширение прав и свобод человека.

Согласно современным правовым взглядам, государство и индивид - равные субъекты. Между ними возникают права и обязанности. Именно после таких нововведений в доктрине люди получили возможность подавать иски непосредственно против государства через суд, и государство стало подотчетным перед человеком. Государство и личность должны действовать друг с другом как равные субъекты. Реальность заставляет все социальные системы интересоваться развитием друг друга. В стабильном обществе есть стабильное государство. Общество людей высокого уровня становится более демократичным. Развитие государства определяет развитие общества, а развитие общества определяет развитие личности и государства. Сегодня личность и государство взаимозависимы. Понятно, что только свободный человек, полностью осознающий свой потенциал, может эффективно работать на государство и общество. В этом заинтересовано государство, потому что развитие личности в конечном итоге означает развитие государства. На протяжении всей истории отношения между государством, личностью и обществом были отмечены революциями и противоречиями. В тоталитарных государствах государство по-прежнему полностью контролирует жизнь человека, вмешивается в любое время, и личность зависит от него. Именно такие противоречия привели к признанию права каждого на восстание против государственного произвола и тирании в развитии политической и правовой мысли [9, s.280].

В настоящее время отношения между государством и человеком основаны на гражданстве. Неграждане также имеют определенные права и обязанности как личности. Это связано с тем, что личность везде признается главным субъектом. До полной независимости личности отношения между человеком и государством основывались не на прямом законе, а на месте и классе человека в обществе в соответствии с его временем. В средние века существовало понятие гражданства. От его подданных требовалась верность королю. Хотя у них были обязательства перед государством, государство не имело ответственности перед ними. На самом деле такие отношения были чем-то большим, чем отношения между государством и индивидом, отношениями монарха, господина, подданных подданных. Причиной этого было то, что в то время монарха часто приравнивали к государству. Идея превосходства личности в отношениях с государством или, по крайней мере, равноправия с ним восходит к эпохе Возрождения, Великой Французской революции.

Изменения в обществе и государстве за последние годы также оказали резкое влияние на отношения государства и личности. Обеспечение интересов и прав личности уже стало главной задачей государства, и ее развитие зависит от развития прав и свобод человека.

Выводы

В последнее время были предприняты некоторые шаги по улучшению нашей Конституции, основанной на демократических ценностях, и все это, по сути, изменения в управлении правительством, вытекающие из современных требований. На всенародных референдумах 18 марта 2009 г. и 26 сентября 2016 г. народ справедливо поддержал нововведения на законной основе и активно поддержал политическую линию государства. Эти изменения в основном направлены на совершенствование механизма реализации, и люди активно участвовали в референдуме, чтобы обеспечить права своих прав, выражая национальные интересы государства.

Влиятельные сегодня на международной арене эксперты также объясняют в своем анализе, что правовые и демократические реформы, проводимые в Азербайджане, обеспечивают укрепление государственного и народного единства и быстрое развитие независимого Азербайджана.

Литература

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 2016
3. Allahverdiyev S.S. (2006) “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları”. Dərslik. “Digesta” nəşriyyatı. Bakı, 348 səh.
4. Əsgərov Z.A. (2011) “Konstitusiya hüququ”. Dərslik. Bakı; “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 760 səh.
5. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. (2019) Конституционное право России. М.: Проспект, 592 стр.
6. Маркина Е., Смоленский М.Б., Ключкина Л.Ю. (2020) Конституционное право России. М.: КноРус, 232 стр.
7. Меньшов В.Л. (2019) Конституционное право России: Учебник / В.Л. Меньшов. М.: ИД ФОРУМ: НИЦ Инфра-М, 208 стр.
8. Радько Т.Н. (2016) Основы конституционного права России. Учебное пособие. М.: Проспект, 32 стр.
9. Jeremy Elkins (2005) Constitutional Enactment . Political Theory 33, p.280-297.
10. Esteban, J. Montes, and Tomás Vial. (2005) “The Role of Constitution-Building Processes in Democratization: Case Study Chile.” International IDEA. Available at <http://www.idea.int/cbp/upload/CBP-Chile.pdf>.

Рецензент: доц. Н.Шюкюров

Göndərib: 27.10.2020

Qəbul edilib: 29.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/105-109

Leyla Mobil Khankishiyeva
Baku State University
Leilakhankishieva@gmail.com

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MILITARY

Summary

Considered to be the fourth Industrial Revolution, Artificial Intelligence (AI) has contributed to substantial economic growth in recent years and, as ever-increasing levels of investment and expertise are entering the sector, further growth is expected. The number of AI applications is bound to increase in the future. Businesses and academics have contributed to the growth of AI to date. Military implementations have lagged behind, but as these technologies mature, they will be used in a growing number of military systems. Military institutions around the world are looking forward to technologies, hoping that this revolutionary technology will help them solve their limitations or provide a new form of overlap. Moreover, world leaders, such as Obama, Trump, Putin and etc, have all made significant remarks that illustrate the role of AI, which can be summed up in what Putin said in September 2017: whoever becomes AI leader will dominate the world.

Key words: *Artificial Intelligence, Human Role in Military Artificial Intelligence, Autonomous Weapons*

Hərbi sahədə süni intellekt

Xülasə

Dördüncü Sənaye İnqilabı sayılan, Süni İntellekt (Sİ) son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi artıma öz töhfəsini verib və getdikcə artan investisiyalar və təcrübələr iqtisadi yüksəlişlərin daha da çox olacağını deməyə əsas verir. Nəticə etibarilə, gələcəkdə Sİ tətbiq sahələrinin genişlənməyi danılmazdır. İş adamları və alimlər indiyədək Sİ müəyyən sahələrdə inkişafına öz töhfələrini verib. Hərb sahəsində Sİ tətbiqində gecikmələr olsada, inkişafda olan bir neçə sistemlərin gələcəkdə artan say ilə tətbiq ediləcəyi şübhəsizdir.

Bütün dünya hərbi sənayeləri Sİ texnologiyalarını səbirsizliklə gözləyir, ümid edirdi ki, bu inqilabi texnologiya onlara kömək edəcək və onları məhdudiyətlərdən azad edəcək. Bundan başqa, dünya liderləri Obama, Trump, Putin və başqalarının Sİ-nin əhəmiyyətli rolunu bildirən önəmli çıxışları vardır. Buna misal olaraq, Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putin 2017-ci ilin Sentyabrında önəmli çıxışlarının birində bildirib ki, "Kim Sİ sahəsində lider olarsa, o, da dünyaya nəzarət edəcək."

Açar sözlər: Süni İntellekt, hərbi süni zəkada insanın rolu, avtomatlaşdırılmış silahlar

Introduction

Artificial Intelligence (AI) has progressed quite rapidly in recent years, resulting in a wide variety of applications, both civil and military. It is reality that the military is motivated by the need for improvement and it is relentless in the pursuit of better, quicker and stronger weapon systems or innovations, and that is exactly what AI offers.

Currently, the use of AI in the military is seen mainly in terms of:

- Autonomous Weapons and Weapons Targeting
- Surveillance
- Cybersecurity
- Homeland Security
- Logistics
- Autonomous Vehicles [1]

For this reason, many country leaders, technology experts, and academics have considered AI to be innovative, but differ in their perspectives on AI. Specifically, major of them consider AI to be a effective development as it would help to minimize human causality-considering that human force would be replaced by machines that could be deployed in any form of mission, even high-risk ones-and at the same time have strategic and tactical advantages.

What is Artificial Intelligence? The term artificial intelligence was invented in 1956, but today AI has become more popular due to increased data volumes, sophisticated algorithms, and better computational and storage capacity. Artificial intelligence is a term that has been ridiculed for decades. Herbert Simon, one of the founders of the field, expressed his discontent with the grandiose imagery that the term evokes, but

conceded, “At any rate” “artificial intelligence” seems here to stay... In current period it will become sufficiently idiomatic that it will no longer be the target of cheap rhetoric.”[2 p.4]

The problem with the term is not necessarily its grandiosity, which sets out unreasonably high aspirations and suggests more potential than it has historically existed. It also has to do with the changing nature of the technologies and capabilities it defines over time. What was once the peak of AI, such as tax-filing applications or chess-playing machines, was gradual moves toward more general AI. Such devices are no longer widely referred to as artificial intelligence. That apparent inconsistency is captured in one of the most commonly accepted definitions considered in the Defense Science Board’s Summer Study on Autonomy in 2016: “the capability of computer systems to perform tasks that normally require human intelligence” [3, page5] By that definition, once a technology is common enough that the task it performs no longer requires human intelligence, it ceases to be AI. This seems to agree with common parlance and also explains why the things that were once called AI are now just computing. Further, it uses the very broad phrasing of “perform tasks,” which allows AI to encompass the full range of tasks that can be performed. This is what leads to claims such as “AI is the new electricity,” but also explains many experts’ trepidation in trying to capture AI in a concise definition that provides explanatory or taxonomic value.[4] Instead, they prefer to speak of AI in terms of the applications that it enables, and, in large part, that implies various forms of autonomy.

Human-Machine Relationship

When it comes to the implementation of AI, especially in the military, the human-machine relationship is one of the key topics discussed. There are actually three forms of relationships that we can discuss: (i) human in the loop, (ii) human in the loop, and (iii) human out of the loop.

While the human being is in the loop, it means that the technology is in charge of the environment; moreover, it is the human being who makes the final decision. This is considered asemi-autonomous device. In the second case, the human loop, the computer will behave and determine on its own. However, human beings have the ability to monitor the actions of the machine and, if necessary, to interfere. In this scenario, we have an automated machine under control. The final case is that of a fully autonomous machine. Here, when the computer behaves and chooses on its own, the person has no influence over the machine, and as a result it remains out of the loop.

Today, in the military application, we might discuss about the application of the first or second case, i.e. drones and precision guided missiles, even though the AI application has not yet reached the third stage of maximum autonomy.

Human Role in Military Artificial Intelligence The role of human operators in AI implementations is frequently openly discussed in terms of their relationship with the biblical ‘observe, orient, determine and act loop’. Many have stressed the importance of a human being in the loop to minimize the ethical and organizational hazards of military AI.

With a human in the AI system, that operator should ensure that the system complies with the relevant rules of engagement and, if not, can be held responsible for the actions of the system. Operators may also be the moral focal point responsible for the defense of human dignity, as well as the source of emotions that guide humanitarian actions. And while humans make mistakes, they usually do not make the same kinds of mistakes as the autonomous systems. In addition, while humans may be affected, they are usually not affected in the same manner or by the same techniques as the computer system. Humans should also provide both external controls to enable the proper operation and utilization of an autonomous system. Moreover, in some military implementations, there is an opportunity to switch people on the loop. For example, in the case of defense systems that need to respond rapidly to incoming attacks, human authorisation for any interaction could slow down the system and undercut the threat-defeating functionality.

In fact, if a competitor uses his own high-speed AI schemes, human-in-the-loop techniques are at risk of a comparative disadvantage. In such situations, there is responsibility to shift the human operator to a device control role and to maintain a process where interference is feasible. However, AI systems with human-on-the-loop modes raise concerns about the degree to which humans can potentially respond fast enough to minimize engagement.

The loop theory proposes an opportunity to risk reduction, but it is incomplete. Next, the loop is more effectively applicable to autonomous weapon systems engaged in target collection and engagement. However, there are several other forms of AI military implementations, such as AI decision support systems or logistics systems, and the role of humans in the loop to reduce risks is not explicit in those instances. In addition, the loop principle is not adequate to guarantee human intervention in other aspects of the device life cycle, such as rigorous testing and assessment, arms inspection, and other measures where risk reduction is essential. Furthermore, there are interpretive difficulties with respect to the scale of the related ring.

In the case of systems that may sustain presence over time or “loiter” and execute several attacks, human authorisations for the initial implementation of the system can be assumed to be “in the loop”, even though the system undertakes a variety of acts over longer periods of time. Last but not least, there are various forms of command-and-control arrangements and interference processes, and the loop theory itself does not serve to differentiate these different variations. As a consequence, while the loop theory is helpful, there are other risk-mitigation methods that might be relevant.

AI Military Application

The rapid development of artificial intelligence has been followed with positive impacts in different fields, including medicine or transportation; however, when it comes to the military application a lot of discussions are raised. It is widely accepted now, that in the future, AI has the capacity to transform military activities such as logistics, intelligence, surveillance and especially weapons design. [5]

For the time being, the controversy surrounding AI and its use have raised a great deal of controversy among military experts. Both discussions are usually related to the effect of AI on the manner in which the war is waged and how much control can be granted to the arms that will be used by AI. In fact, the major debate concerns the deadly autonomous weapons systems (LAWS) or the so-called killer robots. This processes fall under the third case described above, where the human being is out of the loop. Currently, it is argued that in terms of military application, AI can be used (but not limited to) as follows: (i) Based on the image recognition algorithms, AI can be used to assist in processing and interpreting information. An example for this is the American Project Maven [6] that is being programmed to process and interpret the information received from the videos captured by drones. (ii) By using AI, drones, planes, ships, tanks, etc. will not need a human to control or direct their actions. An example of this is the Israeli Harpy drone that has passed to a close to full autonomy (it still needs to be launched by ground troops).

The IAI Harop (or IAI Harpy 2) is a loitering munition developed by the MBT division of Israel Aerospace Industries. It is an anti-radiation drone that can autonomously home in on radio emissions. This SEAD-optimised loitering munition is designed to loiter the battlefield and attack targets by self-destructing into them.[1] The drone can either operate fully autonomously, using its anti-radar homing system, or it can take a human-in-the-loop mode. If a target is not engaged, the drone will return and land itself back at base. Harop was first shown to the public at the Aero India 2009 show in India. Harop was first used in The 2016 Nagorno-Karabakh conflict, also known as the Four-Day War, [a] or April War military operations by Azerbaijan during the Four Days War. It should be noted that this incident was the first time in the history of world war that the use of “floating ammunition”. [7]

Applying a lesser level of autonomy, other aircrafts such as Air Force Global Hawk and Army Gray Eagle drones can be mentioned. For both these drones, it is necessary that the operator directs the aircraft where to go and then the aircraft flies itself. As a result, it is expected that autonomous systems will replace humans in tasks that are considered as “dull, dangerous, or dirty.” [8] Such activities can include long-term intelligence gathering and analysis, cleaning up chemical weapons-contaminated areas or sweeping routes for improvised explosive devices.

Finally, as algorithms grow further, AI can be used for command and control, including combat management, by analyzing vast data sets and making predictions for direct human action.

Benefits of Artificial Intelligence in Warfare Benefits of AI in warfare are often assumed but not explicitly stated. On 27 September 2020, counter-offensive operations against the Armenian aggressors were launched in our region. As a result of the review of information on modern weapons used in combat operations, as well as the military video footage released by the Ministry of Defense and regularly given information on combat operations to the public, I came to the following conclusion on the role and benefits of artificial intelligence in military.

1. Speed of Decision-making

Speed is the most commonly reported type of AI wartime benefits. Interviewees also addressed this in the sense of observing, orienting, deciding, and acting loop, with the assumption that if it is possible to cycle through observing, orienting, deciding, and acting loop quicker than one’s adversaries, then they would not be able to execute the counteractions required to protect themselves against attacks or to create their own offensive options rapidly enough to resolve counteractions. There are undoubtedly instances where this form of benefit can be envisaged; however, it is still important to bear in mind that schedules are not always governed by decision-making cycles that AI can tend to accelerate. Many timelines are dominated by the time it takes to shift vehicles or individuals, or even just the time that ammo travels to targets. In these situations, it is necessary not to overstate the importance of speeding the decision-making process.

It is also worth considering whether accelerating decision timelines introduces new risks or aggravates existing ones. There are situations where providing the adversary with more time may make it more likely to select an option that is favorable to the United States. A standoff in times 17 of crisis where it is hoped that the adversary will back down or offer to negotiate could be an example of a high-stakes situation in which more time could be advantageous as opposed to less. A further risk is that if speed is made the priority attribute for selecting between competing autonomous weapon systems for development, safeguards and robustness might be sacrificed, resulting in weapons that are less safe or reliable than they could be. Despite these caveats though, there is a clear military benefit to the increased speed that AI could provide, as indicated by the large number of experts who suggested it. [9]

2. Use of Big Data Big data and its use by artificial intelligence (AI) is changing the way intellectual property is developed and granted. For decades, machines have been autonomously generating works which have traditionally been eligible for copyright and patent protection. [10] For instance, in the US, the first “computer-generated work” (CGW) was submitted for copyright registration prior to 1965. The US Patent and Trademark Office (USPTO) has granted patents for inventions autonomously generated by computers as early as 1998.

It is typically used to represent data that are too massive to be processed on a computer’s memory, created too rapidly to be handled by a single computer, or used in several different ways or formats. Because of these three problems, it can be difficult for humans to make sense of the data found in the data, but computers and AI prefer to make more data accessible to them. Improved efficiency is one of the advantages that the interviewees have in mind while exploring the use of big data. In addition, though, they found out that the sheer number of information gathered by different sensors is more than a person or person team would analyze. With the ever-increasing amount of data available in the world today, AI is expected to continue to rise in popularity.

3. Improved Targeting and Vision One of the areas where data overload is felt most acutely is in image-processing. The number of cameras conducting surveillance in domestic and foreign environments has increased dramatically and is expected to continue to do so. With all the data being generated, there is a clear need and motivation for automation in the process of analyzing incoming video and imagery. As discussed earlier in this chapter, automated image-recognition and object-detection capabilities have surpassed human ability in at least some cases. As progress continues, these systems will increasingly be able to identify objects that humans would miss. This is already the case for AI that detects skin cancer from images, and it is not unreasonable to expect the same from AI for military or counterterrorism applications.[11]

Further, improvement in face recognition software could be made to easily recognize terrorists or known combatants, and an examination of facial expression could help alert troops and other military forces to dangerous circumstances or properly handle social encounters when building peace.

Conclusion. The capacity of AI to alter the landscape of security and change the current balance of power is obvious and accepted by both bureaucrats and academicians. For this reason, the rise in the development of AI, and its application in the military, has been accompanied by a competition between states, most notably the U.S. and China. Many other states at the same time are trying not to lag behind and advance their own AI applications. Today the development and implementation of AI is a very important field in the military. Developing technologies has now clearly reduced the use of standard weapons and combat equipment that has been preferred in the past. This fact is supported by the use of modern AI weapons in the Counter-Attack (2020 Nagorno-Karabakh conflict) which began on 27 September 2020 and is currently underway. Actually, the application of the AI to the military helps to reduce the loss of military manpower in combat and enables an advantage on the battlefield.

References

1. Marcus Roth, “Artificial Intelligence in the Military—An Overview of Capabilities,” *Emerj*, February 22, 2019, <https://emerj.com/ai-sector-overviews/artificial-intelligence-in-the-military-an-overview-of-capabilities/>.
2. Herbert A. Simon, *The Sciences of the Artificial*, 3rd ed., Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996, p. 4.
3. Defense Science Board, 2016, p. 5.
4. Shana Lynch, “Andrew Ng: Why AI Is the New Electricity,” *Insights by Stanford Business*, Stanford Graduate School of Business, March 11, 2017.
5. Kenneth Payne, “Artificial Intelligence: A Revolution in Strategic Affairs,” *Survival: Global Politics and Strategy* 60, no. 5 (2018): 9.
6. Zachary Fryer-Biggs, “In Project Maven’s Wake, the Pentagon Seeks AI Tech Talent,” *Wired*, December 21, 2018, <https://www.wired.com/story/inside-the-pentagons-plan-to-win-over-silicon-valleys-ai-experts/>.

7. Wikipedia; https://en.wikipedia.org/wiki/IAI_Harop
8. Mick Ryan, “Integrating Humans and Machines,” The Strategy Bridge, January 2, 2018, <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2018/1/2/integrating-humans-and-machines>.
9. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3139-1.html
10. Abbott, R. (2016). I Think, Therefore I Invent: Creative Computers and the Future of Patent Law. Boston College Law Review, 57(4), 1079–1126.
11. Emily Price, “AI Is Better at Diagnosing Skin Cancer Than Your Doctor, Study Finds,” Fortune, May 30, 2018.

Reyçi: prof.Ə.Əliyev

Göndərilib: 29.10.2020

Qəbul edilib: 30.10.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/59/110-113

Farid Ziyat Ahmadov
Feridehmedov-29@mail.ru
Baku State University

THE NATURE OF COMPLEMENTARITY PRINCIPLE IN INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

Summary

The principle of complementarity is central to the practice of the International Criminal Court. As the working principle of the International Criminal Court is based on the principle of complementarity, there is a constant need for scientific research and suggestions in this area. The article reflects the concept of the principle of complementarity, its legal basis and its place in the practice of the court.

Key words: *principle, complementarity, legal basis jurisdiction, relationship, positive complementarity*

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində tamamlayıcılıq prinsipinin mahiyyəti

Xülasə

Tamamlayıcılıq prinsipi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təcrübəsində əsas yer tutur. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin iş prinsipi tamamlayıcılıq prinsipə söykəndiyindən bu sahədə daim elmi araşdırmalara və təkliflərə ehtiyac var. Məqalədə tamamlayıcılıq prinsipin anlayışı, hüquqi əsası və məhkəmə praktikasında yeri əks olunur.

Açar sözlər: *prinsip, tamamlayıcılıq, hüquqi əsas, yurisdiksiya, əlaqə, pozitiv tamamlayıcılıq*

Introduction

As a result of the emergence and development of modern international law, international criminal law was formed as a separate institution of international law. It can be said that international criminal law has made an important contribution to international law in the prevention of international crimes and the punishment of criminals. This can be seen in the examples of international criminal tribunals in Nuremberg, Tokyo, Yugoslavia and Rwanda, which determine the responsibility of individuals for international crimes and act in an ad hoc manner. Recognized as a tribunal for international crimes, the work of these tribunals has been both criticized and praised to this day. There was even an urgent need to establish a permanent judicial body to replace these long-debated tribunals. Despite differences of opinion, such a body, the International Criminal Court, was finally established, its structure and composition formed. The complementarity principle takes play important role within the jurisdiction of International Criminal Court in the fight against international crimes.

The diverse acceptances of the term "principle" refer to diverse meanings, however close they may be to one another. One can identify these meanings by taking into account the profession of the person interpreting the term: the scientist (doctrinal use), the judge (jurisprudential use), and the legislator (legislative use). In colloquial Italian, although less frequently today, "principio" is used as a synonym for "beginning" ("In principio era il verbo" - In the beginning there was the word"). Otherwise principle is used as a synonym for fundamental value ("It is a question of principle"), as an element of basic notion (the principles of ethics, of mathematics, of physics, etc.), or as a progressive abstraction generalized from a series of data and particular cases. Jurists use the expression "principle" in different contexts: as an element of a discipline (principles of private rights), as a value (principle of correctness), as an instrument (principle of contradiction), but above all as an abstract rule applicable to particular concrete instances. In his treatment of the interpretation of law, Emilio Betti, multifaceted jurist, attorney, Romanist, internationalist, and philosopher of hermeneutics, utilized etymological argumentation to demonstrate that principle (understood in the technical - juridical meaning which we will discuss) alludes to the "beginning of a standard or of all the standards and criteria in a country at a historic moment." This defines principle as above and outside the system, but he concluded that "principles" are at the same time an external and internal source of the system. [1, p 1]

To understand the idea of complementarity we have to understand the alternative. The choice facing the international community was to create an international court with either primary jurisdiction or complementary jurisdiction. This was the system used for the International Military Tribunal at Nuremberg (1945) and the International Military Tribunal for the Far East (1946), as well as for the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the International Criminal Tribunal for Rwanda in the 1990s.

Arguments in favor of a complementary system won out, mainly because states held firm to the notion of state sovereignty. Indeed, the ICC, as a voluntary treaty body, is grounded in the consent of states that sign up to its terms. Another reason for giving primacy to national courts was efficiency: It is typically more practical and less expensive for courts trying cases to be near the alleged victims, perpetrators, and crime scenes and to use local languages. But for many working on issues of the rule of law and transitional justice, one of the main reasons for valuing national proceedings above international ones wherever possible is that they can help to restore public confidence in national institutions that failed citizens, as often happens amid conflict or repression.

This principle is reflected in the 1 and 17 article of Rome Statute. In accordance 1 article of Rome Statute An International Criminal Court ("the Court") is hereby established. It shall be a permanent institution and shall have the power to exercise its jurisdiction over persons for the most serious crimes of international concern, as referred to in this Statute, and shall be complementary to national criminal jurisdictions. The jurisdiction and functioning of the Court shall be governed by the provisions of this Statute. In accordance 17 article of Rome Statute Having regard to paragraph 10 of the Preamble and article 1, the Court shall determine that a case is inadmissible where: The case is being investigated or prosecuted by a State which has jurisdiction over it, unless the State is unwilling or unable genuinely to carry out the investigation or prosecution; The case has been investigated by a State which has jurisdiction over it and the State has decided not to prosecute the person concerned, unless the decision resulted from the unwillingness or inability of the State genuinely to prosecute; The person concerned has already been tried for conduct which is the subject of the complaint, and a trial by the Court is not permitted under article 20, paragraph 3; The case is not of sufficient gravity to justify further action by the Court. In order to determine unwillingness in a particular case, the Court shall consider, having regard to the principles of due process recognized by international law, whether one or more of the following exist, as applicable: The proceedings were or are being undertaken or the national decision was made for the purpose of shielding the person concerned from criminal responsibility for crimes within the jurisdiction of the Court referred to in article 5; There has been an unjustified delay in the proceedings which in the circumstances is inconsistent with an intent to bring the person concerned to justice; The proceedings were not or are not being conducted independently or impartially, and they were or are being conducted in a manner which, in the circumstances, is inconsistent with an intent to bring the person concerned to justice. In order to determine inability in a particular case, the Court shall consider whether, due to a total or substantial collapse or unavailability of its national judicial system, the State is unable to obtain the accused or the necessary evidence and testimony or otherwise unable to carry out its proceeding. [2]

Popular understanding of complementarity has focused on the state's unwillingness or inability to investigate or prosecute a crime. This understanding, termed the "slogan" version of complementarity, tends to overlook the first part of the Two-Step Process, which asks: have national authorities already investigated the same case? If the crime has never been investigated, it is admissible before the ICC, regardless of the state's willingness or ability to prosecute. There is a case for this situation: Katanga was allegedly the Commander of the Front de Resistance Patriotique en Ituri (FRPI), an armed militia in the eastern part of the DRC. He, along with Mathieu Ngudjolo Chui, was charged by the ICC prosecutor with murder, the use of child soldiers, rape, sexual slavery, the intentional targeting of the civilian population, and pillage.

The crimes were all alleged to have occurred during an attack by FRPI troops under the command of Katanga and Ngudjolo Chui on the village of Bogoro, in Ituri, on February 24, 2003. The prosecution alleged that over 200 civilians were killed in the attack. Katanga was arrested by the Congolese authorities in early March 2005 in connection with the killing of nine UN peacekeepers in a separate incident. He was held without charges until his transfer to the ICC. Once in The Hague, Katanga challenged the admissibility of the ICC's case on several grounds, including that it violated the principle of complementarity.

This complementarity relationship between the ICC and national criminal jurisdiction means that, as opposed to the two ad hoc tribunals, The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and International Tribunal for Rwanda. The ICC does not have primary jurisdiction over national authorities, but plays a subsidiary role and supplements the domestic investigation and prosecution of the most serious crimes of international concern. The court is only meant to act when domestic authorities fail to take the necessary steps in the investigation and prosecution of crimes enumerated under article 5 of the Statute.

The Statute establishing the ICC is an international, multilateral treaty. According to the article 31 of Vienna Convention on the Law Of Treaties., provisions of a treaty shall be interpreted, inter alia, with regard to its object and purpose. In order to understand the principle of complementarity and to facilitate and structure the interpretation of the different provisions that define the concept substantively and procedurally,

it seems pertinent to enquire about the rationale of complementarity. The most apparent underlying interest that complementarity regime of the court is designed to protect and serve is the sovereignty both of state parties and third states. Under general international law, states have the right to exercise criminal jurisdiction over acts within their jurisdiction. The exercise of criminal jurisdiction can indeed be said to be a central aspect of sovereignty itself. [3, p 595]

The principle of complementarity governs the exercise of the Court's jurisdiction. This distinguishes the Court in several significant ways from other known institutions, including the international criminal tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda (the ICTY and the ICTR). The Statute recognizes that States have the first responsibility and right to prosecute international crimes. The ICC may only exercise jurisdiction where national legal systems fail to do so, including where they purport to act but in reality are unwilling or unable to genuinely carry out proceedings. The principle of complementarity is based both on respect for the primary jurisdiction of States and on considerations of efficiency and effectiveness, since States will generally have the best access to evidence and witnesses and the resources to carry out proceedings. Moreover, there are limits on the number of prosecutions the ICC, a single institution, can feasibly conduct. The statement above conveys a fundamental element of the philosophy and aspiration underlying the complementarity principle. The establishment of an international order wherein national institutions respond effectively to international crimes, thereby obviating the need for trials before the ICC, would indeed be a major success for the Court and the international community as a whole. Of course, it is expected that, in practice, trials before the ICC will remain very important. The sad reality is that national institutions have all too frequently proven unable or unwilling to address international crimes. The statement nonetheless usefully highlights that the Prosecutor's objective is not to "compete" with States for jurisdiction, but to help ensure that the most serious international crimes do not go unpunished and thereby to put an end to impunity. The complementarity regime serves as a mechanism to encourage and facilitate the compliance of states with their primary responsibility to investigate and prosecute core crimes. Where States fail to genuinely carry out proceedings, the Prosecutor must be ready to move decisively with ICC proceedings. Such proceedings will provide independent and impartial justice, demonstrate the determination of the international community to repress international crimes, and demonstrate their prospect of ICC action, thus encouraging prosecution by States in the future. [4, p 3]

Also we must note that two "guiding principles" may inform the approach to complementarity: partnership and vigilance. Partnership highlights the fact that the relationship with States that are genuinely investigating and prosecuting can and should be a positive, constructive one. The Prosecutor can, acting within the mandate provided by the Statute, encourage the State concerned to initiate national proceedings, help develop cooperative anti-impunity strategies, and possibly provide advice and certain forms of assistance to facilitate national efforts. There may also be situations where the Office of the Prosecutor (OTP) and the State concerned agree that a consensual division of labour is in the best interests of justice; for example, where a conflict-torn State is unable to carry out effective proceedings against persons most responsible. Vigilance marks the converse principle that, at the same time, the ICC must diligently carry out its responsibilities under the Statute. The Prosecutor must be able to gather information in order to verify that national procedures are carried out genuinely. Cooperative States should generally benefit from a presumption of bona fides and baseline levels of scrutiny, but where there are indicia that a national process is not genuine, the Prosecutor must be poised to take follow-up steps, leading if necessary to an exercise of jurisdiction.

There is a potential tension between the two aspects of the complementarity function, i.e. the dialogue role and the monitoring role. There is a potential danger that if the OTP gets too closely involved in providing training, advice and assistance to a national proceeding, it may be difficult to extricate the OTP to credibly criticize and question the process if it subsequently proves to be a non-genuine proceeding. Nonetheless, in the abstract, the benefits of co-operation appear to be such that this is a worthwhile risk, provided that the above precaution be exercised. It is suggested that, consistent with the presumption of bona fides toward cooperative States, the OTP proceed with a positive, cooperative approach to assisting national efforts, where appropriate, albeit with some caution to avoid being exploited in efforts to legitimize or shield inadequate national efforts from criticism. The OTP can assess this approach over time in the light of experience and lessons learned. [5]

In accordance some thinkers, positive complementarity notion exist. In accordance positive complementarity, positive complementarity can be defined as activities and actions of cooperation aimed at promoting national proceedings, with specific reference to the prosecutorial policy of an international criminal court, whereby the International Prosecutor encourages genuine national proceedings when possible, by way of relying on national and international networks, and invites relevant States to participate in a system of international cooperation. [6]

Conclusion

We must note that there are at least four reasons for the complementary system: 1) it protects the accused if they have been prosecuted before national courts; 2) it respects national sovereignty in the exercise of criminal jurisdiction; 3) it might promote greater efficiency because the ICC cannot deal with all cases of serious crimes; and 4) it puts the onus on states to do their duty under international and national law to investigate and prosecute alleged serious crimes

References

1. Alpa, Guido (1994) "General Principles of Law," Annual Survey of International & Comparative Law: Vol. 1: Iss. 1, Article 2
2. 'Rome Statute of the International Criminal Court', 1998
3. Markus Benzing. The Complementarity Regime of the International Criminal Court International Criminal Justice between State Sovereignty and Fight against Impunity
4. ICC-OTP. The principle of complementarity in practice, 2003
5. <https://www.icc-cpi.int/>
6. <https://opil.ouplaw.com/>

Rəyçi: h.f.d. R.Rüstəmov

Göndərilib: 29.10.2020

Qəbul edilib: 01.11.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

Zəhra Abbas qızı Allahverdiyeva Müasir Azərbaycan nizamşünaslığının prioritet vəzifələri	4
Namaz Rizvan oğlu Manafov Şərqsünas alim – Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə	14
Məlik Şıxbala oğlu Məlikov Tipik davranış pozulmaları və onların yaranma səbəbləri	18
Kəmalə İbrahim qızı Əliyeva Kiçik məktəbli yaşlı autizmlı uşaqlara sosial bacarıqların öyrədilməsinin pədaqoji əsasları	22
Zəmfira Tərhan qızı Məmmədova Terminoloji sahədə dil siyasəti	26
Giyosiddin Murotjonovich Usmonov, Sherzod Khursanalievich Shadmanov The role of communicative language teaching (clt) and situational language teaching (slt) in language teaching and learning	34
Şəms Ənvər qızı Bünyatova Platon epistemologiyasında “aletheia”-həqiqət kateqoriyasının təhlili	36
Muhammad Abdullaev Oriflar xolis suhbat tutarlar...	41
Baqer Mirza Hasanvand, Kiyam Gholam Javadi Tarziloo, Mahbube Mostafa Khiri A Comparison between Barkley Behavioral Therapy, Minuchin Structural Family Therapy and Neuro-feedback on Anxiety among children suffering from Attention Deficit – Hyperactivity Disorder	47
Инна Алимовна Хатипова Вклад Штефана и Георгия Няги в развитие жанра фортепианной миниатюры в Республике Молдова	61
Ярослав Валентинович Пилипчук Мусульманская государственность в Азербайджане (IX-XIII вв.)	68
Məlik Şıxbala oğlu Məlikov Vitagen təhsil anlayışı və təhsildə holoqrafik yanaşma	86
Kəmalə İbrahim qızı Əliyeva Təlim prosesində autizmlı uşaqların öyrədilməsinin imkan və yolları	89
Sabina Əzim qızı Əzimova Erkən nikah probleminin yaranmasında və davam etməsində gender bərabərsizliyinin rolu	93
Samira Eldar Mehraliyeva Termination of civil service	98
Парвана Байрам гызы Бабаева Понятие и социально-экономическая сущность Конституции как основного закона государства	101
Leyla Mobil Khankishiyeva Artificial intelligence in military	105
Farid Ziyat Ahmadov The nature of complementarity principle in international criminal court	110

“ELMİ İŞ”

beynəlxalq elmi jurnal

Jurnalda aşağıdakı sahələr üzrə məqalələr dərc edilir:

- Tarix və antropologiya
- Filologiya
- Hüquq elmləri
- Biologiya elmləri və aqrar elmlər
- Fəlsəfə və sosiologiya
- Siyasi elmlər
- Psixologiya
- Pedaqogika
- Yer elmləri və coğrafiya
- Sənətsünaslıq və memarlıq

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və rus dillərində qəbul olunur.

Jurnalda məqalələrin dərc olunması ödənişlidir

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Məqalələrin həcmi: 8-25 və daha çox səhifə

- Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı (məs.: Əli Məmməd oğlu Vəliyev), iş yeri (tam şəkildə), ölkə və şəhər, müəllifin şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi (məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə) göstərilməlidir.
- Məqalədə **Giriş** və **Nəticə** hissələri yazılmalıdır
- Məqalənin əvvəlində ingilis dilində 7-8 cümədən ibarət **Xülasə** və iki dildə (məqalə yazılan dildə və ingilis dilində) **açar sözlər** (5 sözdən az olmayaraq) yazılmalıdır.
- Məqalənin sonunda **Ədəbiyyat** yazılaraq məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilməlidir. Siyahıda əsərlərin ardıcılığı istinad ardıcılığına uyğun verilməlidir.

- **İstinadlar** mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:

Mətnə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə

Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh.

Nümunə: Axundov, 2005: 201)

Əgər müəllifin adı mətnə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: “...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki...”

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,

“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.

www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.

E-mail: elmerkezi@gmail.com

Tel.: +994 (012) 510 63 99

+994 (050) 209 59 68

+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: 06.11.2020

Kağız formatı: 60/84

H/n həcmi: 14,5

Sifariş: 304

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68